

2 КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність парторганізацій республіки по вихованню молодих комуністів
- Розгортання всенародної боротьби на окупованій радянській території під час Сталінградської битви.
- Історичні корені дружби народів СРСР
- Вопросы германской истории и историографии.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк,
В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко,
А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр,
В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич,
Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ-1, вул. Кірова, 4

Телефон 29-62-34

Художній редактор Б. В. Сушкс

Технічні редактори Т. М. Шендерович, О. В. Дивуля

Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 05.01.83. Підп. до друку 11.02.83. БФ 51475. Формат 70 × 108/16. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,29. Тираж 2540 пр. Зам. 0-140.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига». 252030 Київ-30, Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (263), февраль, 1983. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1937 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига». 252030 Киев-30, Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (263)

ЛЮТИЙ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

- XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва*
Новицький Є. А. Діяльність парторганізацій республіки по вихованню
молодих комуністів 5
- До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні*
Юденков А. Ф. (Москва). Розгортання всенародної боротьби на окупованій
радянській території під час Сталінградської битви 16
- * * *
- Лещенко М. Н. Історичні корені дружби народів СРСР 25

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

- Айзін Б. А. (Москва), Забарко Б. М. Вопросы германской истории и
историографии 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії селянства України

- Водотика С. Г., Мазур І. Д. Зміни в соціально-класовій структурі се-
лянства України напередодні масової колективізації (1927—1929 рр.) 42
- Чумак В. М. (Одеса). Про діяльність комнезамів півдня України по під-
вищенню політичної активності незаможного селянства (1921—
1925 рр.) 51
- Шевченко В. М. (Мелітополь). Селянський рух на Лівобережній Україні
в 1900—1904 рр. 54

* * *

- Сердюк О. В. (Ворошиловград). З історії боротьби більшовиків Донець-
кого та Криворізького басейнів за здійснення робітничого контролю
над виробництвом (березень — жовтень 1917 р.) 61
- Варварцев М. М. Італійська преса про повстання декабристів 70

ЗАМІТКИ

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

- Городецький Я. С. (Донецьк). Рейс у Донбас армії «Октябрьська
революція» в 1920 р.
- Синьков В. М. З історії підготовки командних кадрів Червоної Армії
на Україні

Трибуна молодого автора

- Кисіль С. А. (Черкаси). Участь вихованців Києво-Могилянської академії у
розвитку освіти (друга половина XVII — початок XVIII ст.) 88
- Ричка В. М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських
земель у XI—XII ст. 94

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

- Кожукало І. П. XXVI з'їзд КПРС — новий важливий рубіж радянського народу на шляху до комунізму 101

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Булда А. А., Носаченко І. М. Про методику вивчення і використання матеріалів XXVI з'їзду КПРС на уроках суспільствознавства 109

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Абаліхін Б. С. (Волгоград). Міжнародна громадськість про всесвітньо-історичне значення Сталінградської битви 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Калиниченко С. Б. 50-річчя I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників 123
 Андрєєва Л. М. (Кіровоград). 60-річчя Аерофлоту СРСР 124
 Воблов І. В. (Ворошиловград). 90-річчя з дня народження В. І. Межлаука 127
 Левін В. С. 90-річчя з дня народження Д. З. Лебеда 130

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765—1769 рр. — джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Носов О. О. Економіка Української ССР в єдиному народногосподарському комплексі 138
 Романцов В. О. Ю. В. Сиволоб. Совершенствование форм организации социалистического соревнования в промышленности УССР, 1966—1980 139
 Серебряков В. Г. Г. Н. Лебедь, Е. М. Складенко, Д. Г. Соловьев. Люди и годы завода «Большевик» 140
 Драчук В. С., Кондрацький А. А., В. П. Петров, Е. М. Шамко. Восхождение к подвигу 142
 Корольов Б. І. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г.—февраль 1918 г., ч. II 143
 Тронько П. Т., Сарбей В. Г. Н. Н. Новикова, Б. М. Клосс. Н. Г. Чернышевский во главе революционеров 1861 года 146
 Балабушевич Т. А. М. Ф. Котляр. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. 147
 Калениченко П. М., Макар Ю. І. (Чернівці), Макар О. Ю. (Чернівці). В. Михалевська. Серцем і ділом 149

* * *

- Наукова бібліографія до 60-річчя утворення СРСР (1972—1982 рр.) (Закінчення) 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 60-річчя утворення СРСР

- Рєєнт О. П. Великий Жовтень і утворення СРСР в сучасній ідеологічній боротьбі (Міжнародна зустріч молодих істориків) 153
 Гонтар О. В. Республіканська наукова конференція у Кишиневі 154
 Божук Г. В. (Ужгород). Науково-теоретична конференція в Ужгородському державному університеті 154

* * *

- Матків Ю. І. Республіканський симпозиум на тему «Антикомуністична суть уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу» 155
 Пилипенко В. Ю. (Одеса). Республіканська конференція, присвячена підсумкам I Всесоюзного конкурсу студентських праць із суспільних наук 156
 Коханова Л. Л., Трефілова Л. М. Вшанування академіка АН УРСР П. З. Штока з нагоди його 85-річчя 156
 Темі дисертацій і монографій 157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Новицкий Е. А. Деятельность парторганизаций республики по воспитанию молодых коммунистов 5

К 40-летию выдающихся побед советских войск в Великой Отечественной войне

- Юденков А. Ф. (Москва). Развертывание всенародной борьбы на оккупированной советской территории во время Сталинградской битвы . . . 16

* * *

- Лещенко Н. Н. Исторические корни дружбы народов СССР 25

НАУЧНОЕ ОБОЗРЕНИЕ

- Айзин Б. А. (Москва), Забарко Б. М. Вопросы германской истории и историографии 34

СООБЩЕНИЯ

Из истории крестьянства Украины

- Водотыка С. Г., Мазур И. Д. Изменения в социально-классовой структуре крестьянства Украины накануне массовой коллективизации (1927—1929 гг.) 42

- Чумак В. М. (Одесса). О деятельности комнезамов юга Украины по повышению политической активности незаможного крестьянства — (1921—1925 гг.) 51

- Шевченко В. Н. (Мелитополь). Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1900—1904 гг. 54

* * *

- Сердюк А. В. (Ворошиловград). Из истории борьбы большевиков Донского и Криворожского бассейнов за осуществление рабочего контроля над производством (март—сентябрь 1917 г.) 61

- Варварцев Н. Н. Итальянская пресса о восстании декабристов 70

ЗАМЕТКИ

Из истории Украинской ССР в период гражданской войны и иностранной военной интервенции

- Городецкий Я. С. (Донецк). Рейс в Донбасс агитпоезда «Октябрьская революция» в 1920 г. 79

- Синьков В. М. Из истории подготовки командных кадров Красной Армии на Украине 84

Трибуна молодого автора

- Кисель С. А. (Черкассы). Участие воспитанников Киево-Могилянской академии в развитии образования (вторая половина XVII — начало XVIII ст.) 88

- Рычка В. М. Об административно-территориальном устройстве древнерусских земель в XI—XII ст. 94

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Кожукало И. П. XXVI съезд КПСС — новый важный рубеж советского народа на пути к коммунизму 101

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Булда А. А., Носаченко И. М. О методике изучения и использования материалов XXVI съезда КПСС на уроках обществоведения . . . 109

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Абалихин Б. С. (*Волгоград*). Международная общественность о всемирно-историческом значении Сталинградской битвы 115

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Калиниченко С. Б. 50-летие I Всесоюзного съезда колхозников-ударников 123
 Андреева Л. М. (*Кировоград*). 60-летие Аэрофлота СССР 124
 Воблов И. В. (*Ворошиловград*). 90-летие со дня рождения В. И. Межлаука 127
 Левин В. С. 90-летие со дня рождения Д. З. Лебеда 130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Лепенко Н. А. Генеральная опись 1765—1769 гг. — источник для изучения земельных мер Левобережной Украины. 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Носов О. А. Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе 138
 Романцов В. Е. Ю. В. Сиволоб. Совершенствование форм организации социалистического соревнования в промышленности УССР. 1966—1980 139
 Серебряков В. Г. Г. Н. Лебедь, Е. М. Скляренко, Д. Г. Соловьев. Люди и годы завода «Большевик» 140
 Драчук В. С., Кондрацкий А. А. В. П. Петров, Е. М. Шамко. Восхождение к подвигу 142
 Королев Б. И. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. — февраль 1918 г., ч. II 143
 Тронько П. Т., Сарбей В. Г. Н. И. Новикова, Б. М. Клосс, Н. Г. Чернышевский во главе революционеров 1861 года 146
 Балабушевич Т. А. М. Ф. Котляр. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. 147
 Калениченко П. М., Макар Ю. И. (*Черновцы*), Макар А. Ю. (*Черновцы*). В. Михалевська. Серцем і ділом 149

* * *

- Научная библиография к 60-летию образования СССР (1972—1982 гг.) (*Окончание*) 150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Празднование 60-летия образования СССР

- Ресент А. П. Великий Октябрь и образование СССР в современной идеологической борьбе (Международная встреча молодых историков) 153
 Гонтар А. В. Республиканская научная конференция в Кишиневе 154
 Божук Г. В. (*Ужгород*). Научно-теоретическая конференция в Ужгородском государственном университете 154

* * *

- Уткин А. И. Республиканский симпозиум на тему «Антикоммунистическая сущность унииатско-националистической фальсификации истории украинского народа» 155
 Пилипенко В. Ю. (*Одесса*). Республиканская конференция, посвященная итогам IX Всесоюзного конкурса студенческих работ по общественным наукам 156
 Коханова Л. Л., Трефилова Л. Н. Чествование академика АН УССР И. З. Штокало в связи с его 85-летием 156
 Темы диссертаций и монографий 157

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Є. А. НОВИЦЬКИЙ

заступник завідуючого відділом
організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПО ВИХОВАННЮ МОЛОДИХ КОМУНІСТІВ

На XXVI з'їзді КПРС відзначалося, що разом з розвитком нашого суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя зростає, міцніє, мужніє партія комуністів.

У доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов говорив: «Оглядаючись на шлях, пройдений за 60 років Союзом Радянських Соціалістичних Республік, ми ясно бачимо, що всі наші досягнення і перемоги нерозривно зв'язані з діяльністю ленінської партії комуністів. Саме партія була і залишається тією могутньою творчою, мобілізуючою силою, яка забезпечує безперервний рух уперед на всіх напрямках суспільного прогресу»¹.

Зростання керівної ролі партії та її авторитету висуває підвищені вимоги до якісного складу партійних рядів, ідейного загартування членів і кандидатів партії. Чим більші завдання розв'язує партія, тим більше парторганізації дбають про поповнення своїх рядів за рахунок тих, хто активно показав себе на виробництві і в громадському житті. Вони особливу увагу приділяють роботі з кандидатами в члени партії, перевіряють їх політичні і ділові якості, займаються марксистсько-ленінським вихованням. «Ми не повинні забувати про те, що кожен комуніст повинен бути високоідейним, активним бійцем партії, правофланговим у шерензі будівників комунізму»², — відзначалося в Звітній доповіді на XXV з'їзді КПРС.

Як підкреслюється в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, кількість тих, що бажають вступити в партію, зростає. Але партія не форсує зростання своїх рядів. Вона відбирає кращих із кращих, тих, хто на ділі довів, що йде в партію, говорячи словами Леніна, не заради одержування якихось вигод, а в ім'я самовідданої роботи на користь комунізму.

Активна життєва позиція, принциповість, вимогливе ставлення до себе і товаришів по роботі, моральна чистота — всі ці якості не приходять до комуніста разом із врученням партійного квитка. Вони формуються, утверджуються і вдосконалюються в трудових буднях. Процес формування комуніста розпочинається з прийому в ряди КПРС. У постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Киргизії по прийому в партію і вихованню кандидатів в члени КПРС» говориться, що з перших днів перебування в рядах партії кандидат повинен проходити справжню школу партійного загартування, активно залучатися до

¹ Рад. Україна, 1982, 22 груд.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К., 1976, с. 72.

повсякденної партійної і громадської роботи, глибоко вивчати марксистсько-ленінську теорію і політику партії, добре засвоювати обов'язки і права комуніста³.

Виховання, ідейне загартування комуністів, розвиток їх активності та ініціативи разом з регулюванням зростання партійних рядів, підвищенням вимогливості до нового поповнення є необхідною умовою розвитку партії, зміцнення її рядів, піднесення авторитету звання комуніста.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, щоб «...найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню цих молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму...»⁴, партійні організації України проявляють постійну турботу про ідейне загартування молодих комуністів, виховання в них політичних і моральних якостей.

На основі ленінських норм і принципів обкоми, міськкоми і районні комітети партії, первинні партійні організації України послідовно забезпечують організаційно-політичне зміцнення партійних рядів, поліпшення їх якісного складу, проявляють постійну турботу про ідейне загартування молодих комуністів, добиваються підвищення ефективності партійного впливу на всі сторони виробничого і громадсько-політичного життя. Робота партійних організацій по прийому в партію, виховання комуністів постійно перебувають в центрі уваги ЦК Компартії України. Ці питання розглядаються на Пленумах ЦК, систематично аналізується практика партійних комітетів по керівництву парторганізаціям, узагальнюються кращий досвід. Як відзначав на XXVI з'їзді Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, «ЦК виявляв постійну турботу про чистоту і високу боєздатність партійних рядів, поповнення їх гідними представниками робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Партійні організації суворо, вимогливо підходили до відбору в партію нового поповнення»⁵.

Важливість цього завдання значною мірою визначається тим, що в республіканську партійну організацію, яка об'єднує понад 3 млн. комуністів, щорічно вливається великий загін молодого поповнення. В 1982 р., наприклад, кандидатами в члени партії прийнято майже 89,5 тис. чол. У новому партійному поповненні постійно зростає питома вага передових робітників. Вони становлять 57,9%, що відображає провідне місце і роль робітничого класу в житті нашого суспільства. Зростають партійні ряди і за рахунок колгоспників. В 1982 р. вони становили 14,4% партійного поповнення.

Майже кожен четвертий серед прийнятих у кандидати партії є представником численної армії спеціалістів народного господарства. Вони відіграють важливу роль в прискоренні науково-технічного прогресу, розвитку науки і культури. Переважна більшість кандидатів у члени партії мають вищу і середню освіту, зайняті в сфері матеріального виробництва, працюють на важливих ділянках науки, культури, народної освіти, охорони здоров'я, сфери обслуговування.

Характерною тенденцією зростання партійних рядів за останні роки є все більш широкий приплив у партію молоді, яка пройшла школу політичного виховання в комсомолі і має, за словами В. І. Леніна, дійсно серйозну підготовку і певний стаж практичної роботи⁶. На XXVI з'їзді

³ Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сб. документов. 2-е изд. доп.— М., 1978, с. 141.

⁴ Ленін В. І. Лист до організацій РКП про підготовку до партійного з'їзду.— Повне збір. творів, т. 40, с. 136.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 42.

⁶ Див.: Ленін В. І. Зауваження на проект резолюції XI конференції РКП(б) про чистку партії.— Повне збір. творів, т. 44, с. 274.

Компартії України відзначалося, що більш як 70% нового партійного поповнення становлять комсомольці⁷.

Нині в Компартії України налічується майже 187 тис. членів КПРС із стажем до одного року і кандидатів у члени партії. Робота з ними — важлива ділянка діяльності партійних організацій. В постанові ЦК КПРС «Про роботу Самаркандського обкому Компартії Узбекистану по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС про підвищення авангардної ролі комуністів і розвитку їх активності у виробничому і громадському житті» підкреслюється, що формування комуністів як політичних бійців партії є першочерговим завданням усіх партійних організацій⁸.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, наступні постанови ЦК, партійні організації республіки посилили увагу до питань виховання молодих комуністів, вироблення в них активної життєвої позиції, турбуються про те, щоб ті, хто вступає в партію, швидше залучалися до роботи в партійних організаціях, перевірялися на практичних справах, займали авангардну роль на виробництві, проявляли ініціативу, брали активну участь у громадських справах.

Після XXVI з'їзду КПРС питання прийому в партію, ідейного загартування комуністів ґрунтовно обговорювалися на пленумах багатьох обкомів, міськкомів і райкомів партії, зборах комуністів у первинних організаціях. Вони регулярно розглядаються на засіданнях бюро партійних комітетів, нарадах і семінарах секретарів парторганізацій, всебічно аналізуються на науково-практичних конференціях.

Більш різноманітними стали форми роботи з молодими комуністами, що дозволяє партійним організаціям ефективніше впливати на виховання партійного поповнення, глибше вивчати політичні, ділові і моральні якості вступаючих до лав КПРС. Краще використовується кандидатський стаж для всебічної перевірки новоприйнятих, їх марксистсько-ленінського загартування. Посилились вимоги до комуністів і комсомольських організацій, які дають рекомендації для вступу в партію.

В справі ідейного загартування молодих комуністів активно використовується система партійної освіти, партійні збори, зустрічі з ветеранами партії, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, героями перших п'ятирічок і післявоєнної відбудови народного господарства.

Стало системою заслуховування звітів і повідомлень кандидатів і молодих членів партії на партійних зборах, засіданнях бюро первинних парторганізацій про виконання ними вимог Статуту і Програми КПРС, підвищення їх ідейно-політичного рівня. В первинних партійних організаціях, райкомах і міськкоммах партії проводяться співбесіди з молодими комуністами, вони залучаються до підготовки партійних зборів, виконання інших доручень. На партійних зборах обговорюються питання: «Якщо ти комуніст», «Звання комуніста зобов'язує», «Статут КПРС — закон кожного комуніста».

Великий виховний вплив на молодих комуністів справили партійні збори, що відбулися в усіх організаціях, з порядком денним: «Жити, працювати і вчитися по-ленінському, по-комуністичному», «Про особисту відповідальність і особистий вклад кожного комуніста у виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, завдань одинадцятої п'ятирічки». Готуючись до цих зборів, кожен молодий комуніст самокритично проаналізував свою виробничу і громадську діяльність, звірів свої дії і вчинки з вимогами партійних документів. Все це сприяє втіленню в життя ленінської вимоги про те, що проходження кандидатського стажу повинно стати «...найсерйознішим випробуванням, а не пустою формальністю»⁹.

В партійних організаціях Києва, Харкова, Дніпропетровська, Львова, Краснодона, Красногвардійського району Кримської, Сквирської-

⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 42.

⁸ См.: Партійная жизнь, 1981, № 22, с. 11.

⁹ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 17.

го Київської, Богородчанського Івано-Франківської, Путивльського Сумської та інших областей проводяться міські та районні збори молодих комуністів, зустрічі членів бюро партійних комітетів з кандидатами і молодими членами партії, які обрані до Рад народних депутатів, у профспілки і комсомол. Під час таких зустрічей молоді комуністи глибше знайомляться з роботою міських і районних організацій, визначають своє місце і роль у житті первинних парторганізацій. Учасники зустрічей одержують відповіді на запитання, які їх хвилюють, обмінюються досвідом виконання партійних доручень.

Важливу роль в ідейно-політичному вихованні кандидатів і молодих членів партії відіграють школи молодих комуністів. Головне їх завдання — озброїти молоде партійне поповнення знанням основ марксистсько-ленінського вчення про партію, допомогти глибоко засвоїти вимоги Статуту і Програми КПРС, ленінські норми партійного життя, усвідомити свою роль і особисту відповідальність за успішне виконання рішень партії і завдань комуністичного будівництва. Згідно з постановою ЦК КПРС «Про дальше удосконалення партійного навчання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», прийнятою в 1981 р., школи молодих комуністів включені до структури системи партійного навчання.

Відповідно до даної постанови партійні комітети республіки провели велику роботу по комплектуванню і організації роботи шкіл молодих комуністів. Питання про ідейне загартування молодих комуністів були розглянуті в ЦК Компартії України, на республіканських нарадах-семінарах завідуючих відділами організаційно-партійної роботи обкомів, секретарів міськкомів і райкомів партії, в партійних комітетах і первинних парторганізаціях.

У 1982/83 навчальному році в республіці працює 3277 таких шкіл, в яких навчається понад 176 тис. кандидатів і членів партії з партійним стажем до року. Програма занять складена на два роки. В школах вивчаються Статут КПРС, програмні документи партії, основи партійного будівництва, закономірності розвитку і зростання керівної ролі партії. Слухачі знайомляться з документами КПРС, формами і методами організаторської і політичної роботи партійних організацій. Зміст навчання молодих комуністів збагатився завдяки введенню до навчального курсу актуальних проблем господарського і соціально-культурного будівництва, висунутих XXVI з'їздом партії, травневим і листопадним (1982 р.) Пленумами ЦК КПРС, матеріалів спільного урочистого засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 60-й річниці утворення Союзу РСР. Це сприяло зміцненню зв'язку питань, які розглядалися на заняттях, з практичною діяльністю по реалізації поставлених партією завдань.

Домогтися тісного зв'язку теорії з практикою — таке завдання ставлять партійні комітети перед школами молодих комуністів і їх керівниками. В більшості шкіл заняття проходять змістовно і цікаво, забезпечується висока якість учбового процесу. Ефективно працюють школи молодих комуністів у ряді партійних організацій м. Києва, Вінницької, Донецької, Запорізької, Харківської, Херсонської та інших областей. У Донецькій міській партійній організації діє 120 шкіл молодих комуністів, в яких навчається понад 2800 чоловік. Велике значення приділяється тут вихованню кандидатів і молодих членів партії на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу, а також колективів, де вони працюють. Вивчення програмного матеріалу тісно пов'язується з ознайомленням з історією місцевої партійної організації, завданнями, які розв'язуються нею на сучасному етапі.

Учбовий процес збагачується завдяки застосуванню наочних посібників, в яких розкривається минуле підприємства, міста, області, за рахунок проведення занять у музеях і кімнатах бойової і трудової слави підприємств, де зібрані експонати і документи про героїчний шлях

нашої партії, досвід організаторської і політичної роботи місцевих партійних організацій. Широко практикуються зустрічі з ветеранами партії, війни і праці, екскурсії по місцях бойової і трудової слави.

На високому ідейно-теоретичному і методичному рівні проходять заняття в школі молодих комуністів при Ленінському райкомі партії м. Кіровограда, де навчається понад 100 молодих комуністів. В школі створені учбові групи, що дозволяє диференційовано проводити семінарські і практичні заняття. Їх пропагандистами затверджені відповідальні працівники райкому партії, а консультантами — викладачі вузів міста. Вміло застосовується практика комплексного використання активних форм навчання. На одному із занять з лекцією на тему «Програма і Статут КПРС — основоположні документи партії» виступив перший секретар райкому партії С. С. Линовиченко. Після лекції в групах відбулися співбесіди на тему «Принципи і норми партійного життя і втілення їх у діяльності КПРС» і практичні заняття по вивченню праці В. І. Леніна «Про умови прийому нових членів у партію».

Багато повчального є в роботі школи молодих комуністів при парткомі Івано-Франківського приладобудівного заводу. Серед слухачів — 19 робітників провідних професій, кожний другий слухач — ударник комуністичної праці. Вміле поєднання вивчення програмного матеріалу з індивідуальною роботою, розв'язанням практичних завдань сприяє тому, що всі слухачі виконують виробничі плани, достроково завершили соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 60-річчя утворення СРСР. Молоді комуністи беруть активну участь у громадсько-політичному житті: 10 з них обрані групкомсоргами і секретарями цехових комсомольських організацій, 6 — працюють агітаторами і політінформаторами, 5 — у групах і постах народного контролю.

Ефективність роботи шкіл молодих комуністів значною мірою визначається складом пропагандистів і лекторів. Ось чому велика увага приділяється добору керівників і пропагандистів шкіл молодих комуністів, підвищенню їх ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності. «...Пропагандист, — вказується в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, — головна фігура в системі партійного навчання. Саме від нього багато в чому залежить, якими будуть семінари, політшколи, університети: чи будуть вони місцем, де іноді панує нудьга, де лише «відбуваються» належні години, або ж, навпаки, вони повсюдно стануть дійсними центрами живої партійної думки і слова»¹⁰.

Керівниками шкіл молодих комуністів затверджені, як правило, секретарі, завідувачі відділами райкомів і міськкомів партії, секретарі парткомів первинних парторганізацій, господарські керівники, які мають теоретичну підготовку, досвід пропагандистської роботи. До проведення семінарських занять залучаються ветерани партії і праці, викладачі навчальних закладів.

Більшість керівників шкіл молодих комуністів творчо підходять до організації навчального процесу, враховує якісний склад слухачів, специфіку підприємства. Так, ряд пропагандистів Запорізької області складають творчі плани, в яких визначаються конкретні шляхи роботи по прищепленню слухачам внутрішньої потреби і практичних навичок у вивченні документів партії, по підвищенню трудової і громадсько-політичної активності молодих комуністів. Наприклад, перед тим, як скласти особистий творчий план, керівник школи молодих комуністів парторганізації Запорізького титаномagneйового комбінату, начальник цеху М. М. Мизь вивчив індивідуальні особливості слухачів, їх ділові і морально-політичні якості, теоретичну підготовку, з'ясував у секретаря парторганізації, на якій ділянці громадської роботи передбачається використати того або іншого комуніста в майбутньому.

Слухачі самі стають активними учасниками навчального процесу — виготовляють діаграми, графіки, таблиці, виконують практичні завдан-

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 92.

ня з соціально-економічного аналізу трудової і громадсько-політичної діяльності колективу тощо. Особливо корисним для молодих комуністів є виконання ними в процесі навчання таких практичних завдань, як проведення бесід, політінформацій у трудових колективах, участь у підготовці питань на партійні збори, засідання партбюро. З метою підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві практикується захист слухачами соціалістичних зобов'язань, звіти про їх виконання. Керівництво школи подає допомогу слухачам в обґрунтуванні зустрічних планів, розробці особистих рахунків економії, пошуках резервів виробництва.

З метою поширення кращого досвіду керівників шкіл молодих комуністів в області визначені базові школи, де проводяться відкриті показові заняття. В кабінетах організаційно-партійної роботи, парткабінетах міськкомів і райкомів партії обладнані кутки «На допомогу молодому комуністові», книжкові виставки, де є Програма і Статут КПРС, підручники з курсу «Партійне будівництво» та інші учбові посібники, матеріали періодичної преси про досвід роботи з молодими комуністами.

Керівник школи молодих комуністів при Городоцькому райкомі партії Хмельницької області, другий секретар райкому Л. Б. Безрукий значну увагу приділяє семінарським і практичним заняттям, співбесідам, іншим активним формам навчання. Так, перед семінарським заняттям на тему про авангардну роль комуністів у трудовій і громадсько-політичній діяльності з слухачами були проведені групові консультації, оформлена виставка, яка розповідала про історію районної партійної організації, а також про комуністів, що виступили з патріотичними починаннями. Важливо, що в підготовці практичних завдань і рефератів слухачам допомагали члени партії, які рекомендували їх в партію. На конкретних прикладах була розкрита робота партійної організації по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС, соціально-економічних завдань одинадцятої п'ятирічки, проаналізовані форми і методи діяльності партійних організацій по розвитку активності членів і кандидатів партії у виробничому і громадському житті.

Навчання в школах молодих комуністів сприяє дальшому підвищенню якості роботи з новим партійним поповненням. Одночасно аналіз показує, що в організації роботи багатьох шкіл мають місце і недоліки. В деяких з них допускається спрощений підхід до змісту занять, недосконала методика їх проведення. Окремі керівники, пропагандисти шкіл глибоко не розкривають актуальність і практичне значення теми, яка вивчається. Подекуди на заняттях не створюється обстановка творчого обговорення питань, слабо впроваджуються активні форми навчання. Не скрізь ще чітко відпрацьовуються організаційні питання: місце і час занять, навчання самих керівників, пропагандистів і консультантів шкіл молодих комуністів. Партійні комітети уважно узагальнюють набутий досвід політичного навчання молодого поповнення партії, здійснюють необхідні заходи по усуненню недоліків.

Виховання молодих комуністів не обмежується роботою шкіл молодих комуністів. Вся атмосфера життя і діяльності партійного колективу впливає на формування партійного поповнення. Заслужовує на увагу думка з цього приводу знатного металурга республіки, майстра заводу «Запоріжсталь» Є. П. Проскуріна, висловлена на сторінках газети «Правда» 29 березня 1981 р. «Ідейно-моральне виховання кандидатів партії досягається не тільки лекціями і бесідами, а перш за все самою атмосферою в партійній організації, відносинами, які складаються між комуністами, взаємною відповідальністю».

Чим ґрунтовніше парторганізація бореться за чистоту партійних рядів, за викорінення негативних явищ у колективі, тим швидше зростає ідейність молодих комуністів. І навпаки, якщо вони бачать, що слова тут розходяться з ділом, практичною роботою, то роль виховання буде невеликою.

Партійні комітети республіки прагнуть створити в кожній первинній парторганізації обстановку справжнього колективізму і товарищескості, високої організованості і діловитості, взаємної вимогливості і принциповості, дійової критики і самокритики, турбуються про те, щоб з перших днів перебування в КПРС кандидати проходили справжню школу партійного загартування. Найбільш повно це досягається через цехові партійні організації і партійні групи. Тут комуністи добре знають сильні і слабкі сторони один одного, тут допомога молодому комуністові, контроль за проходженням кандидатського стажу носять конкретний і повсякденний характер. Спираючись на свої низові ланки, первинні партійні організації турбуються, щоб члени і кандидати партії відігравали авангардну роль на виробництві і в громадсько-політичному житті, очолювали боротьбу за виконання і перевиконання планів, підвищення ефективності і якості роботи, прискорення науково-технічного прогресу, впровадження інтенсивних методів господарювання. В партійних організаціях молоді комуністи розвивають свої організаторські здібності, збагачуються досвідом роботи з людьми. Організація дисциплінує, виховує, вчить керуватися в своєму житті інтересами держави, партії.

Ефективні форми роботи з молодими комуністами використовує первинна парторганізація Київської взуттєвої фабрики ім. 50-річчя Радянської України, до рядів якої щорічно вливаються в середньому 30 молодих партійців. Партійний комітет, цехові парторганізації постійно стежать за проходженням ними кандидатського стажу, заслуховують звіти і повідомлення молодих комуністів про дотримання ними вимог Статуту і Програми КПРС. Партійні активісти і ветерани партії проводять з ними співбесіди з питань виробничого і громадського життя. Все це допомагає ґрунтовно аналізувати, як живуть і працюють кандидати партії, як вони готуються до вступу в члени КПРС. Проводячи цілеспрямовану повсякденну роботу по відборі до партії, вихованню молодих комуністів, первинна парторганізація фабрики тим самим зміцнює свої ряди, підвищує авангардну роль комуністів у розв'язанні завдань, що випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС. На фабриці немає жодного молодого комуніста, який би не виконував виробничих завдань, більшість з них є передовиками соціалістичного змагання, ударниками комуністичної праці.

Дуже важливо, що кандидати в члени партії прагнуть відзначити свій кандидатський стаж високими показниками у праці, активною участю в громадсько-політичному житті. Таких прикладів багато. Кандидатський стаж оператора машинного доїння колгоспу ім. Кірова Вінницької області О. П. Кирилюк проходив в атмосфері високого трудового і політичного піднесення першого року одинадцятої п'ятиріччя. В рік проходження кандидатського стажу надійти від кожної з 20 закріплених корів по 4200 кілограмів молока — такою була її відповідь на рішення XXVI з'їзду партії. І свого слова вона дотримала. Ольга Петрівна виходила переможцем соціалістичного змагання серед молодих доярок району і області, брала участь в республіканському конкурсі молодих майстрів машинного доїння, нагороджена знаком ЦК ВЛКСМ «Молодой гвардеец пятилетки». Але не тільки трудовими звершеннями здобула О. П. Кирилюк авторитет і повагу. Будучи кандидатом в члени обкому комсомолу, вона бере активну участь в житті комсомольської організації, ділиться з молоддю досвідом своєї роботи, часто виступає перед учнями Міжхутірської школи, після закінчення якої десять років тому сама пішла працювати на ферму.

Знаменним для О. П. Кирилюк був 1982 рік. Її прийняли в члени партії. На партійних зборах вона дала слово працювати ще краще. І в рік 60-річчя утворення Союзу РСР надійла по 5 тис. кг молока від кожної корови. Недавно О. П. Кирилюк звернулася до випускників шкіл Вінницького району з закликem після закінчення школи піти працювати в тваринництво.

З метою підвищення активності молодих комуністів партійні комітети, первинні партійні організації республіки широко практикують індивідуальні співбесіди з кандидатами і новоприйнятими в члени КПРС. Позитивний досвід цієї роботи нагромадила Харківська обласна партійна організація. Співбесіди тут проводять відповідальні працівники міськвиконкомів і райкомів партії, секретарі первинних парторганізацій. До кожної співбесіди молоді комуністи ретельно готуються, аналізують свою участь у громадсько-виробничому житті колективів, виконання доручень, переглядають соціалістичні зобов'язання, вишукують додаткові резерви по достроковому завершенню виробничих завдань.

У ході співбесід, які проходять у вимогливій і доброзичливій атмосфері, комуністи вносять багато цінних пропозицій, спрямованих на дальше підвищення ефективності суспільного виробництва, економії сировини і матеріалів, зміцнення партійної, державної і трудової дисципліни. Ведеться відверта розмова про місце і роль комуністів у житті трудових колективів, аналізуються недоліки у виховній роботі та їх причини. Зауваження і пропозиції, висловлені в ході співбесід, ретельно вивчаються і розглядаються на засіданнях бюро міськкомів і райкомів партії, в первинних парторганізаціях. Вживаються заходи до поліпшення роботи з молодими комуністами.

У справі виховання нового поповнення партії виключно велике значення мають партійні збори, правильний розподіл партійних доручень і контроль за їх виконанням. Саме через участь у роботі партійної організації, сумлінне виконання доручень забезпечується дотримання однієї із статутних вимог — бути активним учасником багатогранної діяльності партійної організації, жити її турботами, нести відповідальність за всі її справи, підвищувати авторитет. Партійне доручення — це екзаме́н на зрілість комуніста.

В більшості партійних організацій республіки склалася чітка система розподілу доручень, контролю за їх виконанням. Вони охоплюють широке коло питань. Це і участь у роботі виборних партійних органів, громадських організацій, комісій по контролю діяльності адміністрації, груп і постів народного контролю. Це і доручення виробничого характеру — впровадження досягнень науки і передового досвіду, раціоналізаторство і винахідництво, розвиток технічної творчості тощо. Взяти, наприклад, роботу молодих комуністів у комсомолі. XXIV з'їзд КПРС визнав доцільним, щоб члени ВЛКСМ, прийняті в партію, продовжували активно працювати в комсомолі, поки не одержать іншого доручення партійної організації. За останні роки кількість комуністів, що працюють у комсомолі, значно збільшилась і становить зараз майже 230 тис. чоловік. Це, як правило, кандидати і молоді члени партії. Комуністи сприяють формуванню у комсомольців активної життєвої позиції, самі набувають навичок громадської роботи.

Разом з тим ще не скрізь парторганізації проявляють достатню увагу піднесенню активності молодих комуністів. Хмельницький міськом партії провів у ряді первинних партійних організацій соціологічні дослідження з метою вивчення активності молодих комуністів. Аналіз показав, що окремі кандидати і молоді члени партії не залучаються до підготовки партійних зборів, не виступають на них, не мають постійних партійних доручень, не завжди здійснюється контроль за проходженням кандидатського стажу. З цього були зроблені правильні висновки. Секретарі парторганізацій провели бесіди з новоприйнятими, з'ясували причини їх пасивності, послалили індивідуальну роботу з ними. Шляхи поліпшення роботи з партійним поповненням були всебічно обговорені на одному з пленумів міськкому партії. Нині практично всі кандидати і молоді члени партії виконують доручення. Це і участь у роботі комсомольських, профспілкових та інших громадських органі-

зації, контроль за розв'язанням певних соціально-економічних завдань, і впровадження досягнень науки і передового досвіду тощо.

На жаль, в окремих партійних організаціях цій важливій ділянці роботи приділяється ще недостатня увага. Деякі секретарі парторганізацій, партгрупорги не завжди цікавляться, як молодий комуніст проходить кандидатський стаж, чи є у нього доручення, як він його виконує, чи потрібна якась допомога. Ось один з прикладів. Партійна організація виробничого об'єднання «Волиньзалізобетон» прийняла кандидатом у члени партії зварювальника Слобожана. Прийняла — і на цьому робота з ним, по суті, закінчилася. В парторганізації не «помічали», що він не брав участі в громадському житті, не виконував партійних доручень, відмовчувався на партійних зборах. Звернули на це увагу лише тоді, коли настав час розглядати питання про прийом його в члени партії. Партійна організація не прийняла Слобожана в члени КПРС. Рішення правильне. Але постає питання, де ж були комуністи, зокрема, ті, які дали йому рекомендації для вступу в кандидати партії? Адже робота з кандидатами в члени партії, допомога в проходженні кандидатського стажу — обов'язок і рекомендуючих, і партійного бюро, і партійної організації в цілому.

Одночасно необхідно усувати і формалізм, неорганізованість у роботі з молодими комуністами. Не можна погодитися з практикою, коли в деяких партійних організаціях кандидатам у члени партії рекомендують вести щоденники, складати особисті плани проходження кандидатського стажу. До цих планів включаються такі питання, як підвищення кандидатом партії політичного і культурного рівня, участь у громадській роботі, соціалістичному змаганні тощо. Тим самим багатогранна індивідуальна робота з молодими комуністами підмінюється непотрібною паперотворчістю. Адже суть не в тому, що саме записано в щоденнику або особистому плані кандидата партії, а в тому, як живе і працює молодий комуніст, як він дотримується вимог Статуту і Програми партії. Надуманим слід вважати і так зване «партійне наставництво». Це не що інше, як намагання перекласти на окремих осіб всю багатогранну роботу по відборі і підготовці безпартійних товаришів до вступу в ряди КПРС. Наша партія, її Центральний Комітет засуджують формалізм у партійній роботі. Особливо недопустимий формалізм у роботі по вихованню нового партійного поповнення.

Недоліки, які допускаються при відборі в партію і вихованні нового партійного поповнення, призводять до того, що деякі молоді комуністи порушують Статут КПРС, партійну і державну дисципліну. І хоч таких небагато, партійні організації покликані гостро реагувати на кожний такий випадок, давати принципову оцінку тим, хто своєю поведінкою компрометує високе звання комуніста. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії говориться: «Треба з усією силою підкреслити: наше ставлення до тих, хто поводить негідно, порушує Статут партії і норми партійної моралі, було, є і буде непримиренним. Ніяких потурань і нікому, коли йдеться про честь і авторитет нашої партії, про чистоту її рядів!»¹¹.

У роботі по прийому в партію та ідейному загартуванні молодих комуністів велика роль і відповідальність належить рекомендуючим. Це, як правило, високоавторитетні і шановані люди, яких добре знають у трудових колективах, і які, в свою чергу, добре знають ідейно-політичні якості і професійні здібності кожного трудівника. Особистим прикладом, активною життєвою позицією вони допомагають вихованню гідних бійців партії.

У республіці добре відоме ім'я В. Г. Тарасенка — бригадира ковальського цеху виробничого об'єднання «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе». Свою трудову біографію Віктор Григорович розпочав понад двадцять років тому підручним коваля-штампувальника.

¹¹ Там же, с. 82.

Пізніше очолив бригаду, яка нині є однією з найкращих в уславленому колективі тракторобудівників. Тут, у рідному цеху, В. Г. Тарасенк вступив у ряди КПРС. Він став ініціатором соціалістичного змагання під девізом «За досягнення високої ефективності і якості роботи на кожному робочому місці». Цей патріотичний почин, схвалений ЦК Компартії України, одержав широку підтримку на підприємствах республіки. За великі досягнення в дев'ятій п'ятирічці знатний тракторобудівник удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці. Минулу п'ятирічку завершив до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, став лауреатом Державної премії СРСР. Сьогодні усі його думки — про нові трудові рекорди, патріотичні починання, справи колективу. «Щоденно, щогодинно переконуюешся, — говорить Віктор Григорович, — що у комуніста є лише єдине велике право: йти завжди попереду, брати на себе найважчу ношу, бути відповідальним за все, чим живе колектив підприємства місто, країна, за нашу спільну справу, не лише самому бути першим у праці і громадсько-політичному житті, але й робити все, щоб поруч не було відстаючих».

Підручним уславленого новатора працює молодий комуніст Т. В. Жакун. В усьому він прагне бути схожим на свого вчителя В. Г. Тарасенка, який рекомендував його в партію, брати з нього приклад. Змінні завдання виконує на 120—130%, наполегливо вивчає передові методи праці, користується в своєму колективі авторитетом людини, яка завжди і в усьому прагне бути попереду. Обирався групкомсоргом, членом комсомольського бюро. В 1981 р. нагороджений медаллю «За трудову відзнаку».

І таких прикладів тут немало. За останні роки партійна організація цеху прийняла в свої ряди більше 40 чоловік. При відборі нового партійного поповнення забезпечується індивідуальний підхід, всебічно вивчається думка як комуністів, так і безпартійних товаришів, які працюють поруч і добре знають вступаючих. Питання прийому в партію розглядаються, як правило, на відкритих партійних зборах. Для перевірки політичних, ділових і моральних якостей вступаючих активно використовуються кандидатський стаж. Рекомендованим у партію допомагають у вивченні Програми і Статуту КПРС, підвищенні ідейно-теоретичного рівня. Молоді комуністи разом з досвідченими членами партії беруть участь в громадсько-політичній роботі, підготовці партійних зборів, кожному з новоприйнятих дається партійне доручення, з ними проводяться індивідуальні співбесіди, заслуховуються їх звіти і повідомлення.

Таке дбайливе ставлення партійних організацій до свого поповнення сприяє ідейному вихованню молодих комуністів, зростанню їх трудової і громадсько-політичної активності, високих моральних якостей.

Сьогодні весь зміст роботи партійних організацій республіки визначає боротьба за втілення в життя рішень XXVI з'їзду КПРС, травневого і листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС, соціально-економічних завдань одинадятої п'ятирічки. Багато колективів, передовиків і новаторів виробництва взяли підвищені соціалістичні зобов'язання по достроковому завершенню планів третього, серцевиного року п'ятирічки. І в перших рядах учасників змагання йдуть члени і кандидати партії. Своїм ставленням до справи вони сприяють створенню в колективах атмосфери дружної, високопродуктивної роботи, виступають ініціаторами багатьох патріотичних починань.

Для молодих комуністів немеркнучим прикладом вірності партійному обов'язку, високому званню бійця лєнінської партії є життя і подвиги героїв революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, правофлангових перших п'ятирічок і відбудовного періоду. У філіалі Керченського історико-археологічного музею зберігається записка одного з героїв підземного гарнізону Аджимушкая, молодшого політрука С. Т. Чебаненка, яку він вклав у свій партквиток перед смертю.

В ній говориться: «Я — невеликої важності людина. Я лише комуніст-більшовик і громадянин СРСР. І якщо я помру, то нехай пам'ятають і ніколи не забувають наші діти, брати, сестри і рідні, що ця смерть була боротьбою за комунізм, за справу робітників і селян, за справу партії. Війна жорстока і ще не закінчилася. А все-таки ми переможемо». В цих хвилюючих словах — величезна духовна сила і воля комуніста, прагнення і готовність віддати своє життя, усього себе заради досягнення мети — перемоги над ворогом, побудови комунізму.

Комуністи наших днів, згуртовані в єдину, могутню 18-мільйонну ленінську партію, свій обов'язок вбачають у тому, щоб бути на висоті вимог Статуту і традицій КПСР, бути справжніми політичними бійцями, своїм особистим прикладом показувати зразки самовідданої, високо-ефективної праці по виконанню величких планів комуністичного будівництва.

Е. А. Новицкий

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ ПО ВОСПИТАНИЮ МОЛОДЫХ КОМУНИСТОВ

Резюме

В статье на обширном фактическом материале показана деятельность партийных организаций Украины по идейной закалке партийного пополнения, повышению активности кандидатов и молодых членов партии. В ней рассматриваются формы и методы работы парторганизаций с молодыми коммунистами по формированию у них коммунистической убежденности, принципиальности, высоких моральных качеств.

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

РОЗГОРТАННЯ ВСЕНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ НА ОКУПОВАНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ ПІД ЧАС СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

Одна з найбільших битв другої світової війни — Сталінградська. Вона почалася влітку 1942 р. і тривала шість з половиною місяців. У ній брали участь понад 2 млн. чол., 2 тис. танків, до 25 тис. гармат і мінометів, понад 2 300 літаків.

На початку Сталінградської битви та в ході її всенародна боротьба на окупованій ворогом території СРСР піднеслася на новий, вищий щабель і справляла значний вплив на розвиток бойових дій на радянсько-німецькому фронті. Цьому насамперед сприяли посилення партійного керівництва всенародною боротьбою, централізація управління діяльністю підпілля і партизанським рухом. Створені за постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) Центральний, фронтові, республіканські й обласні штаби цього руху почали активно діяти, спрямовуючи народну боротьбу у ворожому тилу, подаючи підпільникам і народним месникам велику допомогу кадрами, матеріально-технічним забезпеченням, налагоджуючи їх тісну взаємодію з військами Червоної Армії. На чолі штабів партизанського руху стояли провідні керівники республіканських і обласних комітетів партії. Так, наприклад, діяльністю Центрального, Білоруського, Брянського, Ленінградського, Смоленського, Ставропольського і Південного штабів партизанського руху керували секретарі ЦК Компартій союзних республік і обкомів ВКП(б).

Центральному і місцевим штабам партизанського руху належить особлива й важлива роль в історії Великої Вітчизняної війни. Вони були військово-оперативними органами партії. Завдяки їх діяльності значно поліпшились організація, озброєння радянських партизанів, їх забезпечення засобами зв'язку, боеприпасами, вибухівкою. Це дало можливість збільшити розмах і посилити ефективність бойових дій проти німецько-фашистських загарбників, координувати їх з операціями Червоної Армії¹.

Вся діяльність штабів партизанського руху відповідно до постанови ДКО здійснювалася в тісному контакті з керівними партійними органами республік, країв і областей, а також з військовими радами фронтів та армій. У період Сталінградської битви — в 1942—1943 рр. — число підпільних партійних органів значно зросло, незважаючи на те, що ряд раніше створених партійних комітетів було розгромлено фашистськими загарбниками. Наприклад, у Білорусії в 1942 р. діяли 4 підпільних обкоми партії, 2 міськкоми, 4 міжрайкоми, 1 міжрайпартцентр, 5 міських райкомів і 44 сільських райкоми КП(б)Б². Значно більшою стала

¹ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6-ти т. К., 1974. Т. 5, кн. 1, с. 468.

² Подпольные партийные органы Компартии Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Минск, 1975, с. 242.

і кількість партійних органів та організацій на окупованій території РРФСР, у прибалтійських республіках.

2 жовтня 1942 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було розглянуто питання про розвиток партизанського руху на Україні, а також про створення нелегального ЦК КП(б)У. Його завдання полягало в тому, підкреслювалося в рішенні Політбюро ЦК ВКП(б), щоб «...очолити партизанський рух на Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів»³.

Вдосконалення керівництва всенародною боротьбою в окупованих районах СРСР, зміцнення й розширення партійного підпілля, централізація керівництва партизанським рухом через спеціально створені штаби дали можливість, посиливши удари по ворогу, завдати йому значних втрат у живій силі й техніці. М. І. Калінін писав у роки Великої Вітчизняної війни: «Ніколи у своїй багатовіковій історії партизанський рух не був таким масовим, загальнонародним, і ніколи тому партизанська боротьба не була такою організованою і всеохоплюючою, як у цій війні»⁴. Ідейна згуртованість, патріотизм, висока організованість, небачена масовість і велика ефективність партизанського руху були забезпечені постійним і цілеспрямованим керівництвом ленінської Комуністичної партії.

Говорячи про вплив всенародної боротьби в тилу ворога на хід і наслідки Сталінградської битви, не можна уявляти собі це надто спрощено, думаючи, що нібито йдеться лише про пряму, безпосередню взаємодію партизанів і підпільників з військами, що обороняли Сталінград, на територіях областей і республік, де безпосередньо розгорталася ця битва. Воєнні теоретики й історики під взаємодією розуміють узгоджені за завданнями (об'єктами), напрямками, рубежами і в часі дії різних видів збройних сил, родів військ, об'єднань і з'єднань, що брали участь в операції (бою). Проти такого визначення заперечень немає, якщо взаємодія розглядається тільки у вузькому, буквальному розумінні слова.

У пропонуваній статті йде мова насамперед про партизанський рух як про збройну боротьбу народних мас на тимчасово окупованій території проти іноземних загарбників, за незалежність Батьківщини. Вплив на хід і наслідки Сталінградської битви партизани і підпільники справляли не тільки шляхом взаємодії у вузькому розумінні слова. Будь-які удари по ворогу в галузі воєнній, економічній, політичній та ідеологічній, що завдавалися ними повсюдно на окупованій фашистами території, були неоціненною допомогою захисникам фортеці на Волзі. Особливе значення мало розгортання всенародної боротьби у степових, безлісних районах Курської, Воронежської і Сталінградської областей, на півдні України та на території Калмицької АРСР. Тут значним партизанським формуванням важко було, а часто й просто неможливо діяти, враховуючи значну щільність військ ворога і відсутність природних укриттів (лісів, боліт, гір і т. д.). Через це там створювалися переважно підпільні групи і невеликі партизанські загони, які вели розвідувальну й диверсійну роботу.

Незважаючи на те, що в зазначених районах бойових дій з ворогом билися лише нечисленні й невеликі партизанські загони і групи, вони завдавали окупантам відчутних втрат — руйнували мости на дорогах, висаджували в повітря склади, знищували бойову техніку, виводили з оточення радянських солдатів й офіцерів і т. д. У постанові бюро Сталінградського обкому партії від 19 серпня 1942 р. відзначалося, що активну й успішну боротьбу з ворогом проводили партизани в Калачівському, Тормосинському і Котельниковському районах.

У відповідних документах Сталінградського обкому ВКП(б) вказувалося, що з 25 серпня по 15 листопада 1942 р. в райони, зайняті воро-

³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 519.

⁴ Калінін М. І. О воспитании и обучении. М., 1967, с. 124.

гом, заслано 9 груп, в які входили 122 чол., і 53 партизани. В листопаді того ж року було створено Сталінградський штаб партизанського руху. У грудні Сталінградський міський комітет оборони затвердив проведений набір по 17 районах області в кількості 273 добровольців — комуністів і комсомольців — і передав їх у розпорядження штабу партизанського руху для наступної підготовки й використання у ворожому тилу⁵.

18 листопада 1942 р. Калмицький обком партії доповідав Центральному Комітетові ВКП(б) про те, що вже на 12 листопада того року в республіці створено й направлено на окуповану територію Калмицької АРСР 12 партизанських загонів, в які входили 220 чол. (124 — калмики), з них — 85 комуністів⁶.

В міру своїх сил партизани завдавали ударів по ворогу. Сталінградські народні месники на залізничному роз'їзді Бірюковський підірвали ешелон з боеприпасами. Партизанський загін під командуванням Меркулова, що підтримував зв'язок з оперативною групою 21-ї армії, вивів з оточення 1087 бійців і командирів Червоної Армії⁷.

Чисельність партизанських загонів та груп і кількість партизанів у них були відносно невеликими в районах бойових дій під Сталінградом. При всій своїй самовідданості й винятковій хоробрості партизани не могли значною мірою вплинути на хід Сталінградської битви. В той же час удари народних месників і підпільників в інших областях та республіках були серйозною підтримкою для героїчних військ Червоної Армії, що захищали Сталінград. В цей найтяжчий період Великої Вітчизняної війни основні сили радянських партизанів було зосереджено на території Ленінградської, Калінінської, Смоленської, Орловської (особливо в районі Брянських лісів) областей, в Білорусії, північних районах України, гірсько-лісних місцевостях Краснодарського краю. На початок наступу радянських військ під Сталінградом число партизанських загонів і кількість у них партизанів значно збільшилися. Так, якщо навесні 1942 р. на окупованій радянській території діяло близько 500 партизанських формувань загальною чисельністю понад 72 тис. чол., то на початок контрнаступу під Сталінградом їх кількість уже зросла до 1770 загонів і з'єднань*, в яких налічувалося понад 125 тис. партизанів⁸.

До того ж улітку 1942 р. багато партизанських загонів і підпільних центрів встановили постійний двосторонній зв'язок із штабами партизанського руху. Зокрема, радіозв'язок з партійним підпіллям і партизанськими формуваннями став важливим засобом у керівництві народною боротьбою на окупованій радянській території. Він дав можливість координувати дії між партизанськими загонами і з військами Червоної Армії, своєчасно передавати в штаби партизанського руху й армії цінні розвідувальні дані.

До другої половини 1942 р. в тилу ворога у розпорядженні народних месників та підпільників було мало радіопередавачів, і зв'язок радянського тилу з командуванням партизанських формувань й керівниками партійного підпілля здійснювався переважно через зв'язкових⁹. Це було не тільки малоефективно і неоперативно, а й пов'язано з великими жертвами. У другій половині 1942 р. становище значно поліпшилося.

⁵ В дни суровых испытаний: Сб. док. и материалов. Волгоград, 1966, с. 239, 249, 459.

⁶ Калмыкия в Великой Отечественной войне 1941—1945. Элиста, 1966, с. 209.

⁷ В дни суровых испытаний, с. 264—265.

* У це число не входять ті загоны, що не мали зв'язку з штабами партизанського руху. Пізніше вони були виявлені й включені до складу радянських народних месників.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. М., 1961. Т. 3, с. 446—447.

⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и материалы: В 3-х т. К., 1980. Т. 1, с. 412—414.

Наприклад, на території Білорусії на 1 грудня того року вже діяло 68 радіостанцій двостороннього зв'язку, через які 329 з 417 партизанських загонів підтримували постійний зв'язок з ЦШПР¹⁰.

Тепер уже штаби партизанського руху разом з партійними органами й командуванням Червоної Армії могли в потрібному місці й у певний час зосередити необхідну кількість народних месників для виконання особливо важливих завдань. Саме завдяки постійному радіозв'язку стало можливим, наприклад, відповідно до вказівок Державного Комітету Оборони ретельно підготувати і здійснити у жовтні 1942 р. рейди партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака й О. М. Сабурова з Сумщини в райони Київської та Житомирської областей. Дещо пізніше були успішно проведені рейди з'єднань: у південній області України — під командуванням М. І. Наумова, а потім О. Ф. Федорова — з Чернігівської у Волинську область.

Встановлення радіо- й авіазв'язку з партизанами і підпільниками значною мірою сприяло тому, що вже на середину 1942 р. на окупованій радянській території було налагоджено велику пропагандистсько-агітаційну роботу партії як серед населення, так і серед партизанів. Її різнобічна політична діяльність у ворожому тилу підносила бойовий дух населення і партизанів, сприяла обранню найефективніших і цілеспрямованих шляхів та засобів боротьби проти гітлерівських загарбників.

Неоціненне значення мало також те, що партизани і підпільники на той час збагатилися великим досвідом ведення бойових операцій, зриву економічних, політичних та інших заходів окупантів. Для узагальнення цього досвіду й виявлення найдоцільніших принципів організації партизанських сил, методів і форм військово-оперативного керівництва народною боротьбою у ворожому тилу в другій половині серпня 1942 р. у Москві було проведено нараду командирів і комісарів партизанських загонів і з'єднань, працівників партійного підпілля окупованих областей Росії, України та Білорусії. 1 вересня 1942 р. учасників наради прийняв у Кремлі Й. В. Сталін (там були присутні також К. Є. Ворошилов і В. М. Молотов). Узагальнення нагромадженого досвіду на серпневій нараді й рекомендації, зроблені під час цього прийому керівниками партії та уряду, послужили основою для дальшої розробки програми боротьби радянського народу на окупованій території. Це дістало відбиття в наказі наркома оборони Союзу РСР від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху»¹¹.

Основна ідея наказу зводилася до того, що «розгром німецьких армій може бути здійснений тільки одночасними бойовими діями Червоної Армії на фронтах і могутніми безперервними ударами партизанських загонів по ворогу з тилу»¹². В наказі, зокрема, говорилося: «Ворог продовжує рватися вперед, він поновив свої атаки на всіх ділянках оборони Сталінграда... Удари партизанів Білорусії, України, Брянських лісів повинні відчуті німецькі війська, які не тільки перебувають в тилу, а й діють під Воронежем, біля Сталінграда, на Волзі»¹³.

Партизани і партизанки робили все від них залежне, щоб їх удари «відчули» ворожі війська під Сталінградом, прагнучи подати всебічну допомогу його захисникам. Наприклад, білоруські патріоти за весь час війни до 1 грудня 1942 р. знищили 145 тис. ворожих солдатів й офіцерів¹⁴.

Такий могутній народний збройний опір на білоруській землі серйозно занепокоїв вороже командування, про що свідчать документи фашистської поліції та СД. У повідомленні № 11 від 10 липня 1942 р.

¹⁰ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Док. и материалы: В 3-х т. Минск, 1967. Т. I, с. 476.

¹¹ Военно-исторический журнал, 1975, № 8; Правда, 1942, 14 нояб.

¹² Правда, 1942, 14 нояб.

¹³ Там же.

¹⁴ Всенародное партизанское движение в Белоруссии., т. I, с. 479—180.

у Берлін говорилося: «Загальне становище і настрої у Білорусії... величезною мірою перебувають під впливом партизанської діяльності»¹⁵. Ще тривожнішим було повідомлення № 14 від 31 липня того року: «Активізація банд * на території Білорусії та Західної України неймовірно зростає»¹⁶.

У цілому партизани України в цей найважчий період Великої Вітчизняної війни завдали ворогові відчутної шкоди. Так, у довідці оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У від 30 вересня 1942 р. зазначалося, що в серпні 1942 р., за неповними даними, тільки частиною партизанських загонів України було знищено 10 750 солдатів та офіцерів ворога¹⁷. У жовтні — грудні того ж року, тобто в період найнапруженіших боїв біля стін Сталінграда, українські партизани знищили 46 тис. гітлерівців та їх пособників, підірвали і спалили 120 тилових складів, сотні шосейних і залізничних мостів, розгромили 54 штаби окремих військових частин і з'єднань окупантів¹⁸.

Могутні удари по гітлерівських загарбниках завдавали й партизани Ленінградської, Калінінської, Орловської, а також Смоленської та інших областей Російської Федерації. Цікавим, зокрема, був такий епізод. В ніч з 4 на 5 листопада 1942 р. група народних месників з партизанської бригади ім. С. Лазо, що діяла в районі Клетнянських лісів, разом з одним із загонів 2-ї Клетнянської партизанської бригади напали на залізничну станцію Пригор'я лінії Рославль — Брянськ. (Цією операцією керували підполковник Т. М. Коротченко і комісар бригади М. С. Шараєв.) В результаті раптової атаки станцію було взято патріотами. Вони знищили 370 гітлерівців, два військових ешелони з 17 літаками та 40 бронетягачами, а також розгромили і спалили склади, сінобазу, всі пристанційні споруди, висадили в повітря два залізничні мости. Рух у цій частині залізниці було припинено на 17 діб¹⁹.

Загальновідомо, що партизани не обмежували свою бойову діяльність лише знищенням живої сили окупантів, нападами на їх гарнізони, залізничні станції тощо. В наказі НКО від 5 вересня 1942 р., що вже згадувався, було сказано: «В сучасний момент руйнування шляхів підвезення має дуже важливе значення. Ворог зараз змушений перекидати резерви, бойову техніку, паливе, боеприпаси на фронт з далекого тилу... Залізниці, шосейні дороги, по яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячі кілометрів. У багатьох місцях їх перетинають ліси. Це створює сприятливі умови для дій партизанських загонів по зруйнуванню шляхів підвезення. Закрити шляхи підвезення — значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, паливом, боеприпасами, а також вивозити в Німеччину награбоване в нашій країні народне добро і тим самим полегшити Радянському Союзові розгром ворога»²⁰. Далі в наказі говорилося: «Не пропускати жодного німецького поїзда до фронту, підривати ешелони, залізничне полотно, руйнувати мости, споруди, водокачки, висаджувати в повітря склади, порушувати зв'язок, всіма засобами знищувати гітлерівців, жодної хвилини не припиняти боротьби з німцями, тримати фашистів у постійному страху — ось завдання для партизанів і партизанок»²¹.

Радянські патріоти на окупованій території СРСР гаряче відгукнулися на цей заклик й енергійно включилися в боротьбу за виконання

¹⁵ Там же, с. 378.

* Так гітлерівці називали радянські партизанські загани.

¹⁶ Всенародное партизанское движение в Белоруссии..., т. 1, с. 379.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 1, с. 440.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.: В 3-х т. К., 1968. Т. 2, с. 182.

¹⁹ Смоленская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и материалы. М., 1977, с. 212—213; Шараев Н. С. Пригорьевская операция. М., 1969, с. 130—131.

²⁰ Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 63.

²¹ Правда, 1942, 14 нояб.

наказу НКО. Якщо за весь час війни до 1 червня 1942 р. білоруські партизани, наприклад, пустили під укіс 236 ворожих ешелонів, то з 1 червня по 1 грудня 1942 р. — уже 1040, а також знищили 969 мостів²². 14 серпня того року фашистська поліція безпеки і СД у своєму повідомленні (№ 15) констатувала: «Диверсії на залізничній лінії Мінськ — Орша стали такими частими, що кожну з них окремо не опишеш. Не минає і дня, протягом якого не було б проведено однієї або кількох диверсій. Постійно зростаюче число диверсій призвело до того, що рух на залізниці вночі було припинено»²³.

Партизани України протягом літа й осені 1942 р. підірвали 117 залізничних і шосейних мостів, пустили під укіс 158 ворожих ешелонів, зруйнували 143 паровози і 2258 вагонів²⁴. Дещо пізніше, з листопада 1942 по квітень 1943 р., за неоповненими даними, радянські патріоти на всій окупованій гітлерівцями території СРСР організували аварії 1467 фашистських ешелонів, вивели з ладу і спалили близько 1500 мостів на залізницях, шосейних і ґрунтових дорогах, у тому числі українські партизани, що були зв'язані з УШПР, пустили під укіс 185 ешелонів і знищили 274 мости²⁵.

У грудні 1942 р. партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева під час рейду по Правобережній Україні підірвало на підходах до залізничного вузла Сарни 9 мостів і, зокрема, через ріки Горинь і Случ. Здійснена операція дістала назву «Сарненський хрест». Цей залізничний вузол, розташований на найкоротшому шляху з Німеччини у південно-західні райони нашої країни, був виведений з ладу на цілий місяць. Гітлерівським окупантам довелося направляти свої ешелони обхідним шляхом. Партизанський удар в даному регіоні був відчутною підтримкою Червоної Армії, яка вела бої по ліквідації оточеного угруповання ворога під Сталінградом.

Величезне значення поряд з бойовою діяльністю народних месників мали їх розвідувальні дані на користь Червоної Армії. У згаданому наказі НКО СРСР від 5 вересня 1942 р. підкреслювалося, що розвідка партизанів повинна здійснюватися безпосередньо й максимально відповідати завданням, що ставляться радянським командуванням. Виконуючи цю вимогу, начальник ЦШПР П. К. Пономаренко 27 листопада 1942 р. направив начальнику Західного штабу партизанського руху Д. М. Попову телеграму такого змісту: «У зв'язку з поразкою гітлерівської армії на Сталінградському напрямі ворог перегруповує свої сили на окремих ділянках фронту.

Дуже важливо посиленням партизанської боротьби встановити (дані) про ці перегрупування військ, техніки, інших вантажів, що перекидаються ворогом по залізницях та шосейних дорогах.

Вияснити чисельність та нумерацію частин, звідки зняті, кількість, характер бойової техніки, напрям руху і дальший шлях просування.

З'ясувати, де і які збудовані або будуються оборонні споруди на випадок наступу, характер опорних пунктів, для якої служби, устаткування в інженерному відношенні, озброєння, влаштування зв'язку, сигналів тощо.

Які частини займають оборонні рубежі, їх чисельність, характер операцій, що готуються ворогом...»²⁶.

Як видно з наведеної телеграми, ЦШПР ставив перед партизанами досить важкі завдання. Разом з тим вона свідчила і про те, що Ставка Верховного Головнокомандування та ЦШПР покладалися на народних месників, вірячи, що вони виконають доручення. І партизани їй підпіль-

²² Всенародное партизанское движение в Белоруссии., т. 1, с. 479—480.

²³ Там же, с. 379.

²⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. К., 1967. Т. 1, с. 517.

²⁵ Там же, т. 2, с. 248.

²⁶ Партизанская борьба с немецко-фашистскими оккупантами на территории Смоленщины. 1941—1943: Док. и материалы. Смоленск, 1962, с. 325.

ники цілком виправдовували це довір'я, постачаючи командування Червоної Армії цінними розвідувальними даними про ворога. Цьому значною мірою сприяв їх постійний радіозв'язок з центром. Так, тільки радіовузол Українського штабу партизанського руху за два з половиною роки війни прийняв з ворожого тилу й передав партизанам і підпільникам понад 70 тис. радіограм. У свою чергу від них надійшла значна кількість шифровок, що містили відомості розвідувального характеру. Надходження розвідданих з окупованої фашистами території СРСР рік у рік зростало.

Не випадково високу оцінку радянській партизанській розвідці дав уже після війни колишній начальник III відділу («Схід») управління розвідки і контррозвідки верховного головнокомандування вермахту полковник Шмальшлегер. Він твердив, що в загальній кількості всіх розвідувальних даних, наявних у розпорядженні радянського командування, їх частка, яка надходила від партизанів, становила понад 80%^{27–28}. Це свідчило також про те, що поряд з активною діяльністю самих народних месників і підпільників у цьому напрямку ще мільйони людських очей стежили за діями окупантів, що партизанських розвідників активно підтримувало місцеве населення. Радянські люди на окупованій гітлерівцями території СРСР від малого до великого постійно сповіщали про кожний крок ворога партизанів, які у свою чергу передавали добуті відомості в штаби партизанського руху й командуванню Червоної Армії.

Аналізуючи вплив всенародної боротьби на хід і наслідки Сталінградської битви, слід підкреслити велике значення зриву економічних планів фашистської Німеччини на захопленій нею радянській території. Розраховуючи закінчити війну проти СРСР протягом кількох місяців, гітлерівці обмежувалися лише загарбанням готової продукції та сировини, виявлених на складах. Проте коли війна стала набирати затяжного характеру, нацистські верховоди почали вимагати максимального використання економічних ресурсів радянської землі в інтересах вермахту і «рейху». Про це, зокрема, свідчить витяг з листа Герінга оперативному господарському штабу «Ост» від 2 листопада 1942 р., в якому зазначалося: «Хід війни викликає необхідність, крім попередньо наміченого курсу, ще більше прив'язати весь економічний потенціал окупованих східних територій до німецької воєнної економіки...»²⁹.

Радянські партизани і підпільники, населення у ворожому тилу багато зробили для того, щоб зірвати економічні й політичні плани гітлерівців*. Досить сказати, що на території Союзу РСР, яка під час війни була окупована гітлерівцями, у передвоєнний період діяло 31 850 промислових підприємств. Окупантам же на весну 1943 р. вдалося лише частково налагодити виробництво на 85 металообробних, 70 харчових і 16 комунальних підприємствах³⁰. Аналогічне становище в цей період було і з планами окупантів по захопленню продовольства та сільськогосподарської сировини. Так, 7 серпня 1942 р. начальник господарської інспекції групи фашистських армій «Південь» доповідав у Берлін в зв'язку із складним становищем щодо збирання хліба в Сумській і Чернігівській областях: «На жаль, доводиться констатувати, що втрати врожаю і знищення запасів хліба вже тепер набрали дуже великих розмірів. Коли найближчим часом не буде покладено край безчинствам партизанів, то не можна буде чекати одержання врожаю в цих областях»³¹.

^{27–28} Мюллер Норберт. Вермахт и оккупация. М., 1974, с. 291.

²⁹ Анатомия войны. М., 1971, с. 406–407.

* Докладніше про зрив економічних планів Німеччини на окупованій території України див.: Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. К., 1982.

³⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945, т. 3, с. 481.

³¹ Цит. за кн.: Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии, с. 166.

Боротьба підпільників і партизанів, саботаж з боку населення економічних і політичних заходів окупантів не дали останнім можливості здійснити їх далекосяжні плани. Все це служило справі перемоги СРСР в цілому й, зокрема, під Сталінградом у розглядуваний період.

Крім прямих втрат, що їх завдавали радянські патріоти гітлерівцям у живій силі й техніці, величезна кількість військ ворога відволікалася для боротьби з народними месниками і охорони від них шляхів та ліній зв'язку. В період з червня по 5 листопада 1942 р. контингент збройних сил, виділених гітлерівським командуванням на цю мету, зріс з 58 тис. до 500 тис. солдатів і офіцерів, тобто більш як у 8,6 раза. В липні — вересні того ж року наступальні операції проти партизанів вели (в перерахунку на дивізії) 16—18 з'єднань (армійський і танковий корпуси, 5 піхотних дивізій, мотобригада, 3 піхотних полки, 32 окремих батальйони, 21 окрема рота, 2 артдивізіони і 8 бронепоездів)³².

Кількість охоронних військ фашистів на окупованій радянській території дедалі більше зростала. Якщо, наприклад, у 1941 р. на Україні було 50 тис. солдатів і офіцерів, у 1942—120 тис., то в 1943 р. — уже 242 тис.³³ До цього слід ще додати військові підрозділи союзниці гітлерівської Німеччини — Румунії. У квітні 1942 р. румунський правитель Антонеску доповідав Гітлеру про наявність 170—180 тис. солдатів румунських окупаційних військ на Україні, «між Дністром і Дніпром»³⁴.

Лише для боротьби проти смоленських партизанів і кавалерійського корпусу під командуванням П. О. Белова, що діяли на південь від Вязьми, влітку 1942 р. гітлерівці змушені були направити величезну кількість регулярних й охоронних військ. На 361-й день війни начальник штабу сухопутних військ «рейху» генерал-полковник Ф. Гальдер записав у своєму службовому щоденнику: «Кавалерійський корпус генерала Белова діє тепер на захід від Кірова. Як-не-як він відтягнув на себе загалом 7 німецьких дивізій»³⁵.

В цілому з літа 1942 р. ворожі війська, що діяли проти партизанів, становили в середньому близько 10% усіх сухопутних сил фашистської Німеччини, які перебували на радянсько-німецькому фронті³⁶. Навіть якби народні месники ніяких більше бойових акцій проти ворога не здійснювали, крім відтягнення такої великої кількості його військ, яку він міг використати на фронті, в тому числі й під Сталінградом, то вже це саме по собі було б їх величезною заслугою перед радянським народом й усім людством.

Нескінченна, виснажлива і безперервна війна на захопленій радянській території, дедалі міцніючі удари партизанів і підпільників, повсюдна ненависть радянських людей до фашистських загарбників підтримували бойовий дух ворожих військ. Цілоком слушно з цього приводу писали англійські історики Діксон і Гейльбрунн: «Втрати, завдані німецькій армії партизанською війною, не можна визначити тільки кількістю убитих та поранених й кількістю знищених гармат і складів. До цього треба ще додати втрату німецькою армією боєздатності й ударної сили, значення яких важко виразити в цифрах. Головне полягає в тому, що погіршився моральний стан солдатів, які воювали у країні, де кожний громадянин міг виявитися партизаном, а кожний незвичний шум — сигналом до початку партизанської атаки»³⁷.

³² История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945: В 6-ти т. М., 1961. Т. 2, с. 486.

³³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. М., 1975. Т. 3, с. 420.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 3099, арк. 154.

³⁵ Гальдер Ф. Военный дневник. М., 1971. Т. 3, кн. 2, с. 266.

³⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. М., 1965. Т. 6, с. 281.

³⁷ Диксон Ч. О. и Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. М., 1957, с. 82.

Короткий аналіз боротьби партизанів і підпільників на окупованій радянській території у ході Сталінградської битви показує, що вона на той час уже стала масовою, добре організованою і досить ефективною. Звичайно, велику перемогу на Волзі здобув увесь радянський народ і насамперед його героїчна Червона Армія. Проте організовані й керовані ленінською Комуністичною партією могутнє підпілля і партизанський рух стали важливим фактором, який справив помітний вплив на весь хід і наслідки Сталінградської битви, а також в цілому Великої Вітчизняної війни. Радянські партизани й підпільники подавали постійну і всебічну допомогу діючій армії, яка вела безприкладну в історії війну проти ударних сил імперіалізму і в кінцевому підсумку здобула велику перемогу. Цю історичну заслугу народних месників і партійного підпілля вічно будуть високо цінувати люди доброї волі.

У свою чергу перемога під Сталінградом, успішний контрнаступ, а потім могутній наступ наших військ справили винятково великий вплив на зміцнення морального й бойового духу трудівників радянського тилу, надихнули на нові ратні подвиги бійців і командирів Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни, активізували боротьбу пригноблених народів країн Європи проти гітлерівських загарбників. Ця перемога влила в серця радянських людей, які самовіддано боролися проти фашистів на окупованій ними території СРСР, нові духовні сили. Після перемоги під Сталінградом небаченими темпами почали зростати партизанські загони і з'єднання, посилюлися їх удари по військах, комунікаціях й лініях зв'язку ворога. Боротьба набувала дедалі більшого розмаху. Весь ворожий тил палахкотів у полум'ї народної війни, яку образно називали другим фронтом. І цей фронт допоміг Збройним Силам СРСР вигнати в 1944 р. загарбників з радянської землі, а в 1945 р. піднести прапор Перемоги над рейхстагом.

А. Ф. ЮДЕНКОВ

РАЗВЕРТЫВАНИЕ ВСЕНАРОДНОЙ БОРЬБЫ НА ОККУПИРОВАННОЙ СОВЕТСКОЙ ТЕРРИТОРИИ ВО ВРЕМЯ СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЫ

Резюме

В статье освещается развертывание борьбы партийного подполья и советских партизан во вражеском тылу во время Сталинградской битвы. Остановившись на формах и методах этой борьбы, автор особое внимание уделяет руководству партии всенародным движением против оккупантов, в частности по срыву экономических, политических и идеологических планов фашистской Германии на захваченной советской территории. Раскрывается непосредственная помощь подпольщиков и партизан войскам Красной Армии, героически оборонявшим Сталинград.

* * *

ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР

60-річчя утворення Союзу РСР — першої у світі багатонаціональної держави робітників і селян, яке було урочисто відзначено 30 грудня 1982 р., стало знаменною історичною подією в житті всіх народів нашої країни. Це — свідчення «торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму. В цю славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм»¹.

Своє велике свято народи Союзу РСР зустріли новими успіхами в дальшому розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури, у здійсненні планів комуністичного творення в усіх галузях суспільного життя. Активна боротьба за мир, невинне зміцнення міжнародного авторитету Радянського Союзу надихають народи всього світу на боротьбу проти паліїв війни, за відвернення ядерної катастрофи, за роззброєння, мир, демократію і соціальний прогрес.

Безпосередньою передумовою утворення СРСР є Велика Жовтнева соціалістична революція. Знищивши кайдани соціального й національного гноблення, вона забезпечила необхідні умови для встановлення влади робітничого класу і трудящого селянства, утвердження єдиних економічних, політичних та ідеологічних основ для розвитку всіх націй і народностей нашої країни, зміцнення єдності й дружби між ними — міцного фундаменту добровільного об'єднання їх у складі єдиної союзної багатонаціональної держави.

Братерська дружба народів СРСР, яка в умовах Радянської влади і соціалізму стала непорушним законом їх життя, джерелом сили й могутності нашої країни, своїм корінням сягає в минуле. Протягом століть народи Росії, України, Білорусії, Молдавії, Прибалтики, Закавказзя, Півночі та Середньої Азії розвивали економічні, політичні й культурні зв'язки між собою. У цьому поступальному процесі виділяються два основні періоди: дожовтневий і післяжовтневий, які мають свої якісні відмінності. Якщо до Великого Жовтня дружні контакти між народами проявлялися лише в окремих сферах їх життя і діяльності (і до того ж спорадично, зокрема, в спільній боротьбі проти експлуаторських класів та іноземних загарбників), то після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий етап у їх відносинах — період справжнього розквіту дружби й братерського співробітництва, які невинно зміцнюються. Після Жовтня з перемогою соціалізму виникла й розвинулася нова історична спільність людей — радянський народ. Кожний із указаних вище основних періодів поділяється на ряд етапів, які відрізняються один від одного як за рівнем розвитку продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин, так і за характером взаємозв'язків між народами.

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін розглядали історію як закономірний об'єктивний процес зміни суспільно-економічних формацій, переходу людського суспільства від нижчої до вищої форми його організації. В ньому вирішальна роль належить трудящим. Справжні творці історії, виробники матеріальних цінностей вони становлять головну

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

рушійну силу соціального прогресу, в тому числі й у розвитку взаємозв'язків та дружніх відносин між народами.

Історія становлення різноманітних контактів і співробітництва між народами є разом з тим історією боротьби передових сил суспільства проти реакції, прогресу проти регресу і відсталості, миролюбної політики проти агресивної — за знищення соціального гноблення, мир, свободу, рівноправ'я народів.

Такі зв'язки між народами нашої країни найбільш яскраво виявлялися під час подій, які були вирішальними в їх історичній долі. До них, зокрема, належали соціальні революції, селянські війни, спільні виступи проти іноземних поневолювачів, що зазіхали на свободу і незалежність нашої вітчизни.

Одним з прикладів таких спільних дій, бойової співдружності народів є битва з німецькими рицарями на льоду Чудського озера, яка відбулася у 1242 р. У ній проти ворога героїчно билися війська, очолювані Олександром Невським, до складу яких входили воїни з багатьох руських земель. Розгром хрестоносців під Грюнвальдом у 1410 р., який фактично поклав кінець існуванню розбійницького Тевтонського ордену, був здійснений росіянами, литовцями, білорусами, українцями та представниками інших народів². У боротьбі проти інтервенції польських панів і шведських феодалів на початку XVII та XVIII ст. взяли участь росіяни, українці, білоруси, чуваші та інші народи країни. Під час Вітчизняної війни 1812 р. вони спільно боронили свою землю від нашествия армії Наполеона, відстоюючи незалежність своєї батьківщини.

Особливо яскравими прикладами братерської дружби й взаємодопомоги насичене історичне минуле трьох слов'янських народів — російського, українського і білоруського. Вийшовши з єдиної давньоруської народності, перебуваючи тривалий час у складі давньоруської держави — Київської Русі, близькі «мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³, вони неодноразово спільно виступали проти численних іноземних загарбників.

У цій боротьбі провідна роль належала російському народу. Вона ґрунтувалася не на яких-небудь особливих правах чи привілеях, а на його визначних заслугах. Успішно подолавши у тривалій жорстокій борні ординських та інших завоювачів, ліквідувавши феодальну роздробленість і створивши централізовану державу, народні маси Росії постійно виступали на захист інтересів українського, білоруського та інших народів.

Ще до возз'єднання України та Білорусії з Росією вони подавали активну допомогу їх народам у боротьбі з поневолювачами. Яскраві сторінки в цю справу вписали, зокрема, донські козаки. У 1630 р. разом із запорожцями вони здійснили напад на фортецю Керч, яка була одним з опорних пунктів османських агресорів. У 1637 р. донці й запорожці оволоділи фортецею Азов і кілька років утримували її від натиску ворогів⁴.

Російський народ допомагав також своїм братам в їх боротьбі проти тяжкого національно-релігійного гніту з боку польських магнатів і шляхти. За межами українських земель перебували також Північна Буковина, що входила до складу Молдавії, та Закарпатська Україна, яку загарбали угорські феодали. Народні маси, що мешкали на цих територіях, боролися як проти іноземних поневолювачів, так і «своїх» експлуататорів, які, нехтуючи національними інтересами, всіляко сприяли гнобленню трудящих. Ця боротьба особливо посилилася наприкінці XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з агресією польських маг-

² Історія Української РСР у двох томах. К., 1967. Т. 1, с. 96, 116.

³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 32, с. 334.

⁴ Шевченко Ф. П. Історичне значення вікової дружби українського та російського народів. К., 1954, с. 28.

натів щодо українських земель, їх жорстоким знущанням над мирним населенням, а також насильницьким введенням унії.

В той час певна кількість втікачів з України та Білорусії знайшла притулок у Росії, рятуючись від переслідувань з боку литовських і польських феодалів. Так, ще в 1589 р. з України переселилося майже 700 козаків на чолі з отаманом Федоровим. Згодом такі переселення набрали більш масового характеру. Про їх розмах яскраво свідчать офіційні (неповні) дані польського уряду, згідно з якими лише протягом одного 1638 р. до Росії переселилося близько 20 тис. козаків⁵.

Наведені факти свідчать про те, що ще до Переяславської ради (1654 р.) Російська держава була центром тяжіння і опорою для українського і білоруського народів у їх боротьбі проти іноземних поневолювачів, за своє національне визволення.

Історичні зв'язки й дружні взаємовідносини між братніми народами значно зросли та зміцніли у період визвольної війни 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі, яку очолив видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Доведені до відчаю неймовірною феодално-кріпосницькою експлуатацією й тяжким національно-релігійним гнітом, селянсько-козацькі маси України рішуче піднялися на героїчну боротьбу за своє визволення, за возз'єднання з братнім російським народом в єдиній державі. У визвольній війні 1648—1654 рр. активну участь взяли й білоруси. Зокрема, під впливом дій повстанських загонів, що розгорнули свою діяльність на Україні влітку 1648 р., вибухнуло повстання в Білорусії. На допомогу їм Богдан Хмельницький надіслав кілька тисяч козаків на чолі з полковником Матвієм Гладким⁶.

У складі повстанської армії перебували й вірні сини білоруського народу Іван Костирський, Михайло Кричевський та ін. Серед ватажків були й полковники Я. Головацький, А. Небаба, С. Пободайло, а також Гаркуша, Голота, Кривошайка, Микулінський, Михненко, Піддубський, Хвесько та ін. Спільні виступи проти польських панів знайшли широкий відгук і співчуття й серед польського селянства, пригнобленого феодалами.

Закономірним наслідком тривалої боротьби українського народу проти соціального і національно-релігійного гніту з боку польських магнатів і шляхти було історичне рішення Переяславської ради 8 (18) січня 1654 р. про добровільне возз'єднання України з Росією. Воно відбивало віковичне прагнення трудящих мас краю до єднання з великим російським народом, знаменувало собою поворотний етап в його історії. Український народ навіки зв'язав свою долю з російським.

Ця видатна подія відіграла важливу позитивну роль у дальшому політичному, економічному і культурному розвитку двох братніх народів. Великий російський революціонер-демократ В. Г. Бєлінський відзначав, що Україна, об'єднавшись навіки з єдинокровною Росією, «відкрила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці... Разом з Росією їй належить тепер велике майбутнє»⁷.

З возз'єднанням створено сприятливі умови для дальшого зміцнення різноманітних зв'язків, що існували між всіма народами в усіх сферах суспільного життя. «Поки різні нації живуть в одній державі, — писав В. І. Ленін, — їх зв'язують мільйони і мільярди ниток еко-

⁵ Віковична дружба російського і українського народів. Збірник статей, присвячених 300-річчю ювілею возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). К., 1954, с. 12.

⁶ Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. К., 1978, с. 57.

⁷ Бєлінський В. Г. Полное собр. соч. М., 1956. Т. XII, с. 412—413.

номічного, правового і побутового характеру»⁸. Після возз'єднання почався новий період в історії двох братніх народів — період їх спільної боротьби проти іноземних загарбників та внутрішніх ворогів.

Важливе історичне значення мали також возз'єднання Правобережної України і Білорусії з Росією, а також добровільне входження до складу останньої Грузії, Вірменії, Азербайджану, Молдавії, народів Півночі й Середньої Азії. Їх народні маси одержали можливість користуватися досягненнями більш розвинутої економіки й культури Росії.

Багато блискучих сторінок вони вписали в літопис спільної класової боротьби, спрямованої проти самодержавства, соціального й національного гніту. Зокрема, у селянській війні 1606—1607 рр. під проводом Івана Болотникова активну участь взяли народи ряду районів Росії, в тому числі й українці. Під час селянської війни 1670—1671 р. під керівництвом Степана Разіна пліч-о-пліч з росіянами проти гнобителів-феодалів боролися представники й ряду інших народів країни. В той час активізувалися, зокрема, селянські виступи на території Слобідської України.

Під час селянських воєн 1707—1708 рр. та 1773—1775 рр. в лавах повстанських армій, крім росіян, були українці, башкири, татари, казахи, киргизи та представники інших народів країни. Одним з найближчих соратників Пугачова, наприклад, став славний син башкирського народу Салават Юлаєв, який закликав трудящих свого краю спільно з російським народом виступити проти експлуатації та гноблення.

Героїчні виступи народних мас багатонаціональної країни проти феодально-кріпосницького гніту сприяли дальшому розвитку й зміцненню зв'язків і дружніх взаємовідносин між ними, новому піднесенню визвольного суспільно-політичного руху. В перших лавах його йшли декабристи. В їх рядах пліч-о-пліч з росіянами самовіддано боролися проти царизму і кріпосництва й кращі представники інших народів. Їх спільні виступи, що об'єктивно відображали процес розкладу феодально-кріпосницького ладу й розвитку в надрах останнього нових, капіталістичних відносин, хоч і зазнали поразки, все ж таки мали велике історичне значення. Високо оцінюючи революційну діяльність декабристів, В. І. Ленін писав: «Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонер-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом»⁹.

В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та інші революційні демократи рішуче боролися проти самодержавства й кріпосництва, за здійснення селянської революції. Їх багатогранна діяльність сприяла розвитку передового суспільно-політичного руху в національних окраїнах Росії, в тому числі на Україні. Його визначним представником був Т. Г. Шевченко. Разом з російськими революційними демократами він закликав трудящі маси до збройного повстання проти царизму.

Заклики революційних демократів до повстання, їх агітаційна робота мали певний вплив на селянство, яке значно активізувало свою боротьбу проти самодержавного ладу. Остання обставина, як і поразка царизму в Кримській війні 1853—1856 рр., зумовили скасування в 1861 р. кріпосного права в Росії, у тому числі й на Україні.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 167.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

Селянська, земська, судова, фінансова, а також інші буржуазні реформи, проведені в 60—70 роках XIX ст., незважаючи на їх обмеженість і половинчатість, створили певні умови для більш швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва, сприяли дальшому поглибленню поділу праці, господарської спеціалізації районів, розширенню внутрішнього ринку, соціальному розкладу селянства, формуванню основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії та пролетаріату. Все це спричинилося до оформлення російської, української, грузинської та ряду інших народностей у буржуазні нації, а також вплинуло на зміцнення дружніх контактів між ними.

Неухильно розвиваючись, капіталістичні відносини, що проникали в усі сфери суспільного виробництва (як і поширення залізничного й річкового сполучення, активізація товарообміну), сприяли збільшенню загального обсягу внутрішньої і зовнішньої торгівлі, міграції населення, посиленню революційних зв'язків між трудящими нашої країни. Певною мірою цьому сприяла й діяльність революційних народників, перших робітничих союзів, марксистських гуртків, соціал-демократичних організацій і груп.

Важливу роль у зближенні народів відігравали й контакти у галузі культури. Класики марксизму-ленізму свого часу відзначили, що в кожній буржуазній нації є дві нації, як є дві культури в кожній національній культурі, існуючій у капіталістичному суспільстві. В. І. Ленін особливо наголошував: «Є великоруська культура Пурішкєвичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова»¹⁰. Саме представники цієї демократичної культури, які рішуче виступали проти реакційної політики самодержавства, всебічно підтримували визвольну боротьбу трудящих мас, виховували їх у дусі дружби, єднання й класової солідарності, закликали до зміцнення революційних зв'язків між ними.

Вони подавали також різнобічну допомогу прогресивним діячам науки й культури інших національностей. Так, під впливом прогресивної російської літератури розвивалася творчість великого просвітителя казахського народу, палкого пропагандиста дружби між Росією і Казахстаном Ібрая Алтинсаріна. Волелюбна громадянська лірика О. С. Пушкіна вплинула на формування видатного вірменського поета Ованеса Туманяна та азербайджанського історика і поета Абас-кулі Ага Бакіханова. Ідеї М. Г. Чернишевського знайшли свій відбиток у творчості вірменського поета й публіциста М. Л. Налбандяна.

Братня дружба й взаємодопомога прогресивних діячів культури особливо яскраво виявилася у творчій співдружності великих російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова та українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка. Великий син українського народу рішуче боровся проти царизму й кріпосництва, за дружбу та єднання з трудящими інших національностей країни.

Піклуючись про розвиток прогресивної культури, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. Є. Салтиков-Шедрін, М. О. Некрасов, Л. М. Толстой, А. П. Чехов та інші письменники з любов'ю і повагою ставилися до героїчних традицій та історичних здобутків інших народів Росії. Зокрема, поет-декабрист К. Ф. Рилєєв написав думу «Богдан Хмельницький» та поему «Наливайко», в яких прославив визвольну боротьбу українського народу. О. С. Пушкін і М. Ю. Лермонтов у своїх творах відобразили життя українського, молдавського, казахського, грузинського та інших народів.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 126.

Багатогранна діяльність прогресивних діячів передової російської культури, спрямована на збереження духовної спадщини пригноблених народів, сприяла зміцненню їх зв'язків і дружби з прогресивними діячами культури національних окраїн. Переборюючи жорстокі переслідування з боку реакційних сил, вони вели активну боротьбу проти царизму, різних проявів буржуазного націоналізму, за єднання й дружбу з великим російським народом. Так, відомий грузинський поет Акакій Церетелі особливо підкреслював, що грузинський народ високо цінує братерство, єдність і дружбу з народами Росії.

Ованес Туманян — видатний вірменський поет — також був гарячим прихильником дружби з великим російським народом.

Такі ж почуття переповнювали й видатного українського письменника, громадського діяча, революціонера-демократа І. Я. Франка. Оцінюючи значення прогресивної російської літератури, він, зокрема, писав: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених...

Ми любимо великоруський народ,... любимо і виучуємо його мову... Ми почувуємо себе солідарними з кращими синами російського народу»¹¹.

Значний вклад у зміцнення дружніх зв'язків між трудящими різних націй і народностей Росії внесли й українські революційні демократи кінця XIX — початку XX ст. М. Коцюбинський, П. Грабовський, Леся Українка, видатні письменники-реалісти Марко Вовчок, П. Мирний, О. Кобилянська, В. Стефаник та інші прогресивні діячі культури. Могутньою зброєю художнього слова вони рішуче відстоювали інтереси пригноблених народів, закликали їх до єднання, дружнього співробітництва.

В умовах жорстокого соціального й національного гніту між народами Росії зароджувалися відносини дружби і взаємодопомоги, які зміцнювалися в їх спільній боротьбі проти іноземних загарбників, експлуатації й гноблення. Вони набули дальшого поширення після виходу на політичну арену найреволюційнішого у світі російського робітничого класу та його бойового авангарду — більшовицької партії.

Початок пролетарського етапу визвольного руху збігся у часі з переростанням промислового капіталізму у найвищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм, коли в національному питанні переважаючою стає тенденція, яка характеризувалася розвитком різноманітних зносин між націями, ломкою національних перегородок, створенням інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.¹² (на відміну від тієї, яка панувала в початковий період розвитку капіталізму і відзначалася пробудженням національного життя і національних рухів, боротьбою проти всякого національного гніту, створенням національних держав)¹³.

В епоху імперіалізму відбувалися, з одного боку, поглиблення економічних зв'язків між окремими районами Росії, а, з другого, — дальша концентрація робітничого класу на великих підприємствах, погіршення його становища та посилення класової боротьби, спрямованої проти царизму й капіталістичної експлуатації. Вже на початку пролетарського етапу визвольного руху робітничі страйки набувають масового характеру. Відбувається переміщення центру революційного руху із Західної Європи в Росію, створюється марксистська революційна організація нового типу — партія більшовиків

¹¹ Франко І. Я. Формальний і реальний націоналізм. — Правда, 1889, № 4.

¹² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 121.

¹³ Див.: Там же.

яка зробила революційний робітничий рух дійсно масовим, об'єднавши його з науковим соціалізмом. Дедалі посилюється політична боротьба трудящих за свої права.

Видатна роль у розширенні революційного руху на Україні, в Білорусії, Молдавії, Закавказзі та інших національних районах Росії належала російським робітникам, які були складовою частиною місцевого пролетаріату. Маючи певний досвід боротьби, нагромаджений у класових битвах з ворогом, вони охоче передавали його своїм братам — українцям, білорусам, грузинам, молдаванам, вірменам та пролетарям інших національностей. У спільних виступах зростала й зміцнювалася класова солідарність робітників різних націй і народностей Росії, їх зв'язки й дружні взаємовідносини.

Провідною силою у цьому процесі був російський багатонаціональний промисловий пролетаріат, який очолив народні маси, повів їх за собою. Робітничий клас, який за своєю природою є інтернаціоналістським класом, — непримиренний ворог соціального й національного гніту, могильник капіталізму й буржуазії. Відзначаючи цю обставину, основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй безсмертній праці «Маніфест Комуністичної партії» писали: «Буржуазія не тільки викувала зброю, яка несе їй смерть, вона породила і людей, які спрямують проти неї цю зброю, сучасних робітників, пролетарів»¹⁴.

Лише промисловий пролетаріат, як найбільш передовий, революційний клас капіталістичного суспільства, здатний об'єднати навколо себе всіх пригноблених, повести їх на штурм царизму й капіталізму. «На клас робітників, — писав В. І. Ленін, — і звертають соціал-демократи всю свою увагу і всю свою діяльність... Російський робітник, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе російський пролетаріат (поруч з пролетаріатом усіх країн) прямим шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції»¹⁵.

Натхненником і організатором боротьби трудящих проти самодержавства була ленінська партія більшовиків, яка згуртовувала сили багатонаціонального російського пролетаріату і всіх пригноблених під прапором революційного марксизму і пролетарського інтернаціоналізму. Визначаючи шляхи цієї боротьби, зокрема, й для робітничого класу України, В. І. Ленін, більшовицька партія вказували на необхідність тісного союзу й єднання його з великоруським пролетаріатом. Тільки при «єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови», — підкреслював В. І. Ленін¹⁶.

Грунтуючись на революційній теорії марксизму-ленінізму й неухильно проводячи політику об'єднання робітників і трудящих усіх націй для боротьби проти соціального і національного гніту, РСДРП надавала великого значення національному питанню як питанню про резерви соціалістичної революції, а також визначенню шляхів зміцнення союзу і дружби між трудящими всіх націй, що населяли царську Росію. На противагу реформістській програмі «культурно-національної автономії» бундівців і буржуазних націоналістів, що була спрямована на роз'єднання єдиного робітничого руху, вона рішуче виступала за скасування будь-яких привілеїв однієї з націй, за надання їм права на самовизначення аж до державного відокремлення.

Ленінська партія водночас роз'яснювала трудящим усіх народів Росії, зокрема національних окраїн, що право націй на вільне відокремлення зовсім не означає обов'язковості відокремлення, бо з точ-

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1951, с. 37.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. I, с. 290.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

ки зору класових інтересів народних мас найбільш доцільним є не між-національна роздробленість, а, навпаки, об'єднання їх у складі централізованої держави.

Керуючись марксистським принципом пролетарського інтернаціоналізму, більшовицька партія закликала робітників різних націй Росії об'єднатися в єдині профспілкові, кооперативні, культурно-освітні та інші організації. «Інтереси робітничого класу, — вказувалося у резолюції сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), — вимагають злиття робітників усіх національностей Росії в єдиних пролетарських організаціях»¹⁷. Лише за цієї умови можна було забезпечити перемогу над об'єднаними силами буржуазії.

Партія Леніна рішуче викривала лицемірство українських, грузинських, єврейських, польських, білоруських, вірменських та інших буржуазних націоналістів, роз'яснювала трудящим, що національне питання неможливо розв'язати в умовах капіталістичного ладу, бо за пануючої у ньому системи, яка базувалася на приватній власності на знаряддя і засоби виробництва, неминучим є пригноблення малих народів більш сильними. Його можна вирішити, лише знищивши капіталістичний лад й утвердивши новий, соціалістичний. Таким чином, головним залишалося повалення царизму, поміщиків та буржуазії й встановлення влади трудящих. Тому партія, активно підтримуючи визвольний рух пригноблених народів, спрямовувала його в загальний потік боротьби народних мас проти самодержавства, за встановлення диктатури пролетаріату.

Чіткі, глибоко аргументовані положення з національного питання, всебічно розроблені В. І. Леніним, рішуча, послідовна критика й викриття великодержавного шовінізму та буржуазного націоналізму, багатогранна діяльність РСДРП(б), спрямована на виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, забезпечили підтримку широких мас — представників різних національностей країни, дальше зростання й зміцнення революційних зв'язків між ними.

Численні історичні джерела переконливо свідчать про те, що вся епоха імперіалізму насичена яскравими фактами класової солідарності робітників різних націй і народностей Росії у їх спільній боротьбі за своє соціальне й національне визволення. Так, у відомому політичному страйку 1903 р. взяли участь росіяни, українці, народи Закавказзя та інших районів Росії. Могутній страйковий рух, який розгорнувся в країні у відповідь на кривавий злочин царизму 9 січня 1905 р., підтримали робітники всіх національностей Росії, які вимагали знищення самодержавства.

Глибоке розуміння інтернаціонального обов'язку, почуття класової солідарності із своїми братами, зокрема, виявили робітники Дніпровського заводу. У їх зверненні до пролетарів Петербурга, яке було опубліковане в січні 1905 р. Катеринославським комітетом РСДРП, зазначалося: «...Передовим загоном великого руху є ви — робітники петербурзьких заводів. Ви стали на захист зневажених прав російського пролетаріату. Ваш голос знову гучно й могутньо лунає по всій Росії... Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього заклику... Вся робітнича Росія підтримує вас у нашій спільній великій боротьбі»¹⁸.

Класова солідарність багатонаціонального російського пролетаріату зростала та міцніла й у нових битвах з царизмом, поміщиками і капіталістами: у чорні дні столипінської реакції, в роки нового ре-

¹⁷ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1917. К., 1978. Т. 1, с. 434.

¹⁸ Вперед, 1905, 14 лют.

волюційного піднесення, першої імперіалістичної війни та Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Самовіддана героїчна боротьба робітничого класу мала великий вплив на трудяще селянство, міську бідноту, демократичне студентство, армію та флот. У ході її виник і сформувався бойовий союз робітничого класу і селянства — єдина могутня суспільна сила, яка була здатна здійснити спочатку буржуазно-демократичні, а згодом і соціалістичні перетворення.

Саме завдяки тому, що партія більшовиків об'єднала в один могутній революційний потік соціалістичний рух робітничого класу за повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату, селянсько-демократичний — за ліквідацію поміщицького землеволодіння з передачею землі селянам, а також національно-визвольний, загальнодемократичну боротьбу за мир, було забезпечено необхідні умови для перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства.

Радянська держава назавжди знищила національний гніт і на ділі забезпечила суверенний розвиток усіх націй і народностей колишньої царської Росії. Вона проголосила ліквідацію приватної власності на знаряддя й засоби виробництва та експлуатації людини людиною, поклала початок створенню економічного фундаменту для формування соціалістичних націй і встановлення тісних братерських взаємовідносин між народами нашої країни.

Великий Жовтень знаменував собою перемогу марксизму-ленізму над опортуністичною ідеологією соціал-реформізму, пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів над шовінізмом і буржуазним націоналізмом. Все це, як і перетворення Комуністичної партії у керівну й спрямовуючу силу, в правлячу партію радянського суспільства, створило важливі передумови для утвердження справді дружніх відносин між народами.

Політичні, економічні та ідеологічні фактори стали міцною основою для дальшого розвитку дружби й співробітництва між трудящими Союзу РСР. Ці відносини зростали й міцніли у спільній боротьбі проти іноземних загарбників і численних банд контрреволюціонерів у роки громадянської війни. Вони зумовили розгортання масового загальнонародного руху за добровільне об'єднання народів нашої країни у складі багатонаціональної соціалістичної держави.

Н. Н. Лещенко

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ДРУЖБЫ НАРОДОВ СССР

Резюме

В статье в хронологическо-проблемном плане освещаются исторические корни дружбы народов СССР, становление и развитие экономических, общественно-политических и культурных связей между ними с древнейших времен и до победы Великой Октябрьской социалистической революции, создавшей экономические, политические и идеологические основы образования первого в мире многонационального социалистического государства рабочих и крестьян.

ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ И ИСТОРИОГРАФИИ

З 1973 р. на базі кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету на Україні почав виходити щорічний збірник наукових статей «Вопросы германской истории и историографии». В 1977 р. він став міжвузівським, що сприяло підвищенню наукового рівня досліджень, актуалізації проблематики, розширенню кола авторів і тематики публікацій.

Матеріали 9 випусків охоплюють широке коло тем. У наукових статтях знайшли відображення дві основні тенденції німецької історії. Перша з них — прогресивна, демократична, виразником якої були і є робітничий клас, його авангард — марксистська партія, демократичний рух, перша на німецькій землі соціалістична робітничо-селянська держава — НДР. Друга — реакційна, представлена поміщиками-юнкерами, буржуазією, прусько-німецькою монархією та мілітаризмом, фашизмом, а також державно-монополістичним капіталізмом ФРН.

Значне місце на сторінках збірника відводиться висвітленню ідейно-теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, яка стосується проблем історії німецького революційного руху, її використання в практиці соціалістичного будівництва Німецької Демократичної Республіки.

Вивченню поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса з деяких актуальних питань історії Німеччини XIX ст. й більш ранніх періодів, а також робітничого руху країни присвятили свої статті В. М. Калашников, М. Д. Мартинов, В. Д. Рижков, А. К. Швидько, С. І. Бобильова (усі з Дніпропетровська) ¹.

Значна кількість публікацій у збірнику, яка поповнила історичну Ленініану, присвячена темі «Ленін і Німеччина». Так, у двох статтях Б. А. Айзіна (Москва) викладені основні положення ленінської концепції розвитку німецького імперіалізму, яка дає змогу глибше зрозуміти деякі закономірності німецької і загальної історії XIX ст. ² Автор відзначає також великий вклад у дослідження проблем імперіалізму відомих діячів німецького і міжнародного комуністичного та робітничого руху К. Лібкнехта, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ф. Мерінга, Ю. Мархлевського.

Показу видатної ролі В. І. Леніна у боротьбі авангардних сил німецького пролетаріату за створення масової комуністичної партії, за об'єднання з робітниками-незалежниками присвячена стаття І. С. Галкіна (Москва). В ній говориться про велике значення II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, що здійснював свою робо-

¹ Калашников В. М. К. Маркс и Ф. Энгельс о немецкой революционной эмиграции в США в 50—70-е гг. XIX в., вып. 8; Мартынов Н. Д. К. Маркс и Ф. Энгельс о немецком рабочем движении последней трети XIX века, вып. 9; Рижков В. Д. К. Маркс и Ф. Энгельс о классовой природе буржуазного либерализма, вып. 9; Швидько А. К. «Крестьянская война в Германии» Ф. Энгельса как методологическая основа исследования социальных отношений средневековья, вып. 9; Бобылева С. И. К. Маркс, Ф. Энгельс и В. И. Ленин о некоторых проблемах социальной политики правящих классов Германии конца XIX — начала XX вв., вып. 4.

² Айзин Б. А. В. И. Ленин о некоторых особенностях развития германского империализма, вып. 5; его же. Германская социал-демократия и проблемы империализма перед первой мировой войной, вып. 9.

ту під керівництвом Володимира Ілліча, для консолідації та організаційного зміцнення комуністичного руху в Німеччині³.

У своєму дослідженні Г. В. Павленко (Ужгород)⁴ показав, що під час розробки вчення про союз робітничого класу з селянством В. І. Ленін спирався не тільки на досвід Росії, а й на досвід класової боротьби у високорозвинутих капіталістичних країнах, зокрема в Німеччині. Цей висновок спростовує домисли буржуазно-реформістських фальсифікаторів, які намагаються довести, що ленінізм є нібито чисто російським явищем і незастосовним до високорозвинутих країн.

А. М. Черненко (Дніпропетровськ) в опублікованих ним, а також у співавторстві статтях⁵ висвітлив діяльність В. І. Леніна в еміграції у Німеччині, показав його історичну заслугу в створенні мережі емігрантських більшовицьких груп з метою сприяння розгортанню революційного руху в Росії, підкреслив значення вкладу цих організацій, керованих Володимиром Іллічем, у справу перемоги Великого Жовтня. Ряд інших важливих аспектів діяльності В. І. Леніна, більшовицької еміграції у Німеччині висвітлено також в інших статтях авторів з Дніпропетровська та Запоріжжя⁶.

Тісні зв'язки В. І. Леніна з німецькими інтернаціоналістами в Росії у 1918—1919 рр. розкрив І. М. Кулинич (Київ)⁷. В іншій своїй публікації він підкреслив, що використання СЕПН ленінських ідей, досвіду Великого Жовтня було необхідною умовою успішного переходу до соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці⁸. Ця тема знайшла своє відображення на сторінках збірника і в дослідженні Б. М. Туполева (Москва)⁹. Проблематиці ленінської спадщини присвятили статті також М. Д. Мартинов, Н. О. Семенова (Дніпропетровськ), Л. І. Велігура (Ворошиловград)¹⁰.

³ Галкин И. С. Роль В. И. Ленина в борьбе авангарда немецкого пролетариата за создание массовой Коммунистической партии Германии, вып. 3.

⁴ Павленко Г. В. В. И. Ленин об использовании опыта германского рабочего движения при разработке марксистской аграрной программы, вып. 4.

⁵ Черненко А. М. В. И. Ленин, архив российской социал-демократии и издательств РСДРП в Берлине, вып. 6; его же. В. И. Ленин о заграничной операционной базе большевистской партии, вып. 7; Черненко А. М., Мороко В. Н. Партийная деятельность Р. П. Аврамова в организациях РСДРП в Германии, вып. 8; Черненко А. М., Некоз Н. Д., Мороко В. Н., Гоцуляк В. В. В. И. Ленин и большевистская эмиграция в Германии. 1900—1917 гг., вып. 5.

⁶ См.: Хмельников А. Г. Борьба В. И. Ленина против вмешательства лидеров СДПГ во внутренние дела Российской социал-демократической партии, вып. 7; Иванов В. Ф. Историография деятельности В. И. Ленина и большевиков среди русских военнопленных в Германии. 1914—1921 гг., вып. 7; его же. В. И. Ленин и деятельность большевиков среди русских военнопленных в Германии в годы первой мировой войны, вып. 8; Гоцуляк В. В. Освещение революционных связей российского и германского пролетариата в 1900—1917 г. в новейшей советской историографии, вып. 6; Поляков С. И. Борьба В. И. Ленина против оппортунизма лидеров СДПГ по вопросу о «держательских» деньгах. 1900—1914 гг., вып. 9; Мороко В. Н., Некоз Н. Д., Поляков С. И. Связи германской социал-демократии с заграничной операционной базой РСДРП: Историография проблемы, вып. 7; Батюк В. С. В. И. Ленин в Германии в 1895 году, вып. 6; Некоз Н. Д. Деятельность большевиков-эмигрантов по изучению революционного опыта германской социал-демократии. 1907—1912 гг., вып. 6; Мороко В. Н. К вопросу о русско-германских революционных связях накануне и в период первой революции в России, вып. 6; Павленко Г. В. Из истории русско-германских революционных связей, вып. 6.

⁷ Кулинич И. М. В. И. Ленин и немецкие интернационалисты в России, вып. 4.

⁸ Кулинич И. М. Использование немецкими коммунистами ленинских идей и опыта Октябрьской революции в осуществлении антифашистско-демократических преобразований и строительстве основ социализма в ГДР, вып. 5.

⁹ Туполев Б. М. Воплощение ленинских идей в социалистическом строительстве ГДР, вып. 3.

¹⁰ Мартинов Н. Д. Ленинская «Искра» (1900—1903) о рабочем движении в Германии, вып. 7; Семенова Н. А. В. И. Ленин о парламентской тактике КПГ, вып. 8; Велігура Л. И. В. И. Ленин о значении братания на русско-германском фронте в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции, вып. 5.

У збірнику вміщені також матеріали про життя і діяльність відомих представників німецького комуністичного і робітничого руху — К. Лібкнехта, Е. Тельмана, В. Піка¹¹. Так, К. Л. Селезньов (Москва), який особисто знав останнього, навів цікаві факти про зв'язки керівника німецьких комуністів з радянською молоддю та його діяльність у політичних органах Червоної Армії. В статті Б. Таракулова (Самарканд) висвітлюється малодосліджений аспект діяльності вождя лівого крила німецької соціал-демократії К. Лібкнехта — його парламентська і позапарламентська боротьба за демократію, проти поліцейського свавілля, класової юстиції в кайзерівській Німеччині¹².

Збірник відгукується на значні події у житті КПРС, Радянської держави, ювілейні дати в історії міжнародного комуністичного і робітничого руху тощо. Так, п'ятий випуск збірника повністю присвячений 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Належну увагу приділено в ньому висвітленню впливу Великого Жовтня на революційні події в Німеччині, історії інтернаціональних зв'язків радянських трудящих з робітниками Німеччини¹³. Там же було опубліковано також працю відомого дослідника-марксиста з НДР Г. Хюмлера (Берлін)¹⁴, у якій висвітлюються деякі аспекти впливу ленінізму на політику спілок КПН до початку антифашистсько-демократичних перетворень.

Чимало нових фактів наведено в статтях, що висвітлюють історію розвитку та зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР та Німеччини, Радянського Союзу і НДР¹⁵, міжнародного руху солідарності з класовою боротьбою німецького пролетаріату в 20-х роках ХХ ст.¹⁶

Різноманітна тематика статей і повідомлень, присвячених історії Веймарської республіки та періоду фашизму в Німеччині. Г. В. Горбань (Запоріжжя) розглядає ряд важливих питань діяльності Національного комітету «Вільна Німеччина» (НКВН) на радянсько-німецькому фронті в 1943—1945 рр.¹⁷ Автор підкреслює керівну роль КПН

¹¹ Давидович Д. С. (Москва). Борьба Эрнста Тельмана за единство германского и международного пролетариата, вып. 5; Завьялов А. С., Туттик Л. С. (обидва з Дніпропетровська). Вильгельм Пик и Великая Октябрьская социалистическая революция, вып. 5; Селезнев К. Л. (Москва). Сотрудничество Вильгельма Пика с политорганами Красной Армии в годы Великой Отечественной войны: Воспоминания, вып. 5.

¹² Таракулов Б. Использование Карлом Либкнехтом буржуазного парламентаризма в борьбе против классовой юстиции и полицейского произвола в Германии перед первой мировой войной, вып. 9.

¹³ Горошкова Г. Н. (Москва). Великий Октябрь и разгром фашистской Германии, вып. 5; Фарбман Н. В. (Пенза). Великий Октябрь и борьба революционного рабочего класса, Коммунистической партии Германии против милитаризма и войны. 1917—1923 гг., вып. 5.

¹⁴ Хюмлер Г. К вопросу об утверждении ленинизма в Коммунистической партии Германии. 1925—1945, вып. 5.

¹⁵ Бланк А. С. (Вологда). Использование опыта большевистской партии в антифашистской борьбе немецких коммунистов, вып. 4; Булдаков А. А. (Тюмень). Роль Коммунистической партии Германии в становлении и развитии братской дружбы между немецкими и советскими трудящимися в годы Веймарской республики, вып. 5; Иваненко В. В. (Дніпропетровськ). Из истории интернациональных связей трудящихся Советской Украины с пролетариатом Германии. 1929—1939 гг., вып. 5; его же. Делегации рабочего класса Германии на Украине. 1925—1932 гг., вып. 6; его же. Традиции германо-советской дружбы в освещении марксистской историографии ГДР, вып. 8; его же. Помощь трудящихся Германии Советской России в 1921—1922 гг., вып. 9.

¹⁶ Забарко Б. М. (Київ). Движение солидарности международного пролетариата с рабочим классом Германии в 1923—1924 гг., вып. 3.

¹⁷ Горбань Г. В. К вопросу о деятельности Национального комитета «Свободная Германия» на советско-германском фронте. 1943—1945, вып. 6; его же. Некоторые вопросы движения «Свободная Германия» в историографии ГДР, вып. 7; его же. Содержание печатной пропаганды Национального комитета «Свободная Германия» на советско-германском фронте. Июль 1943—январь 1944, вып. 8; его же. Руководящая роль Коммунистической партии Германии в образовании антифашистского движения «Свободная Германия». Октябрь 1941—июль 1943, вып. 9.

в організації антифашистського руху, характеризує форми і методи діяльності НКВН, його тісний зв'язок з політорганами Червоної Армії. Певний інтерес являє класифікація друкованих видань НКВН, багато з яких уперше вводяться автором до наукового обігу. Маловідомі епізоди антифашистського руху Опору в Німеччині розглядаються в статті О. С. Бланка (Вологда)¹⁸. Про боротьбу польського народу з німецько-фашистськими загарбниками йдеться у публікації Т. Г. Медоварової (Дніпропетровськ)¹⁹. Нові факти підтримки іспанського фашизму гітлерівською Німеччиною і фашистською Італією навила К. К. Гарсія (Москва)²⁰. Показові відмінності в тактичних лініях двох напрямів всередині СДПН після розколу 1933 р. щодо фашизму присвячена стаття Л. М. Бровко (Москва)²¹. Інтерес становить стаття Ю. П. Муравйова (Москва)²², який показав крах спроб німецького імперіалізму, зокрема уряду фон Папена, створити антирадянський фронт влітку 1932 р.

У статтях Г. М. Горошкової (Москва) аналізується зовнішня політика гітлерівської Німеччини напередодні і після битви на Волзі, крах фашистських режимів під час другої світової війни, що, як підкреслює автор, був неминучим, оскільки зумовлювався самою природою фашизму, дією об'єктивних внутрішніх та зовнішніх факторів. Вирішальне значення мала нищівна поразка фашизму, якої завдали йому Радянський Союз та його союзники в умовах дедалі зростаючої всенародної антифашистської боротьби²³. Вивчивши матеріали газети німецьких комуністів «Роте фане», І. Я. Біск (Тамбов) показав їх значення як джерела з історії комуністичного і робітничого руху, а також роль газети в боротьбі за єдність рядів борців проти імперіалізму²⁴. Про боротьбу німецьких комуністів за здійснення економічних вимог робітничого класу йдеться в статті Н. О. Семенової²⁵.

Цільне місце в збірнику закономірно відводиться матеріалам з історії Німецької Демократичної Республіки — першої на німецькій землі соціалістичної держави робітників і селян. У статтях А. С. Зав'ялова (Дніпропетровськ) широко висвітлюється питання про союзників пролетаріату, розвиток і реалізацію ідей масового демократичного руху в НДР на чолі з робітничим класом²⁶. Як показав автор, СЕПН зуміла на основі творчого сприйняття теоретичної лєнінської спадщини, практичного досвіду КППРС збагатити практику будівництва соціалізму власним досвідом, виробити, спираючись на загальні закономірності революційного процесу, специфічні форми і методи залучення до побудови нового суспільства різні непролетарські верстви: селян, ремісників, торговців, дрібних та середніх підприємців. У статті Г. Хюммлера охарактеризовані важливі досягнення трудящих НДР на

¹⁸ Бланк А. С. Молодежный антифашистский кружок соучеников учебной фермы Шарфенберг: Берлин, 1933—1936, вып. 2.

¹⁹ Медоварова Т. Г. Боевое содружество Батальонов хлопских с Гвардией Людовой в борьбе против гитлеровских оккупантов в 1943—1944 гг., вып. 4.

²⁰ Гарсия К. К. Из истории германо-итало-испанского фашистского альянса. 1933—1936 гг., вып. 4.

²¹ Бровко Л. Н. Начало кризиса и раскол социал-демократической партии Германии. 1933 г., вып. 4.

²² Муравьев Ю. П. Провал попытки германского империализма создать анти-советский фронт летом 1932 г., вып. 6.

²³ Горошкова Г. Н. Внешняя политика Германии накануне наступления Советской Армии в районе Сталинграда, вып. 1; ее же. Внешняя политика Германии после Сталинградской битвы, вып. 2; ее же. Крах фашистских режимов во второй мировой войне, вып. 3.

²⁴ Біск І. Я. «Ді роте фане» в боротьбі за єдиний фронт проти фашизму в роки Веймарської республіки, вып. 5.

²⁵ Семенова Н. А. Борьба немецких коммунистов в рейхстаге за осуществление экономических требований германского пролетариата. 1929—1933, вып. 9.

²⁶ Завьялов А. С. Опыт СЕПГ — творческий вклад в ленинское учение о классовых союзниках пролетариата, вып. 8; ео же. К вопросу о формах и темпах преобразований средних городских слоев населения ГДР, вып. 9.

30-річному шляху соціалістичного будівництва, подано чітку періодизацію історії країни²⁷. Деякі аспекти розвитку Соціалістичної єдиної партії Німеччини в партію нового типу розглядаються в дослідженні В. І. Гуліна (Ташкент)²⁸. В публікаціях Л. К. Лебедева (Ленінград), Л. С. Полнера, П. М. Уткіна (обидва з Курська), А. С. Зав'ялова досліджуються особливості культурної революції в НДР, розвиток співробітництва між СРСР та НДР²⁹. Д. С. Давидович (Москва) висвітлив історію виникнення у Східній Німеччині прогресивної преси, відзначивши підтримку, подану їй органами Радянської Військової Адміністрації в Німеччині³⁰.

У кількох матеріалах, вміщених на сторінках збірника, розглядаються проблеми історії ФРН. Про активні політичні виступи західнонімецьких трудящих на чолі з робітничим класом за взаєморозуміння та ділове співробітництво з НДР ідеться в змістовній статті О. І. Борозняка (Липецьк)³¹. К. А. Марков (Дніпропетровськ), висвітливши боротьбу правих сил ФРН проти «східної політики» західнонімецького уряду в першій половині 70-х років, проаналізував малодосліджені проблеми внутріпартійних незгод в ХДС/ХСС. Автор спинився також на характеристиці неофашистського табору ФРН³².

Становище протестантської церкви в ФРН в 50—60-х роках висвітлила у ряді публікацій Л. С. Тутик, яка, зокрема, показала, як теоретики протестантизму намагаються пристосуватися до нових умов, наві'язати пролетаріату буржуазно-клерикальну ідеологію³³.

Значне місце в рецензованих випусках збірника посідають історіографічні матеріали. Увагу авторів публікацій привертають, зокрема, праці західнонімецьких дослідників з проблем історії німецького комуністичного і робітничого руху. Так, А. А. Чуб (Ташкент) відзначив посилення інтересу авторів з ФРН до питань, пов'язаних з діяльністю НКП, її боротьбою за єдність робітничого класу. Автор показав основні напрями західнонімецької історіографії у вивченні історії Німецької комуністичної партії, підкреслив, що навіть буржуазні дослідники вимушені визнати дедалі зростаючий авторитет цієї партії³⁴. О. І. Борозняк дійшов важливого висновку про наближення ряду західнонімецьких істориків радикально-демократичного напрямку до марк-

²⁷ Хюммлер Г. 30 лет ГДР: Основные итоги, тенденции и перспективы исторического развития, вып. 7.

²⁸ Гулин В. И. Из истории развития СЕПГ в партию нового типа: Становление и укрепление производственных парторганизаций в 1946—1947 гг., вып. 3.

²⁹ Завьялов А. С. Некоторые вопросы культурной революции в ГДР, вып. 1; Лебедев Л. К. Политика партии рабочего класса в области культуры и особенности ее осуществления в ГДР, вып. 4; Полнер Л. С., Уткин П. Н. Использование рабочим классом ГДР опыта СССР в организации и совершенствовании форм социалистического соревнования в промышленности. 1949—1955 гг., вып. 5.

³⁰ Давидович Д. С. Роль немецкой прогрессивной печати в борьбе за новую Германию. 1945—1949 гг., вып. 4.

³¹ Борозняк А. И. Рабочий класс ФРГ в борьбе за взаимопонимание и сотрудничество с ГДР, вып. 2.

³² Марков К. А. К вопросу об идеологической платформе неонацизма в ФРГ. 1945—1970 гг., вып. 4; его же. Борьба ГКП за единство действий рабочего класса ФРГ в период правления канцлера Брандта. 1969—1974 гг., вып. 5; его же. Правые силы в ФРГ и советско-западногерманское торговое сотрудничество. 1970—1975 гг., вып. 6; его же. «Восточная политика» правительства СДПГ/СвДП и неонацизм в ФРГ. 1969—1976 гг., вып. 7; его же. Советско-западногерманские отношения и неофашистская газета «Deutsche National-Zeitung». 1969—1976, вып. 8; его же. Борьба демократических сил Западной Германии за ратификацию договоров ФРГ с СССР и ПНР. 1969—1972, вып. 9.

³³ Тутик Л. С. Некоторые вопросы социальной доктрины протестантизма в рабочем движении ФРГ, вып. 3; ее же. К вопросу о структуре западногерманского протестантизма (50-е гг.), вып. 4; ее же. Протестантская идеология и рабочее движение в ФРГ, вып. 4; ее же. Советская историография о протестантизме ФРГ, вып. 6; ее же. Из истории проникновения политического клерикализма в рабочее движение ФРГ. 50—60-е гг., вып. 9.

³⁴ Чуб А. А. Германская коммунистическая партия и проблемы единства рабочего движения в ФРГ: Обзор литературы, вып. 8.

сизму, показав, що вони активізують боротьбу проти фальсифікаторських настанов реакційної історіографії ФРН³⁵. А. Г. Павленко присвятив свою статтю аналізу історичних концепцій західнонімецького дослідника першої світової війни Ф. Фішера, який виступив одним з перших в буржуазній історіографії з критикою німецького імперіалізму³⁶.

С. Р. Сухоруков (Москва) показав неспроможність зусиль представників реакційного напрямку історичних досліджень у ФРН фальсифікувати історію радянсько-німецьких відносин в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.), очорнити миролюбну радянську зовнішню політику і спроб довести «неможливість» мирного співробітництва між державами з різним суспільним ладом³⁷. Викриттю вигадок західнонімецьких авторів присвячена також праця В. В. Трунової (Москва)³⁸. Вона показала, що їх спроби спотворити сутність процесів, які відбуваються в радянському суспільстві, довести мниму неспроможність робітничого класу та його партії свідомо й творчо керувати будівництвом соціалізму і комунізму приречені на цілковитий крах.

У статті Т. П. Брянцевої (Київ) піддано критиці деякі теорії західнонімецького «остфюршунгу»³⁹. М. Д. Мартинов на сторінках збірника аргументовано спростовує фальсифікації з історії німецького робітничого руху, революційних зв'язків пролетаріату Росії та Німеччини. Інтерес становлять його ж публікації про Ф. Лассалья, лассальянство і неолассальянство, а також дослідження про боротьбу Г. В. Плеханова з неокантіанським спотворенням історії. Автор робить висновок про актуальність цієї боротьби в сучасних умовах⁴⁰. Складне і дискусійне питання про роль німецького (магдебурзького) права у самоврядуванні міст Лівобережної України висвітлив А. К. Швидько (Дніпропетровськ). Окресливши нерозв'язані проблеми, він разом з тим зазначив, що загальну правильну оцінку сутності і ролі цього права було дано лише в працях радянських істориків⁴¹.

Певний інтерес становлять історіографічні статті з питань нової історії А. Г. Белебруха, Н. В. Бочарової, С. І. Бобильової (всі з Дніпропетровська), П. Г. Кожемякіна (Дніпродзержинськ), В. В. Крутикова (Кіровоград), Н. О. Семенової⁴². Історіографія новітньої історії

³⁵ Борозняк А. И. Прогрессивная историография ФРГ об уроках классовой борьбы в послевоенной Западной Германии, вып. 9.

³⁶ Павленко А. Г. Ф. Фишер о русско-германских и советско-германских отношениях периода первой мировой войны, вып. 8.

³⁷ Сухоруков С. Р. Советско-германские отношения 1929—1933 годов в освещении западногерманской буржуазной историографии, вып. 1.

³⁸ Трунова В. В. Общественно-политическая деятельность советского рабочего класса в освещении западногерманской буржуазной историографии, вып. 2.

³⁹ Брянцева Т. П. Марксистская историография о начальном этапе немецкой колонизации в Польшу и критика западногерманского «остфюршунга», вып. 8.

⁴⁰ Мартынов И. Д. Критика западногерманских буржуазных пропагандистов неолассальянства, вып. 1; его же. Неолассальянство на службе антикоммунизма, вып. 2; его же. К оценке Ф. Лассалья и лассальянства классиками марксизма-ленинизма, вып. 3; его же. К оценке буржуазной историографии ФРГ влияния первой русской революции на немецкое рабочее движение, вып. 5; его же. Критика Г. В. Плехановым Вильденбанда-Риккерт и ее значение в борьбе с буржуазной историографией ФРГ, вып. 6; его же. Новейшие советские публикации о западногерманской буржуазной историографии немецкого рабочего движения 1871—1914 гг., вып. 8.

⁴¹ Швидько А. К. Немецкое право на Левобережной Украине в отечественной дооктябрьской историографии, вып. 8; его же. Средневековая Германия в освещении советского историка-медиевиста В. В. Стожлицкой-Терешкович, вып. 6.

⁴² Белебрух А. Г. Шлецер А. Л. о русской историографии XVIII в., вып. 6; Бочарова Н. В. К вопросу о влиянии английской политической традиции на общественную мысль Германии первой трети XIX в.: «Английские фрагменты» Г. Гейне, вып. 4; ее же. К вопросу об изучении социальной психологии пролетариата на раннем этапе его истории, вып. 9; Кожемякин П. Г. Вопросы немецкой историографии XVIII—начала XIX вв. в освещении Д. Л. Крюкова, вып. 4; Крутиков В. В. Освещение проблемы русско-германских экономических отношений в трудах историков ГДР, вып. 8; Семенова Н. А. К оценке влияния первой русской революции на германское рабочее движение в новейшей советской историографии,

розглядається в працях І. М. Бірюльова (Запоріжжя), Л. Ф. Кондратюка та деяких інших авторів⁴³.

Порівняно небагато опубліковано у збірнику статей джерелознавчого характеру. Г. В. Павленко проаналізував матеріали з історії німецького робітничого руху кінця XIX — початку XX ст., що зберігаються в архівах НДР⁴⁴.

В ряді публікацій Ю. А. Мицька (Дніпропетровськ) йдеться про свідомства німецьких видань XVII ст. та рукописних заміток, що являють собою цінні джерела з історії антифеодальної, визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI—XVII ст.⁴⁵ Вони були знайдені автором у різних архівах СРСР та НДР і вперше введені ним до наукового обігу. До джерелознавчих відносяться також статті М. П. Ковальського, В. М. Калашникова, С. М. Плохія (усі з Дніпропетровська), С. І. Бобильової, С. І. Кузьміної (Вологда)⁴⁶.

Привертають увагу бібліографічні додатки, які знайомлять читача з переліком опублікованих на Україні з 1918 р. по 1926 р. праць з різних проблем німецької історії (вип. 1 та 2). На жаль, таке корисне починання чомусь не знайшло свого продовження і не доведене до логічного кінця.

Навіть такий короткий огляд змісту дев'яти випусків рецензованого збірника свідчить про значну широту тематики, що охоплює основні періоди та етапи німецької історії, глибину і серйозність характеру публікацій, про увагу до проблем історіографії та джерелознавства. Незважаючи на неминучі відмінності в науковому рівні статей і повідомлень, переважна їх частина базується на солідній джерелознавчій базі, найновіших вітчизняних та іноземних дослідженнях.

Однак збірник не позбавлений певних недоліків. Деяким статтям притаманні дрібність тем або звернення до раніше вивчених в радянській історіографії питань без необхідного у таких випадках оновлення їх свіжим матеріалом чи аргументованими поняттями та висновками. Деякі публікації не завжди відповідають профілю та напряму видання (див., наприклад, вип. 9). З незрозумілих причин припинено публікацію матеріалів під рубрикою «На допомогу викладачу».

Відзначимо також, що впадає в око нерівномірність висвітлення

вип. 7; Бобылева С. И. Проблемы «социальной политики» правящих классов Германии начала XX века в западногерманской буржуазной историографии, вып. 9.

⁴³ Бирюлев И. М. К вопросу о советской историографии предистории Ноябрьской революции в Германии, вып. 1; его же. Великий Октябрь и развитие советской историографии предистории Ноябрьской революции в Германии, вып. 5; его же. Советская историография январской забастовки 1918 года в Германии, вып. 7; Кондратюк Л. Ф. Советско-западногерманские отношения 70-х гг. в историографии СССР, вып. 8; его же. Советская историография Московского договора СССР—ФРГ 1970 года, вып. 7.

⁴⁴ Павленко Г. В. Архивы ГДР — важнейший источник по истории германского рабочего движения последней трети XIX в.—начала XX в. 1871—1914, вып. 1.

⁴⁵ Мыцк Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., вып. 6; его же. Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против татаро-турецкой агрессии в период Хотинской войны 1621 года, вып. 7; его же. Немецкая печатная реляция 1649 г. об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., вып. 8; его же. Немецкие «летучие листки» об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., вып. 9; его же. К вопросу об украинско-немецких связях в области исторической мысли XVII—XVIII вв.: Г. Грабянко, С. Величко, С. Пунфендорф, вып. 4.

⁴⁶ Ковальский Н. П., Мыцк Ю. А. Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в., вып. 4; Калашников В. М. Сведения немецких миссионеров об освободительной борьбе индейских племен Северной Америки против американских колонизаторов в конце XVIII—начале XIX в., вып. 4; Плохий С. Н. Источники сведений труда И. Пастория «Война скифо-казацкая» о начальном периоде освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., вып. 6; Бобылева С. И. «Ежегодник» Конрада как источник для изучения «социальной политики» правящих классов Германии начала XX в., вып. 4; Кузьмина С. И. Газета советских коммунистов о движении Сопротивления в Германии, вып. 4.

тих або інших історичних періодів, зокрема, мало публікацій стосуються питань нової історії. На жаль, досі не опубліковано жодного матеріалу по методології та методиці наукових досліджень. Не всі статті та повідомлення написані на належному науковому та літературному рівні.

Проте не це визначає обличчя збірника. Протягом останнього часу в ньому було опубліковано чимало цінних досліджень, які збагатили радянську германістику. Збірник сприяв вдосконаленню координації і концентрації творчих сил науковців Радянської України, ознайомленню громадськості з дослідженнями в галузі німецької історії, що ведуться в наукових центрах і вузах республіки та всієї країни. Особливо слід вітати той факт, що на його сторінках виступають не лише вчені з Дніпропетровська та інших міст України, а й відомі дослідники з Москви і Ленінграда, Ташкента і Самарканда, Пензи і Липецька, Вологди і Тюмені, Тамбова і Курська, а також з НДР. Саме в цьому знаходить своє відображення та атмосфера дружби і співробітництва, яка притаманна багатонаціональному заgonу науковців Радянської держави і яка дає змогу вирішувати нові, дедалі зростаючі завдання, що їх ставить перед історичною наукою Комуністична партія.

Б. А. АЙЗІН (Москва),
Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

3 історії селянства України

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1927—1929 рр.)

С. Г. ВОДОТИКА (Київ), І. Д. МАЗУР (Київ)

Проблема розвитку соціальної структури радянського суспільства в процесі будівництва комунізму привертає пильну увагу суспільствознавців. «В сучасних умовах, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — триває зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, що веде до становлення в головному й основному безкласової структури суспільства в історичних рамках зрілого соціалізму»¹.

Якщо політичні та соціально-економічні заходи Комуністичної партії і Радянської держави, спрямовані на проведення масової колективізації, широко висвітлено істориками Української РСР, то питання про соціально-класові передумови цього процесу потребує дальшого вивчення. Воно порушувалося ще в 20-х роках², а також у поодиноких працях 30—50-х років³. В наступний період ця проблема знову привернула увагу радянських істориків⁴. Однак зміни класової структури селянства України розглядалися ними в загальному плані. Процес класового розшарування доколгоспного селянства показано в узагальнюючих працях з історії України⁵. Класова диференціація селянства в 20-х роках досліджується також у працях П. М. Денисовця, але головну увагу він зосередив на характеристиці його груп відповідно до господарської спроможності (кількості посівних земель, робочої худоби)⁶.

Однак на всіх дослідженнях цієї проблеми позначилося неповне використання існуючої джерельної бази. Зокрема, недостатньо проаналізовано дані такого статистичного джерела, як вибіркові динамічні

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 8.

² Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. 2-е изд. М., 1926; Гайстер А. Расслоение советской деревни. М., 1928; Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы. — На аграрном фронте, 1925, № 2, с. 55—70; Гуревич М. Б. Питание сучасного селянського господарства України. Харків, 1927; Дифференціація селянських господарств на Україні. Харків, 1927 та ін.

³ Данилов В. П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации. — Исторические записки. М., 1956. Т. 55, с. 89—139; Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957.

⁴ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977; Его же. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979; Изменения социальной структуры советского общества. 1921—середина 30-х годов. М., 1979.

⁵ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967. К., 1967. Т. 1, с. 228; Історія селянства Української РСР. К., 1967. Т. 2, с. 73, 123; Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. К., 1977. Т. 6, с. 70, 157.

⁶ Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921—1929 рр.). — УІЖ, 1968, № 1, с. 57—68; Его же. Влияние непа на социальные процессы в украинском селе (1921—1929 гг.). — Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. М., 1974, с. 148—153 та ін.

гніздові сільськогосподарські переписи 1927—1929 рр. *, що найбільш достовірно відображають зміни в класовому складі селянства в той період ⁷.

В кожному районі для перепису обиралися найбільш типові села. Типовість визначалася залежно від того, що було основою занять його населення — сільське господарство чи промисли. Для суцільного перепису було виділено 139 гнізд, у яких в 1927 р. налічувалося 121 180 господарств, у 1929 р. — 118 904, що становило, відповідно, 2,6% та 2,4% від усієї їх кількості ⁸.

Всі селянські господарства, що підлягали перепису, були згруповані за їх економічною міцністю, яка визначалася за вартістю основних засобів виробництва (реманент, промислові підприємства, господарські будівлі), в 27 груп та за елементами підприємництва і залежністю господарств (здавання — наймання робочої сили, засобів виробництва, здавання — оренда землі, промислів) — в 49 груп ⁹.

Визначилися 4 провідні класові групи селянства: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі). Співробітники ЦСУ керувалися лєнінськими вказівками про класові ознаки селянських господарств. В написаних В. І. Лєніним тезах до II Конгресу Комінтерну по аграрному питанню зазначалося, що головними класоутворюючими ознаками селянства є: 1. джерело існування; 2. наймання робочої сили; 3. тип економічних відносин ¹⁰. Так, до куркульських були зараховані: господарства з вартістю засобів виробництва 400—800 крб. та наймом робочої сили протягом 150 днів на рік; промислові господарства підприємницького типу, вартість засобів виробництва в яких становила 800—1600 крб., а робоча сила наймалася більше 76 днів на рік; промислові господарства підприємницького типу з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб., здачею в оренду засобів виробництва та наймом робочої сили більше 50 днів на рік; господарства промисловців самостійного типу (без експлуататорських прибутків) та промисловців-підприємців ¹¹.

Деякі матеріали вибіркового гніздового перепису було опубліковано в статистичних збірниках ¹². В основному ж вони зберігаються в архівах **.

Великий Жовтень, революційні аграрні перетворення змінили класову структуру селянства. В. І. Лєнін з цього приводу писав: «Селянство стало далеко більш середнім, ніж раніше, суперечності згладились, ... село нівелювалось, вирівнялось, тобто різке виділення в бік куркуля

* Динамічні гніздові сільськогосподарські переписи — це обстеження всіх селянських дворів в одних і тих же адміністративних одиницях (гніздах). Метою гніздових динамічних обстежень селянства було встановлення характеру змін виробничих відносин на селі та класового складу його жителів. Відомий економіст академік В. С. Немчинов розробив досконалу методику використання цих переписів.

⁷ Халимова Э. С. Динамические переписи крестьянских хозяйств в 1920—1929 гг. как источник по социально-экономической истории советской доколхозной деревни. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1977, с. 7—11.

⁸ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. М., 1931, с. 22.

⁹ Массовые источники по социально-экономической истории советского общества. М., 1979, с. 231—233.

¹⁰ Див.: Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 162—163, 166.

¹¹ Сельское хозяйство СССР. 1925—1928 гг. Сборник статсведений к XVI Всесоюзной партконференции. М., 1929, с. 19.

¹² Сельское хозяйство СССР. 1925—1928 гг. Сборник статсведений к XVI Всесоюзной партконференции. М., 1929; Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. М., 1931; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1929—1930. Вип. 1—2.

** Деякі архівні матеріали щодо класового складу українського селянства напередодні масової колективізації було використано в монографії М. О. Івницького «Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929—1932 гг.)» (М., 1972, с. 71—72).

і в бік безпосівника згладилось. Все стало рівніше, селянство стало загалом у становище середняка»¹³.

Однак у роки непу класова диференціація на селі поглибилася, що було викликано кількома обставинами. По-перше, окремі прошарки селянства, хоч їх абсолютна і відносна кількість набагато зменшилась, були втягнуті в капіталістичні відносини найму—продажу (куркулі, наймити). По-друге, поділ землі не супроводжувався аналогічним зрівняльним поділом робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, що об'єктивно створювало умови експлуатації бідноти заможною верхівкою. По-третє, до початку масової колективізації розвиток сільського господарства відбувався за рахунок дрібних товаровиробників і поширення товарно-грошових відносин на основні засоби виробництва, крім землі. Водночас соціально-економічні заходи Комуністичної партії і Радянської держави були спрямовані на створення принципово відмінного від капіталістичного типу аграрних відносин.

XV з'їзд ВКП(б) так визначив новий тип класової диференціації радянського доколгоспного селянства: «Процес розвитку сільського господарства, що розглядається з *соціально-класової точки зору*, в даний момент характеризується боротьбою соціалістичних і капіталістичних тенденцій; особливості цього розшарування впливають із змінених суспільних умов. Ці особливості полягають у тому, що, на протилежність капіталістичному типові розвитку, який виявляється в *ослабленні* (у «вимиванні») середнього селянства при зростанні крайніх груп — бідноти і куркульства — у нас, навпаки, наявний процес *посилення* групи середняків, при деякому поки що зростанні куркульської групи за рахунок заможної частини середняків і при скороченні груп бідноти, з яких деяка частина пролетаризується, а інша, значніша частина, поступово пересувається в групу середняків»¹⁴. Виконання рішень XV з'їзду партії про дальше зростання всебічної допомоги трудящому селянству і рішучий наступ на куркуля сприяли певним змінам всередині провідних прошарків доколгоспного селянства.

Загальні риси динаміки соціально-класової структури українського доколгоспного селянства в 1927—1929 рр. подано в табл. № 1 та № 4. Цікаву картину дає аналіз класових груп серед типово сільських (табл. № 2) та «промислових» (табл. № 3) селянських господарств.

Продуктом класового розшарування доколгоспного селянства були пролетарські господарства, що існували насамперед за рахунок продажу робочої сили. Лави сільських пролетарів поповнювалися збіднілими маломісними господарствами, які навіть при всебічній допомозі і підтримці Радянської влади не могли розвиватися¹⁵. Цей процес яскраво свідчив про історичну обмеженість дрібного одноосібного селянського господарства.

У 1927—1929 рр. питома вага пролетарських господарств на селі скоротилася в цілому по СРСР з 10,0% до 8,9%, по Україні — з 9,9% до 9,2%, у тому числі на Поліссі — з 6,3 до 4,7%, на Правобережжі — з 10,5% до 8,4% (див. табл. № 1). Найбільше пролетарських господарств налічувалося в степових районах УРСР, найменше — в поліських. Це було пов'язано з особливостями їх соціально-економічного розвитку¹⁶, які не є предметом нашого дослідження.

В досліджуваний період посилювався контроль партійних, радянських та профспілкових організацій за дотриманням трудового законодавства щодо куркульських господарств. Куркулі намагалися всіляко його обійти. Так, вони на 25,7% скоротили кількість найманих строкових робітників (з 360,4 тис. у 1927 р. до 267,8 тис. у 1929 р.), але водночас

¹³ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б): 8—16 березня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 43, с. 52.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1982. Т. 4, с. 52.

¹⁵ Изменения социальной структуры советского общества, с. 70.

¹⁶ Данилов В. П. Указ. статья, с. 296—297.

Таблиця, 1
Динаміка класової структури селянства в 1927—1929 рр. (у процентах)

Райони	Роки	Кількість господарств, що увійшли до розробки	У тому числі в %						
			пролетарські господарства	напівпролетарські господарства	дрібні товаровиробники (середняки)	дрібнокапіталістичні господарства (куркулі)	разом	з них чисто сільські (без промислових)	промислові господарства з неспеціалізованими заняттями
СРСР	1927	660 789	10,0	23,3	62,3	3,9	100	69,3	30,7
	1929	640 736	8,9	21,2	67,2	2,3	100	66,3	33,7
УРСР, у т. ч.:	1927	121 180	9,9	21,0	65,1	4,0	100	78,3	21,7
	1929	118 904	9,2	21,9	67,5	1,4	100	77,9	22,1
Полісся	1927	14 229	6,3	22,6	67,4	3,7	100	72,3	27,7
	1929	15 476	4,7	18,5	75,0	1,8	100	72,2	27,8
Правобережжя	1927	41 300	10,5	25,5	61,4	2,6	100	79,1	10,9
	1929	36 214	8,4	24,7	65,8	1,1	100	81,4	18,6
Лівобережжя	1927	28 044	7,4	17,4	69,4	5,8	100	83,8	16,2
	1929	28 187	5,8	18,9	73,3	2,0	100	85,0	15,0
Степ	1927	37 607	12,5	18,3	64,9	4,3	100	75,8	24,2
	1929	39 027	11,9	20,3	66,4	1,4	100	73,4	26,6

Таблиці № 1—3 складено за матеріалами: Сельское хозяйство СССР. 1925—1928 гг., с. 24—27; Сдвиги в сельском хозяйстве СССР..., с. 100; ЦДАНГ СРСР, ф. 1562; оп. 73, спр. 88, арк. 2; спр. 113, арк. 1; спр. 96, арк. 78; спр. 119-а, арк. 28—45.

Таблиця, 2
Динаміка класового складу селянських «сільськогосподарських» господарств (у процентах)

Райони	Роки	Пролетарські господарства	Напівпролетарські господарства	Дрібні товаровиробники (середняки)				Дрібнокапіталістичні господарства	Разом сільських
				нижчередині	середні	вищередині	всі середні		
СРСР	1927	6,78	21,21	21,06	31,31	15,73	68,11	3,9	100
	1929	4,4	19,00	н/д	н/д	н/д	74,5	2,1	100
УРСР, у т. ч.:	1927	6,0	19,7	16,1	33,2	21,2	70,5	3,8	100
	1929	4,2	20,2	23,7	37,4	13,1	74,2	1,4	100
Полісся	1927	4,0	18,3	19,1	38,0	17,0	74,1	3,6	100
	1929	2,1	14,5	21,1	44,7	15,9	81,7	1,7	100
Правобережжя	1927	7,7	25,7	16,8	31,9	15,8	64,5	2,1	100
	1929	4,9	23,8	22,6	35,6	12,1	70,3	1,0	100
Лівобережжя	1927	4,3	15,9	16,0	35,0	23,0	74,0	5,8	100
	1929	2,6	16,8	20,1	41,7	16,8	78,6	2,0	100
Степ	1927	6,2	16,6	14,2	31,3	27,3	72,8	4,4	100
	1929	4,6	18,3	23,2	35,0	17,5	75,7	1,4	100

збільшили наймання на поденну та відрядну роботу — з 580 тис. до 633 тис., або на 9,1%¹⁷. Істотно скоротився основний загін пролетаріату доколгоспного села — строкові наймити одноосібних, насамперед, куркульських господарств.

Ще ширше розгорнулася робота по залученню наймитів до соціалістичної перебудови сільського господарства. За два роки 7,5% їх загальної кількості стали колгоспниками¹⁸, а до початку роботи XVI з'їзду партії в колгоспн влилося 139,7 тис. наймитських господарств рес-

¹⁷ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР..., с. 125; Труд в СССР. Справочник. М., 1930, с. 80.

¹⁸ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. 2, с. 88—89.

Таблиця, 3

Динаміка класового складу селянських «промислових» господарств (у процентах)

Райони	Роки	Пролетарські господарства	Напівпролетарські господарства	Дрібні товаровиробники (середняки)				Дрібнокапіталістичні (куркульські) господарства	Всі промислові
				нижче-середні	середні	вище-середні	всі середні господарства		
СРСР	1927	12,0	25,8	14,2	32,4	11,6	58,2	4,0	100,0
	1929	11,2	26,2	н/д	н/д	н/д	60,2	2,4	100,0
УРСР, у т. ч.:	1927	15,3	26,0	11,3	29,4	12,7	53,4	5,3	100,0
	1929	18,3	29,3	13,4	30,5	7,3	51,2	1,2	100,0
Полісся	1927	7,7	32,6	9,1	35,3	11,3	55,7	4,0	100,0
	1929	7,7	27,7	11,9	40,9	10,1	62,9	1,7	100,0
Правобережжя	1927	15,8	24,8	12,1	29,8	12,7	54,6	4,8	100,0
	1929	19,9	28,5	11,9	29,1	9,3	50,3	1,3	100,0
Лівобережжя	1927	16,9	24,6	11,9	26,3	14,4	52,6	5,9	100,0
	1929	18,8	30,8	6,8	29,1	12,8	48,7	1,7	100,0
Степ	1927	18,8	23,4	10,1	26,6	15,6	52,3	5,5	100,0
	1929	20,1	27,9	13,4	27,4	9,5	50,3	1,7	100,0

Таблиця, 4

Класова структура селянства України в 1927—1929 рр. (у процентах)*

Райони	Роки	Число господарств, що уніфікували до розробки	В тому числі в %				Разом
			пролетарські	напівпролетарські	середняцькі	куркульські	
Полісся	1927	48 456	5,9	16,3	75,2	2,6	100,0
	1929	52 091	5,4	15,8	76,6	2,2	100,0
Правобережжя	1927	174 226	7,5	24,2	66,3	2,0	100,0
	1929	180 306	7,1	23,4	67,6	1,9	100,0
Лівобережжя	1927	133 618	4,4	18,1	70,8	6,7	100,0
	1929	126 148	3,9	17,5	75,1	3,5	100,0
Степ	1927	169 970	9,8	17,0	67,6	5,6	100,0
	1929	158 780	9,6	16,9	70,7	2,8	100,0
Україна	1927	526 270	7,3	19,6	68,7	4,4	100,0
	1929	517 325	6,9	19,2	71,3	2,6	100,0

* Таблицю складено за матеріалами: Статистика України, № 130, с. 48—95, 224—235; № 191, с. 24—47, 104—115.

публіки¹⁹. В результаті наполегливої роботи партійних, радянських та кооперативних органів восени 1929 р. сільськогосподарською виробництвом кооперацією було охоплено 4,1 %, споживчою — 11 % наймитів. Вони були надійною соціальною опорою колгоспного руху. Влітку того року серед членів комун наймитів налічувалося 11,3 %, серед членів артілей — 2,2, ТСОЗів — 2,1%²⁰. Значну кількість на селі становили несімейсько-господарські робітники, які працювали на відхожих промислах. Динамічні переписи 1927—1929 рр. відносять цю категорію пролетарів до «сільських з неземлеробськими заняттями». Основою їх існування було сільське господарство, проте основні грошові надходження їм давали неземлеробські заняття.

Через недостатній рівень інтенсифікації сільського господарства та начне перенаселення неземлеробські заняття селянства (промисли)

¹⁹ Колхозы СССР. М., 1931, с. 259—260.

²⁰ Стан та робота спілки сільськогосподарських робітників на Україні. Харків, 1929, с. 20—21.

були дуже поширеними²¹. У 1927 р. в країні налічувалося 30,7% господарств, власники яких працювали на промислах, а в 1929 р. — 33,7%, на Україні, відповідно, — 21,7% та 22,1% (табл. № 1). На Поліссі, де сільське господарство відзначалося низьким рівнем товарності та прибутковості, промисли набули найбільшого поширення.

Питома вага пролетарських господарств серед «промисловців» у межах країни скоротилася, а в Українській РСР (і в цілому й у всіх природничо-історичних районах) зросла (табл. № 3), що пояснюється більшими можливостями знайти промислові заробітки в результаті розгортання індустріалізації в Донбасі, у Придніпров'ї тощо.

Продовження наступу на капіталістичний уклад у народному господарстві привело до скорочення кількості приватних промислових підприємств на селі. Це в свою чергу викликало зменшення кількості найманих кустарно-ремісничих робітників: в цілому по країні — з 51,4 тис. у 1927 р. до 39,4 тис. — у 1929 р., по республіці, відповідно, — з 11,3 тис. до 10,2 тис.²²

Таким чином, наявність порівняно значної кількості збіднілих, пролетарських господарств пояснюється кількома причинами. Головною з них була класова диференціація селянства, яка поглиблювалася аграрним перенаселенням²³. В 1927—1929 рр. кількість пролетарських господарств скоротилася. Колишні наймити стали колгоспниками, робітниками соціалістичних сільськогосподарських підприємств, будівництва та промисловості. Незважаючи на скорочення питомої ваги пролетарських господарств, їх економічна міцність при всебічній допомозі Радянської держави істотно зросла. Так, їх частка у загальній вартості засобів виробництва збільшилася з 0,9 до 1,7%, в кількості робочої худоби — з 0,3 до 1,4%, посівів — з 2,6 до 3,7%. Водночас питома вага пролетарських господарств серед усіх селянських з відчужуванням робочої сили зменшилася протягом досліджуваного періоду з 18,1 до 13,8%²⁴.

Все це дає підставу зробити висновок про тенденцію до поступового зменшення кількості селянських пролетарських господарств, про дедалі активнішу їх участь у соціалістичній перебудові сільського господарства.

Біднота була надійною опорою партії на селі. В історичній літературі існують різні точки зору з приводу її класової природи. Так, І. М. Рева вважає «селянську бідноту» і «сільський пролетаріат» тотожними поняттями²⁵. Нам здається, що мають рацію автори, які називають селянською біднотою напівпролетарські прошарки села²⁶.

В. І. Ленін, вважаючи бідноту союзником робітничого класу, включав до її складу пролетарські й напівпролетарські верстви радянського села²⁷. Однак, даючи їй суто класову характеристику, Володимир Ілліч зараховував до неї саме напівпролетарів²⁸.

Напередодні масової колективізації в країні скоротилася питома вага бідняцьких (напівпролетарських) господарств з 23,3 до 21,2% (табл. № 1). Динамічні переписи 1927—1929 рр. не дають змоги простежити зміни в їх кількості по республіці. У той період ринкові ціни на засоби виробництва впали, оскільки швидко зникла перспектива їх використання в одноосібних господарствах²⁹. А в основу визначення

²¹ Данилов В. П. Крестьянский отход на промыслы в 20-х годах.— Исторические записки. М., 1974. Т. 94, с. 55—59.

²² Сдвиги в сельском хозяйстве СССР..., с. 125.

²³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, с. 72, 152.

²⁴ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. 2, с. 84.

²⁵ Рева І. М. Про критерії визначення поняття «сільськогосподарський пролетаріат». — УІЖ, 1981, № 5, с. 157.

²⁶ Изменения социальной структуры советского общества..., с. 87.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 456—457.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 14.

²⁹ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения, с. 346.

класових груп селянства у динамічних переписах 1929 р. було покладено саме вартість засобів виробництва. Це призвело до того, що деяка частина маломісних середняцьких господарств була зарахована до бідноти. Весняні переписи в даному випадку відтворюють, на наш погляд, більш реальну картину.

Всебічна допомога трудящому селянству, розвиток сільськогосподарської кооперації та боротьба з експлуататорськими нахилами заможної верхівки села сприяли перетворенню значної кількості бідняцьких господарств у середняцькі. По республіці в цілому процент бідняцьких господарств протягом 1927—1929 рр. скоротився з 19,6 до 19,2, у тому числі на Поліссі — з 16,3 до 15,8, у степових районах — майже не змінився, на Правобережній Україні — з 24,2 до 23,4, на Лівобережжі — з 18,1 до 17,5% (табл. № 4) *. За два роки 6,2% бідняцьких господарств ввійшли до колгоспів (в основному до комун та артільей) ³⁰.

Комплекс заходів, спрямованих на втілення в життя рішень XV з'їзду ВКП(б), сприяв посиленню господарської самостійності бідноти. Питома вага бідняцьких господарств в загальному обсязі індивідуальних засобів виробництва зросла з 5,8 до 9,0% (або на 3,2%), площі посіву — з 11,3 до 13,7%. З 33,4% до 29% зменшилася частка господарств, члени яких відчували свою робочу силу ³¹. Слід зауважити, що невеличкі, парцелярні господарства напівпролетарів у більшості випадків не мали змоги без продажу робочої сили вести хазяйство не тільки з розширенням, а навіть з простим відтворенням.

Робота в наймах для значної кількості бідняцьких господарств була одним з найважливіших джерел існування. Серед поденних робітників вихідці з бідняцьких господарств становили більше половини. Це й зрозуміло. Адже обробивши свій клапчик землі, бідняк ішов на заробітки до більш заможного сусіда, особливо під час жнив. Кількість строкових наймитів з бідняцьких господарств зменшилася з 171,6 тис. до 140,5 тис. в абсолютних цифрах ³², а у відносних — їх частка зросла з 42,2 до 47,5% ³³.

Таким чином, біднота була економічно залежною від заможних. Лише соціалістична перебудова сільського господарства могла докорінно змінити її соціально-економічне становище.

В результаті всього комплексу соціально-економічних заходів, вжитих Комуністичною партією і Радянським урядом, зросла питома вага середняцьких господарств: по країні в цілому з червня 1927 р. по червень 1929 р. з 62,3 до 67,2%, по Україні — з 65,1 до 67,5%, у тому числі на Поліссі — з 67,4 до 75%, на Правобережжі — з 61,4 до 65,8%, на Лівобережжі — з 69,4 до 73,3%, у степових районах — з 64,9 до 66,4% (табл. № 1).

Процес осереднячування в республіці мав певні особливості. Серед внутрішньокласових верств середняцтва зросла частка типово середніх. Так, серед чисто сільських господарств їх кількість збільшилася з 33,2 у 1927 р. до 37,4% у 1929 р., у тому числі на Поліссі — з 38 до 44,7%, на Правобережжі — з 31,9 до 35,6% й т. д. (табл. № 2). Аналогічна закономірність характерна і для господарств з промислами, хоч кількість типово середніх серед них збільшувалася дещо повільнішими темпами — на 1,1% в цілому по Україні, на 5,6% — на Поліссі, на 0,8% — у Степу й т. д. (табл. № 3).

Так звані нижчесередні поповнювалися за рахунок економічно зміцнілих пролетарських та напівпролетарських господарств. Всебічна допомога трудящому селянству майже остаточно спинила пролетаризацію нижчесередніх господарств. Все це зумовило збільшення їх кількості

* У цьому випадку для аналізу взято весняні переписи.

³⁰ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. 2, с. 89 (в цілому по країні ця цифра дорівнює приблизно 3%.—Сдвиги в сільському господарстві СРСР..., с. 66).

³¹ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. 2, с. 84.

³² Труд в СССР: Справочник, 1926—1930. М., 1930, с. 80.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 316 за 1929 р., арк. 89 зв.

по Україні з 16,1 до 23,7%, у тому числі на Правобережжі — з 16,8 до 22,6%, на Поліссі — з 19,1 до 21,1% й т. д. (табл. № 2).

Власники вищесередніх господарств, маючи деякий надлишок засобів виробництва відповідно до розмірів землекористування, прагнули перетворитися в «справжніх господарів», тобто в куркулів. Разом куркульством вони уособлювали капіталістичні тенденції в радянському доколгоспному селі. Політичні та економічні заходи, вжиті для обмеження останніх у розвитку сільського господарства, зумовили зменшення чисельності заможних верств середнього селянства напередодні масової колективізації.

Процентні показники зменшення питомої ваги вищесередніх як серед господарств без промислів, так і з промислами, створюють правильні динамічні ряди. Наприклад, на Україні частка вищесередніх без промислів зменшилася з 21,2 до 13,1% (табл. № 2), промислових — з 12,7 до 7,3% (табл. № 3) і т. д.

Середняк був дійсно центральною фігурою в доколгоспному селі. В 1929 р. йому належало 81% загальної вартості засобів виробництва, у тому числі 83% сільськогосподарського реманенту, 83,3% робочої худоби, 76,4% посівних площ³⁴.

Господарства середняків були більш сталими порівняно з іншими класовими групами. Протягом 1927—1929 рр. 87% їх кількості залишалося без змін, у тому числі 88,8% — нижчесередніх, 88,4% — типових середніх і 84,1% — вищесередніх. 4,5% господарств середняків вступили до колгоспів³⁵. З точки зору соціально-економічних відносин в українському доколгоспному селі середняк виявився найбільш стійкою і невпинно зростаючою класовою групою, що дозволило йому стати соціальною основою соціалістичного перетворення дрібного товарного одноосібного селянського господарства.

В радянському доколгоспному селі представником наявної тоді ще непманської буржуазії було куркульство, тобто, за словами В. І. Леніна, «...капіталістичні підприємці в землеробстві, які халяжинують як загальне правило з кількома найманими робітниками... Це — найчисленніша з буржуазних верств, які є прямими і рішучими ворогами революційного пролетаріату. На боротьбу з цією верствою, на визволення трудящої і експлуатованої більшості сільського населення з-під ідейного і політичного впливу цих експлуататорів і т. п. треба звернути головну увагу в усій роботі комуністичних партій на селі...»³⁶.

У ході аграрної революції кількість куркулів скоротилася. Однак із запровадженням непу, як і передбачав Володимир Ілліч³⁷, вона почала поступово зростати. «Уся політика пролетарської держави, — підкреслювалося в рішеннях XV з'їзду ВКП(б), — фінансова, податкова, кредитна, економічна політика взагалі спрямована на те, щоб підтримувати всіма доступними заходами бідняцькі та середняцьку верстви села і — залежно від умов — по-різному обмежувати експлуататорські прагнення сільськогосподарської буржуазії»³⁸.

У досліджуваній період посилюлися заходи по обмеженню й витісненню куркульства як класу. В результаті абсолютна і відносна кількість куркульських господарств зменшилася. Загальноприйнятою в радянській історіографії є точка зору, що в 1927 р. серед одноосібних селянських господарств їх налічувалося 4% (табл. № 1). Що ж стосується питомої ваги куркульства в 1929 р., то тут у твердженнях дослідників існують певні розбіжності.

За динамічним переписом 1929 р., до групи куркульських було від-

³⁴ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. 2, с. 84.

³⁵ Там же, с. 88—89.

³⁶ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 166.

³⁷ Див.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б): 8—16 березня 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 43, с. 61.

³⁸ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 49.

несено 1,4% селянських господарств, що істотно перебільшувало темпи скорочення куркульства (табл. 1). На основі весняних переписів нам вдалося встановити, що питома вага куркульських господарств у 1929 р. становила 2,6% (табл. № 4). При цьому слід мати на увазі, що в основу підрахунків покладено ознаки їх економічної спроможності — посів, робоча і продуктивна худоба, реманент. Загальновідомо, що в 1928—1929 рр. куркульство інтенсивно розпродувало худобу, реманент, скорочувало посіви, щоб уникнути економічного тиску Радянської держави. Саме тому є всі підстави вважати цифру 2,6% дещо заниженою.

У звіті ЦК КП(б)У XII з'їздові Компартії України зазначалося: «Близько 200 тисяч куркульських господарств на Україні ліквідовано в результаті знищення куркульства як класу...»³⁹. Врахувавши особливості процесу ліквідації куркульства як класу й кількість ліквідованих куркульських господарств, можна твердити, що в 1929 р., тобто до масової колективізації, їх налічувалося понад 3%. В різних районах України питома вага куркульських господарств скорочувалася різними темпами, що було пов'язано насамперед з неоднаковими умовами підготовки до масової колективізації. Так, якщо в поліських округах процент куркульських господарств скоротився на 0,4 (з 2,6 до 2,2), то в Степу — з 5,6 до 2,8, або вдвічі, на Лівобережжі — з 6,7 до 3,5 (табл. № 4). Відбулися певні зміни і в розміщенні куркульства по території республіки.

В результаті звуження сфери капіталізму економічні позиції куркульства ослабли. Сума вартості засобів виробництва куркульських господарств протягом 1927—1929 рр. по країні в цілому зменшилася на 30—40%⁴⁰, а питома вага їх у виробленні всієї сільськогосподарської продукції — з 9,5 до 5,5%, товарної — з 13,4 до 7,5%⁴¹. Вся система економічних (податкові, кредитні, кооперація, машинопостачання) і юридичних (позбавлення виборчих прав, переслідування за саботаж хлібозаготівель й т. п.) заходів Радянської держави в досліджуваній період мала на меті не тільки припинити зростання куркульства, а й помітно скоротити його кількість як експлуататорського класу. Більш інтенсивне скорочення куркульства в Українській РСР, ніж по країні в цілому, було викликане різними темпами соціалістичних перетворень у сільському господарстві, різною глибиною класового розшарування селянства й неоднаковим ступенем загострення класової боротьби.

У рішенні «Про роботу на селі», прийнятому XV з'їздом ВКП(б), який ввійшов в історію як з'їзд колективізації, зазначалося: «Досвід минулих років, останніх років особливо, підтвердив цілком і повністю правильність кооперативного плану Леніна... Тепер завдання об'єднання і перетворення дрібних одноосібних селянських господарств у великі колективні повинно бути поставлене як *основне завдання* партії на селі»⁴². Коли в 1927—1929 рр. інтенсивно розгорнулася безпосередня підготовка суцільної колективізації, невід'ємною складовою частиною заходів, що вживалися у той період, було створення соціальних передумов для її здійснення. Необхідно було змінити дрібнобуржуазну природу одноосібного селянського господарства й органічно притаманне йому класове розшарування.

Вжиті Комуністичною партією і Радянською державою соціально-економічні заходи сприяли тому, що класова диференціація селянства набула принципово відмінних від дожовтневої рис. Якщо в попередні роки осереднювання було своєрідним результатом взаємодії соціалістичних і капіталістичних (деяке зростання куркульства, часткова пролетаризація бідноти) тенденцій, то в 1927—1929 рр. картина дещо змінилася. Збільшення середньої групи, зменшення питомих ваг про-

³⁹ Партробота в колгоспі, 1934, № 1 (5), с. 53.

⁴⁰ Социалистическое переустройство сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б). М.—Л., 1932, с. 94.

⁴¹ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР..., с. 25.

⁴² КПРС в резолюциях..., т. 4, с. 54.

летарських та куркульських господарств при незначному зростанні напівпролетарських закріпили й посилили осереднювання доколгоспного селянства України. Припинилося зростання класових груп, виробничі відносини між якими (наймитами і куркулями) мали капіталістичний характер.

На Україні, як уже відзначалося, ці процеси проходили більш швидкими темпами, ніж у цілому по Радянському Союзу. Найяскравіше така тенденція виявилася в степових районах, найменше — на Поліссі.

Класова структура селянства України набула в 1927—1929 рр. таких рис, які дали можливість перейти до масової колективізації сільського господарства органічно, з найменшими труднощами.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КОМНЕЗАМІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НЕЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА (1921—1925 рр.)

В. М. ЧУМАК (Одеса)

Після закінчення громадянської війни і розгрому іноземної воєнної інтервенції перед Комуністичною партією постало складне завдання — необхідно було залучити мільйони мас селянства до відбудови народного господарства країни. «Треба поставити справу так, — зазначав В. І. Ленін, — щоб кожний трудящий докладав своїх сил до зміцнення робітничо-селянської держави..., щоб свідомість ця проникла в маси, і щоб вона не тільки проникла в маси, але й закріпилася в них практично»¹.

Велику допомогу партійним осередкам, Радам у підвищенні політичної активності селянства і залученні його до суспільно-політичної діяльності подавали комітети незаможних селян України (комнезами, КНС). Це питання знайшло своє відображення в працях радянських істориків². Автор даного повідомлення робить спробу проаналізувати форми і напрями політико-виховної роботи комнезамів півдня України у досліджуваний період.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки»³, комнезами багато уваги приділяли ліквідації неписьменності серед селян. У зв'язку з цим Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян (ВЦКНС) склала разом з Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю угоду, згідно з якою до 1 травня 1925 р. планувалося навчити грамоти 40 тис. членів КНС віком від 18 до 35 років⁴.

Комітети незаможних селян вели облік неписьменних незаможників, організовували школи лікнепу, стежили за відвідуванням занять. Так, у Миколаївському округу Одеської губернії тільки протягом зими

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт.— Повне збір. творів, т. 44, с. 159—160.

² Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. К., 1965; його ж. Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України.— УІЖ, 1965, № 2, с. 63; його ж. Перші соціалістичні перетворення на селі. К., 1976; Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. К., 1960; Иванова З. М. Комнезамы Молдавской АССР. 1920—1933: Исторический очерк. Кишинев, 1970 та ін.

³ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт.— Повне збір. творів, т. 44, с. 165.

⁴ Геть неписьменність (орган Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю при Головополітосвіті УРСР), 1924, 19 трав.

1923—1924 рр. було організовано 110 таких шкіл⁵. У Балтському окрузі на кошти КНС утримувалося 50% шкіл лікнепу, в Одеському — 84%⁶. Велику роботу по ліквідації неписьменності серед незаможників проводили Грос-Лібентальський (Одеський округ), Гуляївський сільський комітети незаможних селян та Надлацька районна комісія незаможних селян Єлисаветградський округ)⁷.

Кількість незаможників, які закінчили школи лікнепу, постійно зростала. Якщо на 1 травня 1923 р. із 108 814 членів КНС Одеської губернії письменних було 63 650, що становило 59% складу організації, то на 1 травня 1924 р. їх було 61%, а в жовтні того ж року — 65%⁸.

Комнезами брали також активну участь у створенні і діяльності селянських будинків та хат-читалень, які були центрами культурної та політико-виховної роботи на селі. Так, згідно з рішенням волосного з'їзду комітету незаможних селян, хати-читальні були відкриті в усіх селах Лелеківської волості (Єлисаветградський повіт Миколаївської губернії)⁹. У листопаді 1923 р. в Одеській губернії працювали 71 райсельбуд, 208 сельбудів, 291 хата-читальня, 60 клубів, 204 бібліотеки, 377 шкіл лікнепу та 41 гурток політграмоти¹⁰.

Важливу роль у підвищенні політичної свідомості селянства відіграла радянська преса. Великою популярністю серед незаможників користувалися центральні журнали «Селянський Інтернаціонал», «Безбожник», газети «Правда», «Беднота», «Селянська біднота», «Селянська правда», «Южный селянин», «Червоний степ», «Красный Николаев», «Херсонский коммунар» та ін.¹¹

Значну політико-виховну й культурно-освітню роботу серед селянства проводили члени КНС. Зокрема, вони організовували вечори, де читалися лекції про міжнародне становище, а також лекції на атеїстичні теми. Активну участь у лекційній пропаганді брали студенти-незаможники. КНС направляли в усі вищі навчальні заклади країни 10% своїх членів, а на сільськогосподарські факультети — 45%¹². Так, у 1923 р. в інституті і технікумі Одеси за рекомендаціями комнезамів було прийнято 13,5% всіх студентів¹³. Під час зимових канікул 1923/24 навчального року студенти (200 чол.) прочитали в селах губернії 853 лекції на атеїстичні теми, про кооперацію, діяльність комнезамів, про землеустрій та ін.¹⁴

Велику допомогу комнезамам в організації політико-виховної роботи подавав робітничий клас. Протягом травня 1923 р. — квітня 1924 р. у села Одеського округу шефи надіслали понад 28 тис. примірників газет, близько 2 тис. книг і 300 примірників журналів¹⁵. Робітники майстерень ім. III Комінтерну (м. Херсон) подарували селянам

⁵ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 472, арк. 7.

⁶ Одеський обласний державний архів (далі ООДА), ф. Р-14, оп. 1, спр. 133, арк. 27; спр. 69, арк. 83.

⁷ Там же, ф. Р-1349, оп. 1, спр. 3, арк. 7; ф. Р-1646, оп. 1, спр. 1, арк. 9; Червоний степ (орган Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради), 1924, 4 трав.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 95; Комітети незаможних селян України (1920—1933): 36. документів і матеріалів. К., 1968, с. 340.

⁹ Кіровоградський обласний державний архів, ф. Р-708, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁰ Коммунист (орган Одеського губкому КП(б)У), 1923, № 30, с. 25.

¹¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 472, арк. 7; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 278, арк. 3, 7; Херсонський обласний державний архів, ф. Р-101, оп. 1, спр. 18, арк. 3; ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 138, арк. 12.

¹² Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. К., 1965, с. 101.

¹³ Впуків Т. М. Итоги приема в вузы, быт и задачи пролетарского студенчества. — Одесский студент в цифрах. Одесса, 1923, с. 37.

¹⁴ Коммунист, 1924, № 32, с. 37.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 94, арк. 2.

с. Осокорівки 3203 примірники політичної та художньої літератури¹⁶. Робітники підприємств Миколаєва організували 5 бібліотек, а завод «Красная звезда» (м. Єлисаветград) передав сельбуду підшефного села бібліотечку з 300 книг¹⁷.

У свою чергу, селяни відвідували промислові підприємства. Так, у вересні 1923 р. на запрошення залізничників у Єлисаветград прибула делегація незаможників с. Плетений Ташлик. Протягом 1923—1924 рр. селяни с. Сентове 8 разів приїздили до своїх шефів — робітників заводу «Красная звезда»¹⁸. Все це сприяло піднесенню трудової і політичної активності робітників та селян, зміцненню союзу між ними. Про це свідчать вибори до Рад та виконкомів, що проходили під лозунгами: «Незаможний, до Рад!», «Ради для незаможних», «Ні одного місця в Радах куркулям». У 1922 р., наприклад, на Миколаївщині незаможники переважали у більшості новообраних Рад, а в Первомайському повіті вони становили 95% безпартійних депутатів¹⁹. У 1923 р. у всіх округах Одеської губернії до складу сільських Рад було обрано 24 373 депутати, з них незаможники становили 12 884 чол. (52,7%). Із 1055 голів сільрад 744 (70%) були членами КНС, а з 74 голів райвиконкомів — 49 (66,2%)²⁰.

Про якісний склад Рад свідчить характеристика соціального стану делегатів Одеської губернської наради голів сільрад, що відбулася в лютому 1925 р. На ній робітники і наймити становили 22,5%, незаможники — 47,7%, середняки — 3,8%, службовці — 26% усіх делегатів²¹. Крім того, при кожному сільському комітеті незаможних селян створювалися секції (до 1922 р. — комісії): економічна, адміністративна та культурно-освітня. Працювали вони в тісному зв'язку з відповідними секціями сільрад. Це давало змогу незаможникам активно впливати на хід землевпорядних робіт, складання податкових списків, розподілення позик²².

Члени комнезамів працювали також у комітетах взаємодопомоги, органах робітничо-селянської інспекції, кооперативних організаціях, комісіях допомоги голодуючим, санкомісіях. Загалом до роботи в сільрадах, виконкомах, громадських організаціях на селі у 1923 р. було залучено 40 592 члени КНС Одеської губернії (37,5% складу організації), а в січні 1924 р. — 53 547 (45%), у травні того ж року — 73 378 (61%)²³.

Незаможне селянство з ентузіазмом відгукувалося на заклик партії й уряду допомогти Червоній Армії. 17 жовтня 1922 р. ВЦКНС прийняла рішення про шефство комнезамів над міноносець «Незаможник», що будувався в Миколаєві, та кавалерійською бригадою²⁴. Для цього необхідно було зібрати 100 тис. пудів жита, зокрема в Одеській і Донецькій губерніях — по 5 тис. пудів, Київській — 15 тис.²⁵ Уже в лютому 1923 р. незаможники Одещини зібрали 7046 пудів зерна²⁶.

¹⁶ Херсонский коммунар, 1925, 31 янв.

¹⁷ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 327, арк. 5.

¹⁸ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 1, арк. 1, 4.

¹⁹ Селянська правда (орган ЦК КП(б)У), 1922, 10 листоп.; ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 44, арк. 19; спр. 32, арк. 41. Підрахунки автора.

²⁰ ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 130, арк. 25; ф. Р-97, оп. 1, спр. 409, арк. 129; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 6; Комуніст, 1924, № 33, с. 43.

²¹ Губернское совещание предсельсоветов 20—25 февраля 1925 г.: Стеногр. отчет. Одесса, 1925, с. 421.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 41, арк. 22; ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 2, арк. 10; ф. Р-14, оп. 1, спр. 1, арк. 168; спр. 39, арк. 14.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 16, 93; ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 409, арк. 138.

²⁴ Селянська правда, 1922, 22 жовт.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

²⁶ Комітети незаможних селян України (1920—1933), с. 278.

До січня 1924 р. у фонд міноносія «Незаможник» надійшло 7107 пудів зерна і 2066 крб.²⁷

У червні 1923 р. III-й губернський пленум КНС прийняв рішення зібрати кошти (30 тис. золотих крб.) на будівництво аероплана²⁸. На кінець року надійшло 11 774 пуди зерна і 28 722 червінця²⁹. В травні 1924 р. Всеукраїнське товариство авіації передало Червоній Армії 10 бойових літаків для загону імені Ілліча. Серед них був і літак «Незаможник Одещини».

Ще одним виявом свідомості незаможного селянства став той факт, що під час ленінського призову в партію 40 тис. незаможників подали заяви про вступ до лав РКП(б)³⁰. 23 січня 1924 р., коли стало відомо про смерть В. І. Леніна, в усіх селах відбулися траурні мітинги, збори селян. У телеграмі на ім'я ЦК РКП(б), Раднаркому та Н. К. Крупської незаможники с. Горностаївки (Херсонський округ) писали: «Не дивлячись на втрату вождя, ми будемо твердо тримати в руках гвинтівку, захищаючи наші завоювання, досягнуті під керівництвом Володимира Ілліча»³¹.

Ліквідація неписьменності, розповсюдження газет і журналів, атеїстична пропаганда, розвиток шефських зв'язків з робітниками промислових підприємств та інші форми діяльності КНС сприяли пробудженню свідомості і підвищенню політичної активності незаможників. Це було дуже важливо, тому що «...без залучення до суспільного будівництва нових верств народу, без пробудження активності широких мас, які досі спали, ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»³². Керовані Комуністичною партією, незаможники йшли в авангарді всіх політичних, соціально-економічних, культурних перетворень, були соціальною опорою Радянської влади в українському селі.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 8; ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 130, арк. 1.

²⁸ ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 50, арк. 42; ф. Р-97, оп. 1, спр. 4, арк. 79.

²⁹ Селянська правда, 1923, 12 груд.

³⁰ Березовчук М. Д. В. І. Ленін і організації сільської бідноти на Україні.— УІЖ, 1967, № 4, с. 45.

³¹ Херсонський коммунар, 1924, 6 февр.

³² Ленін В. І. Варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 146.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1900—1904 рр.

В. М. ШЕВЧЕНКО (Мелітополь)

Вивчення масового селянського руху як складової частини загального революційного піднесення на початку XX ст. у Росії є одним з важливих завдань радянської історичної науки. Дослідження цієї проблеми знайшло відображення в багатьох наукових працях¹. Певне місце в них відведено й висвітленню селянського руху в той час на Лі-

¹ Ктитарєв С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1958; Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства. К., 1972; його ж. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. К., 1968; Сплицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр. К., 1978; Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг. М., 1959; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Харьков, 1961; Революция 1905—1907 гг. на Украине. К., 1955. Т. 1; Історія селянства Української РСР. К., 1967. Т. 1; Історія Української РСР. К., 1978. Т. 4; Емельях Л. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Исторические записки, М., 1951. Т. 38 та ін.

вобережній Україні, зокрема, повстання селян у 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. При цьому менш вивченим залишається аграрний рух у 1900—1901 рр. та 1903—1904 рр. До того ж, спеціального дослідження класової боротьби селян Лівобережної України на початку ХХ ст., на відміну від інших районів², ще немає. Автор робить спробу спинитися на деяких найважливіших, на його погляд, аспектах виступів селянства цього регіону напередодні першої російської революції.

У 1900—1904 рр. класова боротьба селян Росії під впливом героїчних виступів пролетаріату і агітаційно-пропагандистської діяльності революційних соціал-демократів підноситься на новий, вищий етап свого розвитку. Дальшого розмаху набув у той час й аграрний рух на Лівобережжі, де він у своєму розвитку, як і на Україні в цілому, пройшов три основні етапи: 1900—1901 рр., 1902 р., 1903—1904 рр.

В 1900—1901 рр. класова боротьба селян у регіоні була прямим продовженням антипоміщицьких виступів кінця ХІХ ст. Залишаючись стихійним і неорганізованим, селянський рух у той час набував найбільшої гостроти саме під час безпосередньої боротьби за землю. Йому було притаманним застосування таких її форм, як захоплення поміщицької землі, опір її грабіжницькому розмежуванню, потрава посівів та сінокосів тощо. Наприклад, понад 150 жителів с. Краснопілля Охтирського повіту Харківської губернії у жовтні 1900 р. вийшли на спірну земельну ділянку, прогнали працівників економії, які намагалися зорати її. Ніякі вмовляння поміщика і місцевих властей не допомогли. Для придушення виступу були викликані регулярні війська, які вчинили над селянами жорстоку розправу³⁻⁴.

Активна боротьба проти грабіжницького розмежування землі відбувалася і в інших районах Лівобережної України. Зокрема, у Городнянському повіті Чернігівської губернії жителі сіл Гутків, Кашпурівки та Дроздовичі спільно вчинили напад на землеміра та представника економії поміщиці Л. Жданович з метою відібрати плани земельних ділянок, які підлягали відмежуванню на користь останньої. Цей виступ також був жорстоко придушений властями, які заарештували близько 30 найактивніших його учасників⁵.

Як і в інших районах України, селяни Лівобережжя нерідко захоплювали поміщицькі землі. Саме так діяли жителі містечка Ущерп'я Суразького повіту Чернігівської губернії. Збираючись по 70—300 чол., вони з 28 травня по 5 червня 1901 р. тричі виходили на сінокіс місцевої поміщиці Лістовської, захопили його й розділили між собою⁶. І цей виступ був придушений тільки після прибуття великого загону озброєної поліції. Подібні події сталися у той період також у селах Замішеві Новозибківського повіту на Чернігівщині, Опанасівці Гадяцького повіту Полтавської губернії та ряді інших місць⁷. Всього ж протягом 1900—1901 рр. на Лівобережжі відбулося не менш як 11 таких виступів.

Серед інших форм боротьби найбільш поширеними були підпали селянами поміщицького й куркульського майна та господарських буди-

² Гришин А. Д. Положение крестьянства и крестьянское движение на Юге Украины в начале XX века. 1900—1904 гг. Авторсф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1975; Коломиец О. М. Положение крестьян и крестьянское движение на Правобережной Украине в начале XX века. 1900—1904. Авторсф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1969.

³⁻⁴ Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг., с. 545, 587.

⁵ Революция 1905—1907 гг. на Украине. К., 1955. Т. 1, с. 193; Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 128, оп. 1, спр. 1314, арк. 3.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, III д-во, 1901, оп. 99, спр. 1, ч. 63, л. В, арк. 1—3.

⁷ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст., с. 55—56; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, III д-во, оп. 98, спр. 1, ч. 65, л. В, арк. 1—5.

вель. Протягом 1900—1901 рр. на Лівобережній Україні зафіксовано не менше 33 таких випадків⁸. Усе це свідчило про дальше загострення класової боротьби на селі, яка спрямовувалася не тільки проти поміщиків і сільської буржуазії, а й проти їх прислужників, зокрема, духовенства. Як відомо, церква завжди виступала надійним союзником експлуатарських класів, допомагаючи їм тримати у покорі народні маси. Зокрема, в селі Павлівці Сумського повіту Харківської губернії місцеві священики підтримали запровадження нових, більш високих податків. Обурені цим актом, його жителі у вересні 1901 р. вщент розгромили церковні приміщення. Їх виступ був жорстоко придушений. 66 його учасників було заарештовано, з них 44 — відправлено на каторжні роботи строком від 8 до 15 років.

Отже, в 1900—1901 рр. на Лівобережній Україні відбувався процес дальшого загострення класової боротьби на селі. За два роки там сталося 52 значних виступи, які охопили близько 40 сіл з населенням понад 44 тис. чол. Безпосередню участь у них брали близько 18 тис. селян⁹. За своїм змістом аграрний рух 1900—1901 рр. був спрямований проти залишків кріпосництва, зростаючої капіталістичної експлуатації з боку сільської буржуазії, а також проти прислужників самодержавства — церкви й місцевої адміністрації. Особливістю першого етапу цього руху на початку ХХ ст. була порівняно висока активність його учасників. Про рішучість селян до кінця відстоювати свої права, боротися за кращу долю свідчить хоча б той факт, що жоден з масових виступів не припинявся сам по собі, а лише після вжиття адміністративних заходів та втручання військ і поліції. Класова боротьба на селі набрала нового розмаху на Лівобережній Україні в 1902 р. Головною подією наступного етапу аграрного руху стали масові виступи селян навесні 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. Доведені до відчаю неймовірними злиднями й страшенним голодом, що спалахнув після неврожаю 1901 р., вони рішуче піднялися на боротьбу з експлуататорами. «Селяни вирішили,— і вирішили цілком правильно,— зазначав В. І. Ленін, — що краще вмирати в боротьбі з гнобителями, ніж умирати без боротьби голодною смертю»¹⁰.

Розгортанню масового селянського руху в Полтавській і Харківській губерніях певною мірою сприяла революційна, соціал-демократична пропаганда, що поширилася у той час на селі. Згідно з офіційними даними, тільки в селах Полтавської губернії з січня по серпень 1902 р. було розповсюджено понад 1850 примірників нелегальних видань, більшість з яких належала соціал-демократам¹¹. У них розкривалася грабіжницька суть реформи 1861 р., містилися заклики до єднання з робітничим класом у боротьбі проти поміщиків і самодержавства¹². Це, безумовно, впливало на свідомість селян, які дедалі частіше цікавилися такими поняттями, як «політика», «революція» тощо¹³.

Зростанню революційних настроїв на селі сприяла і діяльність так званих селянських агітаторів, до яких належали робітники, селяни, відставні солдати і представники інтелігенції. Вони, перебуваючи у різних місцевостях, поширювали там серед жителів чутки про начебто

⁸ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 67.

⁹ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1; Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 44—68; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, III д-во, 1900, оп. 98, спр. 1, ч. 12, л. В, арк. 1—30; спр. 1, ч. 65, л. В, арк. 1—5; 1901, оп. 99, спр. 1, ч. 63, л. В, арк. 1—5; спр. 1, ч. 52, л. В, арк. 1—131; ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9067, арк. 136; ф. 128, оп. 2, спр. 1314, арк. 3.

¹⁰ Ленін В. І. До сільської бідноти. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 87.

¹¹ Ушаков А. В. Борьба партии за гегемонию пролетариата в революционно-демократическом движении России. 1895—1904. М., 1974, с. 58.

¹² Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., с. 6.

¹³ Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. М., 1934, с. 20.

неминучий у недалекому майбутньому справедливий перерозподіл землі, закликали їх відбирати її у поміщиків та куркульства.

Незадоволення селян своїм надзвичайно тяжким становищем, посилене революційною пропагандою, привело до того, що вже навесні 1902 р. вони, зокрема в Полтавській губернії, почали захоплювати у своїх гнобителів землю, продукти харчування та корми для худоби. Так, на початку березня 1902 р. жителі містечка Карлівки Костянтиноградського повіту захопили зерно в економії герцоїв Мекленбург-Стрелицьких й засіяли ним близько двох тисяч десятин землі визискувачів, а пізніше регулярно забирали у них сіно й картоплю¹⁴. Невпинно розгортаючись, селянський рух після 28 березня вийшов за межі Карлівської економії і поширився на весь Костянтиноградський та Полтавський повіти. Згодом він охопив ряд місцевостей Харківщини. Всього ж в період найвишого піднесення повстання, що тривав близько трьох тижнів, у Полтавській та Харківській губерніях було розгромлено 105 поміщицьких економій та куркульських садіб, в тому числі 79—на Полтавщині, 26—на Харківщині¹⁵.

Тільки в Полтавській губернії голодні селяни відібрали в поміщиків і куркулів понад 50 тис. пудів хліба, 15 тис. пудів картоплі, більш як 22 тис. пудів борошна, понад 35 тис. пудів сіна та ін.¹⁶

Налякані розмахом повстання, місцеві власті кинули на його придушення понад 10 тис. солдатів і офіцерів, багато поліції¹⁷. Над селянами була вчинена жорстока розправа. Згідно з офіційними даними, в одній лише Полтавській губернії тілесні покарання застосовувалися у 17 селах, а на Харківщині — майже повсюдно¹⁸. Однак царські сатрапи не задовольнилися тільки цим. Понад тисячу повстанців було заарештовано, з них 127 — засуджено на строк від 10 місяців до 4,5 років позбавлення волі¹⁹. Крім того, селяни повинні були відшкодувати збитки, заподіяні поміщикам під час виступів, у розмірі 800 тис. крб.

Залишаючись стихійним і слабо організованим, селянське повстання 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях зазнало поразки. За визначенням В. І. Леніна, це було повстання «темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги зміни ти державні порядки»²⁰.

Наведені вище факти свідчать, що основна, переважно стихійна, боротьба велася селянами саме проти тяжкого економічного становища, викликаного надзвичайно гострим малоземеллям, жорстокою експлуатацією та лютим голодом. Вона об'єктивно була спрямована проти поміщицьких латифундій, на вирішення аграрного питання революційно-демократичним шляхом.

Незважаючи на поразку, повстання в Полтавській і Харківській губерніях мало велике політичне значення. Воно продемонструвало значні революційні можливості селянства, поклавши край помилковим твердженням про нього як про реакційну масу, нездатну до класової боротьби. Ленінська газета «Искра» писала в червні 1902 р.: «З усіх ознак наближення революційної катастрофи нам не вистачало

¹⁴ Спицький В. Є. Назв. праця, с. 44—45.

¹⁵ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 91—93.

¹⁶ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году, с. 23, 49—51, 93—109; ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 103, спр. 9343, 9344; оп. 104, спр. 10 230, 10 231, 10 233, 10 235; ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 127, 129, 132—133, 135—137, 139, 141, 143, 149—150, 156, 160, 162, 164, 166, 170, 174, 176, 178, 180, 185. Підрахунки автора.

¹⁷ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году, с. 57.

¹⁸ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 101.

¹⁹ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году, с. 231; Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 319, оп. 1, спр. 9, арк. 37 зв.

²⁰ Ленін В. І. До сільської бідноти. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 188.

тільки серйозних вибухів «селянської війни». Широкий селянський рух у південних губерніях, що вибухнув у березні, заповнив цю прогалину і дав можливість безпомилково визначити всі фактори суспільного перевороту, що наближається в країні²¹.

Весняні події на Полтавщині й Харківщині мали відгос по всій країні. Вже навесні та влітку 1902 р. селянський рух охопив Катеринославську, Херсонську, Волинську, Бессарабську, Саратовську, Уфимську та багато інших губерній Європейської частини Росії²². Дальшого розвитку набув він і на Лівобережжі. У 1902 р. там відбулося загалом понад 180 значних селянських виступів, що становило 54% усієї їх кількості по Україні в цілому. Вони охопили понад 400 сіл з населенням більш як 180 тис. чол.²³ Переважна більшість з них — 130 — мала надзвичайно гострий характер, супроводжуючись нападами селян на поміщицькі економії й куркульські садиби.

Новим етапом розвитку аграрного руху стали масові виступи селян у 1903—1904 рр. У той період на Лівобережній Україні їх відбулося близько 70. Вони охопили близько 80 сіл з населенням 40 тис. чол.²⁴ Як і раніше, значна їх частина була спрямована на боротьбу за демократичне вирішення аграрного питання. Зокрема, для 17 виступів була притаманною безпосередня боротьба селян за землю. Найпомітнішим серед інших у 1903—1904 рр. був виступ селян с. Володькової Дівниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії у травні 1904 р.²⁵

Як боротьбу за землю, безумовно, слід розцінювати і виступи, що супроводжувалися самовільним випасанням селянами своєї худоби на поміщицькій та куркульській землі. Більше, ніж в інших районах Лівобережжя, потрапили були поширені в Чернігівській губернії. Зокрема, активно застосовували таку форму боротьби жителі сіл Седнів та Бігач Чернігівського, с. Вертіївки Ніжинського повітів, деяких населених пунктів Конотопського повіту на Чернігівщині й Ізюмського повіту Харківської губернії²⁶.

Не меншою рішучістю відзначалися селянські виступи, під час яких відбувалася порубка поміщицького, куркульського та орендаторського лісу. Зокрема, в липні 1904 р. жителі с. Вертіївки застосували такий спосіб боротьби проти поміщика Терещенка. При цьому вони перешкоджали адміністрації економії припинити їх дії²⁷. Сутичка селян з представниками місцевої влади сталася також під час порубки орендаторського лісу поблизу слободи Цареборисової Ізюмського повіту Харківської губернії²⁸.

²¹ Искра, 1902, № 21, 1 июня.

²² Пичета В. И. История крестьянских волнений в России. Минск, 1923, с. 143.

²³ Емелья Л. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. М.—Л., 1965, с. 46; Маслов П. П. Крестьянские движения в России. М., 1924. Ч. 1, с. 114; Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 129; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, III д-во, 1902, оп. 230, спр. 360, ч. 13, арк. 18; оп. 100, спр. 1, ч. 72, л. В, арк. 19; ф. 124, 1903, оп. 12, спр. 1693, арк. 5—6; ЦДА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1960, арк. 2; спр. 2177, арк. 21; ПОДА, ф. 83, оп. 1, спр. 47, арк. 2—3; Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 39, оп. 1, спр. 659, 700, 759. Підрахунки автора.

²⁴ Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 132—190; ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 104, спр. 10 220; оп. 105, спр. 7493; ЦДАЖР СРСР, ф. 124, 1903, оп. 12, спр. 1693; Харківський обласний державний архів (далі—ХОДА), ф. 3, оп. 287, спр. 1101, арк. 1—9, 19—21; ф. 517, оп. 1, спр. 288, арк. 244; спр. 301, арк. 35; ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9544; спр. 13 037, арк. 8—9; ф. 249, оп. 1, спр. 210, арк. 34, 49; Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 71, оп. 9, спр. 776, 831, 836; ф. 39, оп. 1, спр. 686, 759, 777, 785, 804, 815, 822, 828, 857. Підрахунки автора.

²⁵ Днв.: УІЖ, 1980, № 3, с. 116—117.

²⁶ ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9544, арк. 1; Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 71, оп. 9, спр. 836, арк. 1а; Лещенко М. Н. Назв. праця, с. 168; ХОДА, ф. 577, оп. 1, спр. 288, арк. 1—433.

²⁷ Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 71, оп. 9, спр. 831, арк. 2.

²⁸ ХОДА, ф. 517, оп. 1, спр. 301, арк. 35.

Серед інших форм боротьби учасників аграрного руху найпоширенішими залишалися підпали поміщицького та куркульського майна. Як і раніше, селяни спалювали сіно, зерно, господарські будівлі, що належали гнобителям, завдаючи останнім великих збитків. Так, наприклад, у вересні 1903 р. в економії поміщиків Скоропадських жителі с. Дунайці Глухівського повіту на Чернігівщині спалили господарські будівлі і 4,5 пудів хліба, що знаходилися в них. Понад 2,5 тис. пудів зерна згоріло в маєтку купця Григорія Дмитренка-Коломана в Борзнянському повіті Чернігівської губернії²⁹. В результаті підпалів значної шкоди було завдано поміщикам у с. Вертіївці Ніжинського, Криках Кролевецького повітів на Чернігівщині, в с. Тимках Лубенського повіту Полтавської губернії тощо³⁰.

У той час мали місце й повторні підпали майна одних і тих же гнобителів, зокрема куркулів. Так, жителі с. Пилипівці Лубенського повіту Полтавської губернії протягом вересня—грудня 1903 р. тричі підпалювали майно місцевого гнобителя Гричука³¹. Подібні випадки сталися і в інших місцевостях Лівобережної України, що свідчило про дальше загострення класової боротьби на селі. Всього ж протягом 1903—1904 рр. селяни не менше 27 разів підпалювали там поміщицьке та куркульське майно.

Порівняно з попередніми роками в 1903—1904 рр. помітно зросла кількість випадків, коли селяни фізично розправлялися з поміщиками та їх прислужниками. Так, на Чернігівщині, у Стародубському повіті, вони вбили поміщика Урусова, який відзначався надзвичайною жорстокістю³². В Остерському повіті тієї ж губернії такої ж карі зазнав поміщик Владимирів³³. Жителі слободи Бадаліївка Зміївського повіту Харківської губернії завдали побоїв представникам поліції, які прибули сюди, щоб описати майно боржників по сплаті податків³⁴.

Дальшого розвитку набула у той час боротьба селян проти зростаючого адміністративного гніту, в ході якої мали місце випадки фізичної розправи над представниками місцевої влади. Зокрема, в с. Юрченковому Вовчанського повіту Харківської губернії причиною виступу місцевих жителів були постійні зловживання своїм становищем з боку старости і писаря волосного правління, які власні витрати громадських грошей покривали за рахунок збільшення поборів з селян. Обурені свавіллям представників адміністрації, жителі села 29 грудня 1903 р. увірвалися до будинку волосного правління і прогнали звідти обох шахраїв³⁵. Внаслідок рішучих дій селян волосне правління відновило свою роботу лише після того, як старосту та писаря замінили іншими людьми.

Отже, така форма боротьби, як фізична розправа над гнобителями, також була породжена гострими економічними і соціальними суперечностями на селі, що дедалі поглиблювалися.

Характерним для третього етапу розвитку аграрного руху на початку XX ст. було зростання масовості й рішучості виступів селянства, а також посилення впливу соціал-демократичної агітації на революційну свідомість передової його частини. Діяльність соціал-демократів на селі особливо посилювалася після II з'їзду РСДРП, який відбувся у липні 1903 р. Прийнята на ньому ленінська аграрна програма,— складова частина першої Програми партії,— націлила соціал-демократичні організації на організовану і цілеспрямовану роботу на селі,

²⁹ Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 39, оп. 1, спр. 777, арк. 2; спр. 857, арк. 1.

³⁰ Там же, спр. 785, арк. 1—3; спр. 828, арк. 1—3; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, 1904, оп. 232, спр. 5, ч. 7, арк. 31—32.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОВ, 1904, оп. 232, спр. 5, ч. 7, арк. 31.

³² Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, с. 477.

³³ Маслов П. П. Крестьянское движение в России. М., 1923, ч. 1, с. 128.

³⁴ ЦДА СРСР, ф. 1405, 1903, оп. 104, спр. 10 220, арк. 1—3.

³⁵ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 101, арк. 4 зв.

на створення міцного революційного союзу робітничого класу й селянства в боротьбі проти самодержавства.

Численні архівні та інші джерела красномовно свідчать, що пропаганда соціал-демократів на селі була організована набагато краще, ніж іншими політичними партіями та організаціями. Під її безпосереднім впливом передові селяни вступали до лав РСДРП.

Під впливом соціал-демократів у деяких селах Лівобережної України були створені революційні гуртки. Їх члени, переважно жителі цих сіл, вели революційну агітацію серед місцевого населення, підтримували тісні зв'язки з соціал-демократичними організаціями та з робітниками місцевих заводів, від яких одержували необхідну нелегальну літературу. Соціал-демократичні ідеї, будучи близькими пригнобленим експлуатацією селянам, знаходили широкий відгук серед них.

Отже, під впливом героїчної революційної боротьби робітничого класу і дедалі зростаючої соціал-демократичної агітації на початку XX ст. аграрний рух багатомільйонного трудяшого селянства, спрямований на ліквідацію залишків кріпосництва на селі, набрав значного розмаху. Протягом 1900—1904 рр. на Лівобережній Україні відбулося не менше 305 значних виступів селян, в тому числі у 1900—1901 рр. — 52, в 1902 р. — 183, у 1903—1904 рр. — 70. Ними було охоплено понад 500 сіл з населенням близько 300 тис. чол., з них більш як 50 тис. брали безпосередню участь у революційній боротьбі. Селянські виступи на Лівобережжі становили третину від загальної їх кількості по Україні в цілому. За формами боротьби вони по губерніях розподіляються так (див. таблицю)*:

Губернії	Форми боротьби селянства				
	безпосередня боротьба за землю	розгром маєтків та садиб	підпали	інші форми	всього виступів
Полтавська	14	97	38	10	159
Харківська	15	35	16	11	74
Чернігівська	17	3	29	22	72
Загалом	46	135	85	43	305

Як свідчать дані таблиці, найбільш поширеними формами боротьби, що застосовувалися селянами в цьому регіоні, були: розгром поміщицьких маєтків та куркульських садиб (44% всіх виступів), підпали поміщицького та куркульського майна (28%) і, нарешті, безпосередня боротьба за землю (15%). Тобто, переважна більшість виступів була спрямована проти залишків кріпосництва на селі та проти зростаючої експлуатації з боку сільської буржуазії. Це повністю відповідає демократичному характеру аграрного руху на Україні напередодні й у роки першої російської революції. Однак усі виступи селян зазнавали поразки, бо залишалися в цілому стихійними і недостатньо організованими, спрямованими проти окремих гнобителів, а не проти всього існуючого ладу. Серед повстанців залишалася ще досить стійкою віра у можливість поліпшити своє тяжке становище за допомогою «доброго» царя, що особливо яскраво виявилось під час боротьби селян Полтавської й Харківської губерній у 1902 р., а також під час її розгортання в наступний період.

Отже, 1900—1904 рр. стали новим етапом у розвитку масового селянського руху. Нсухильно розвиваючись, він впливсь у могутній революційний потік всенародної боротьби за повалення самодержавства.

* Таблицю складено автором на основі підрахунків, зроблених по наведених раніше архівних джерелах, а також з врахуванням даних, які містяться в згадуваній літературі.

**З ІСТОРІЇ БОРотьБИ БІЛЬШОВИКІВ
ДОНЕЦЬКОГО ТА КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНІВ
ЗА ЗДІЙСНЕННЯ РОБІТНИЧОГО КОНТРОЛЮ
НАД ВИРОБНИЦТВОМ (березень — жовтень 1917 р.)**

О. В. СЕРДЮК (Ворошиловград)

Боротьба за робітничий контроль над виробництвом була важливим знаряддям більшовицької партії у мобілізації сил пролетаріату в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як підкреслював В. І. Ленін, партія ставила лозунг робітничого контролю «...завжди *поряд* з диктатурою пролетаріату, завжди *слідом* за нею...»¹.

Питання, пов'язані з робітничим контролем над виробництвом, дістали своє відображення в історико-партійній літературі². Однак такі аспекти проблеми, як діяльність більшовицьких організацій по керівництву рухом за його встановлення, своєрідність, розмах і ступінь поширення цього руху на різних етапах розвитку революції потребують більш глибокого і всебічного висвітлення, на що зверталася увага в спеціальних історіографічних працях³. Крім того, ще й досі залишаються недостатньо вивченими труднощі, які гальмували розвиток робітничого контролю над виробництвом і, зокрема, негативний вплив ідеології й політики дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів на хід його запровадження. Це збіднює наші уявлення про багатогранну діяльність партії більшовиків по завоюванню мас на сторону соціалістичної революції. Автор даної публікації робить спробу шляхом залучення нових документальних джерел деякою мірою заповнити відзначені прогалини.

Боротьба за робітничий контроль стала можливою в результаті встановлення після Лютневої революції *поряд* з диктатурою буржуазії в особі Тимчасового уряду диктатури пролетаріату і селянства у формі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. «В ряді місцевих центрів, особливо робітничих,— відзначав В. І. Ленін у квітні 1917 р.,— роль Рад виявилась особливо великою. Утворилось єдиновладдя; ...почато контроль за виробництвом...»⁴.

Значну роль у розгортанні боротьби за робітничий контроль Володимир Ілліч відводив фабрично-заводським комітетам та професій-

¹ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 291.

² Астахов В., Кондуров Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Харьков, 1957; Баранова М. А. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса. Львов, 1968; Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961; Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криво-рожского бассейна в Октябрьской революции. Днепропетровск, 1962. Ч. I—II; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя). К., 1966; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.). К., 1975; Замковий П. В. Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.— УІЖ, 1963, № 5; Корольовський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. К., 1967; Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 гг.). Харьков, 1958; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль. 1917 г.—февраль 1918 г.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. К., 1977. Ч. I; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харьков, 1980.

³ Черномаз И. Ш. Радянська історіографія робітничого контролю на Україні (1917—1918 рр.).— УІЖ, 1977, № 5, с. 132—139.

⁴ Ленін В. І. Начерки до тез резолюції про Ради: Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р.— Повне збір. творів, т. 31, с. 369.

ним спілкам, що, як і Ради, на заклик більшовиків повсюдно створювалися після повалення царизму. В. І. Ленін поставив перед робітничим класом країни завдання добитися такого становища, щоб Ради, фабзавкоми та профспілки забезпечили собі в органах контролю «...не менше трьох чвертей усіх голосів...» і «...дістали право брати участь у контролі з відкриттям для них усіх торговельних і банкових книг і зобов'язанням подавати їм усі дані...»⁵.

Необхідність запровадження робітничого контролю диктувалася насамперед цілковитим розладом господарського життя країни, викликаним світовою імперіалістичною війною, а потім і саботажем буржуазії, яка при підтримці Тимчасового уряду намагалася приборкати робітників, задушити революцію розрухою і голодом. У Донецькому та Криворізькому басейнах — основній паливно-металургійній базі країни — видобуток мінерального палива у березні — жовтні 1917 р. скоротився порівняно з відповідним періодом 1916 р. з 1124,94 млн. пудів до 999,52 млн. пудів, або на 11,2%, а виплавка чавуну на металургійних заводах зменшилася із 119,6 млн. пудів до 93,62 млн. пудів, або на 22%⁶. На кінець липня 1917 р. в Донбасі припинилася робота на 154 шахтах і рудниках, а на жовтень тут налічувалося близько 50 тис. безробітних⁷.

Справді революційний зміст у рух за робітничий контроль внесли ленінські ідеї. У Квітневих тезах та ряді інших праць Володимира Ілліча питання про контроль над виробництвом нерозривно зв'язане з планом переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, підпорядковане завданню переходу всієї повноти влади до Рад⁸. Квітневі тези були покладені в основу рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), що висунула лозунг робітничого контролю як одну з найважливіших програмних вимог, покликаних прискорити перехід влади до рук робітників і найбідніших селян⁹.

В міру ознайомлення широких пролетарських мас з ленінськими ідеями рух за робітничий контроль набрав дедалі більшого розмаху, діставав яскраво виражену соціалістичну спрямованість. Керований більшовиками, він розвивався від стихійності до цілком свідомого втручання робітників у капіталістичне виробництво, до їх безпосередньої участі в управлінні підприємствами. Винятково важливе значення мав цей рух для боротьби проти саботажу капіталістів та відвернення економічної катастрофи, що нависла над країною.

Боротьба за здійснення робітничого контролю пройшла у своєму розвитку кілька етапів, які відбивали зусилля пролетаріату, спрямовані на встановлення свого політичного та економічного панування. На думку П. В. Волобуєва, у дожовтневий період їх було чотири: з початку березня 1917 р. до Квітневої партійної конференції; від Квітневої партконференції до липневої політичної кризи в країні (травень — червень); липень — серпень і, нарешті, вересень — жовтень 1917 р.¹⁰ Матеріали про революційну творчість і діяльність робітників Донецького та Криворізького басейнів підтверджують правильність цієї періодизації.

⁵ Ленін В. І. Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою. — Повне збір. творів, т. 32, с. 190—191.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 200, арк. 103, 121 (підрозрахунки авт.).

⁷ Гончаренко Н. Г. В битвах за Октябрь (март 1917 — март 1918 гг.). Донецк, 1974, с. 88; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, спр. 9, арк. 250.

⁸ Див.: Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції. — Повне збір. творів, т. 31, с. 110—114.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 439—440.

¹⁰ Волобуев П. В. Ленинская идея рабочего контроля и движение за рабочий контроль в марте — октябре 1917 года. — Вопр. истории КПСС, 1962, № 6, с. 50—54.

У березні — квітні 1917 р. були зроблені лише перші кроки в боротьбі за робітничий контроль. У цей період, діючи через класові організації пролетаріату, робітники використовували різні форми часткового контролю для поліпшення свого економічного становища, яке катастрофічно погіршилося під час війни. Різка негативну роль у цій справі відігравали меншовики та есери. Маючи спочатку більшість у Радах, фабзавкомах і профспілках, вони всіляко нав'язували робітникам думки про неминучість тривалої смуги капіталістичної еволюції в Росії, обманювали трудящих твердженнями про те, що можна добитися поліпшення свого становища та встановити ефективний контроль над виробництвом, залишаючись на ґрунті буржуазних відносин, поширювали в масах оборонські настрої. Це лило воду на млин буржуазії, служило пропаганді її зовнішньополітичної програми («війна до переможного кінця»). Пригадуючи події того часу, член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер писала, що «маси ще цілком були під владою демократичних ілюзій та оборонських передсудів»¹¹.

Атмосфера «революційного оборонства» наклала свій відбиток і на ставлення пролетарських організацій до робітничого контролю. Вони нерідко ухвалювали суперечливі резолюції, в яких вимоги поліпшення матеріального становища робітників поєднувалися з побажаннями забезпечити за допомогою робітничого контролю більш ефективну діяльність підприємств для потреб оборони країни. Про це, наприклад, свідчить зміст резолюції, прийнятої конференцією завко-мів Катеринослава та Нижньодніпровська, що відбулася на початку квітня 1917 р.^{12–13}

Разом з тим пролетарські організації почали вдаватися до таких важливих форм контролю, як прийом і звільнення робітників та службовців, охорона підприємств, усунення з посад осіб адміністративно-технічного персоналу, які саботували виробництво. Це певною мірою відбивало прагнення робітників активно втручатися в адміністративно-господарські функції адміністрації. Предметом постійного піклування пролетарських організацій стало забезпечення підприємств сировиною і паливом.

Окремі Ради, в яких вплив більшовиків був значним або переважним, використовували найбільш радикальні методи боротьби з капіталістами. Представник організації РСДРП(б) селища Нелєпівки Горлівсько-Щербинівського району Н. І. Дубовий, виступаючи на зборах більшовиків — учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів на підтримку Квітневих тез В. І. Леніна, так розповідав про революційну творчість шахтарів Донбасу: «На нашому руднику 10 тис. робітників, а хазяїв немає, і ми тепер працюємо самі, без хазяїна. Поставили охорону рудника, весь порядок виконуємо...»¹⁴. Як відомо, ці дії донецьких пролетарів дістали високу оцінку В. І. Леніна¹⁵.

У травні — червні 1917 р. боротьба робітників Донецького та Криворізького басейнів, як і всієї країни, за контроль над виробництвом піднялася на більш високий щабель, що стало насамперед результатом величезної агітаційно-пропагандистської роботи РСДРП(б) в масах. У Харкові, Луганську, Горлівсько-Щербинівському районі та інших місцях більшовики організували обговорення Квітневих тез

¹¹ Летопись революции, 1927, № 2, с. 30.

^{12–13} Звезда (Екатеринослав), 1917, 11 апр.

¹⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, с. 89.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Доповідь про поточний момент 24 квіт. (7 трав.): Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 345.

В. І. Леніна у партійних організаціях¹⁶. Трудящі дістали можливість широко ознайомитися з матеріалами і рішеннями Квітневої партконференції, які були опубліковані в центральних і місцевих більшовицьких газетах¹⁷.

Особливе значення для мобілізації пролетаріату на боротьбу за робітничий контроль над виробництвом мали праці В. І. Леніна, які систематично вміщувалися в місцевій більшовицькій пресі. Так, протягом березня — вересня 1917 р. в газеті «Пролетарий» (Харків) було надруковано 17 лєнінських праць, у яких обґрунтовувалася необхідність запровадження робітничого контролю, в «Звезде» (Катеринослав) — 7, в «Донецком пролетарин» (Луганськ) — 3¹⁸. Серед них слід назвати такі статті Володимира Ілліча, як «Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу?», «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою», «Знущення капіталістів з народу», «Криза насувається, розруха зростає»; «Фрази і факти», «Загрожує розруха», «Запровадження соціалізму чи викриття казнокрадства?» та ін.

Більшовицькі організації Харкова та Катеринослава доносили до широких мас пролетаріату лєнінські ідеї робітничого контролю на зборах і мітингах, конференціях заводських комітетів та професійних спілок¹⁹. Більшовики Краматорська висунули лозунг робітничого контролю на підприємствах, де він був «підхоплений пролетарською масою»²⁰. Як згадував член Горлівського комітету РСДРП(б) П. Г. Казимирчук, більшовики міста переконливо доводили на мітингах і зборах, що поліпшення матеріального становища трудящих залежить від встановлення робітничого контролю, більшовизації Рад та рудникових комітетів²¹.

Значну роль у запровадженні робітничого контролю відіграли створені Радами, фабзавкомами та рудкомами контрольні комісії. Вперше вони були організовані ще в березні — квітні 1917 р. на Рутченківських шахтах, Максимівському і Парамонівському рудниках, Маріупольською, Горлівською, Катеринославською (29 березня) та Харківською (15 квітня) Радами²². У травні з ініціативи більшовиків було створено контрольну комісію в Краматорську, куди ввійшли представники місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів та профспілок²³. Того ж місяця така комісія почала діяти на заводі «ВЕК» у Харкові. На її заклик, опублікований 25 травня 1917 р. в газеті «Пролетарий», контрольні комісії були створені завкома й ряду інших великих підприємств міста²⁴.

¹⁶ Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1980, с. 223—224.

¹⁷ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980, с. 56—57.

¹⁸ Дмитрієнко М. Ф. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.—лютий 1918 р.).— УІЖ, 1966, № 4, с. 43—47 (підрахунки авт.).

¹⁹ Замковий П. В. Більшовики України—організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.— УІЖ, 1963, № 5, с. 87.

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 105.

²¹ Летопись революции, 1923, № 3, с. 47—48.

²² Баранова М. А., Богиня Л. П. Деятельность партийных организаций Донбасса по развитию движения за рабочий контроль (март—октябрь 1917 г.).— Науч. труды по истории КПСС, вып. 89. К., 1977, с. 35; Черномаз І. Ш. Боротьба пролетаріата України за робітничий контроль (март—октябрь 1917 г.).— Науч. труды по истории КПСС, вып. 90. К., 1977, с. 46; Звезда, 1917, 4 апр.; Известия Юга (Харьков), 1917, 3 авг.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 105.

²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. І, с. 211; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917—березень 1921 рр.: 36 документів і матеріалів. К., 1957, с. 84—89.

З документів Головного управління у справах міліції видно, що робітничий контроль у гірничозаводських районах Донбасу та Криворіжжя влітку 1917 р. здійснювався також «технічними комісіями», створеними при рудкомах або Радах робітничих депутатів²⁵. Іноді органи контролю в Донбасі називалися комісіями для спостереження за продуктивністю робіт. Процес створення контрольних комісій відбувався й пізніше.

У Радах, фабзавкомах, профспілках та контрольних комісіях, що діяли при них, точилася гостра ідейна боротьба між угодовцями, виразниками яких були меншовики й есери, та більшовиками. Так, Харківська Рада, в якій переважали угодовці, всіляко стримувала втручання своєї контрольно-продуктивної комісії в адміністративно-розпорядчу і, особливо, фінансово-комерційну діяльність підприємств, внаслідок чого робота цієї комісії була малоефективною²⁶.

Одночасно буржуазія та її пособники — меншовики й есери намагалися підмінити робітничий контроль над виробництвом так званим «громадським», «державним» контролем, що фактично залишало його в руках капіталістів. Виступаючи на першій конференції фабрично-заводських комітетів Петрограда (кінець травня — початок червня 1917 р.), меншовик М. І. Скобелев, який очолював міністерство праці, говорив, що «регулювання і контроль промисловості — це справа не окремого класу, це завдання держави». На пролетаріаті ж, мовляв, «лежить обов'язок допомагати державі в її роботі»²⁷. Аналогічні погляди угодовці проповідували на місцях. «Лозунгом робітничого класу, — писала 10 червня 1917 р. газета меншовиків Катеринослава «Борьба», — є не проголошення чисто «робітничого контролю», як це роблять ленінці, а державне регулювання виробництва за участю всіх класів, заінтересованих у подоланні розрухи».

Викриваючи тезу угодовців про надкласовість буржуазної держави, В. І. Ленін кваліфікував їх дії як повне забуття класової позиції. «Тепер усі багато говорять про контроль, — говорив він, — навіть люди, які раніше при слові «контроль» готові були кричати «караул», тепер визнають, що контроль необхідний. Але за допомогою цього загального слова «контроль» його фактично хочуть звести нанівець»²⁸.

На підприємствах Катеринославської губернії мали місце спроби паралізувати робітничий контроль шляхом створення широкої мережі контрольних підкомісій, підпорядкованих урядовому органу регулювання економіки — районній заводській нараді. В їх обов'язки входило спостереження за «максимальною виробничою роботою на оборону» та ряд інших функцій²⁹. Один з організаторів профспілкового руху в Катеринославі у 1917 р. більшовик І. К. Амосов писав пізніше, що до складу контрольних підкомісій заводської наради в губернії представники завкомів входили в дуже обмеженій кількості, а самі ці комісії «фактично залежали від директорів заводів»³⁰.

Під впливом роз'яснювальної діяльності більшовицьких організацій робітники починали дедалі більше розуміти справжню суть «державного» контролю і виступати проти нього. Так, у статті, опублікованій газетою «Донецкий пролетарий», керівник луганських більшовиків К. Є. Ворошилов писав, що робітники заводу Гартмана дійшли

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 367, арк. 4—5.

²⁶ Известия Юга, 1917, 6 авг.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

²⁸ Ленін В. І. Промова на I Петроградській конференції фабрично-заводських комітетів 31 трав. (13 черв.) 1917 р. Короткий газетний звіт. — Повне збір. творів, т. 32, с. 234.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 13, арк. 1—2.

³⁰ Летопись революции, 1929, № 3, с. 183.

висновку: потрібні комісії не «примирливого характеру», а «обстежувального, контрольного»³¹.

В обставині наростання економічних труднощів масові організації пролетаріату чимало зробили для забезпечення підприємств сировиною, паливом, замовленнями, для стримування саботажу з боку адміністрації. У червні 1917 р., наприклад, бюро заводських комітетів Катеринослава, яке очолив більшовик П. П. Татко, приступило до налагодження обстановки в промисловості шляхом розподілу замовлень і робочої сили на підприємствах міста³². 22 червня загальні збори робітників харківського заводу «Гельферіх-Саде» ухвалили рішення, яким заборонили хазяям закрити це підприємство³³.

Під керівництвом більшовиків, які не шкодували сил у боротьбі за подолання шкідливого впливу на робітників угодовської ідеології, було зроблено перші кроки до встановлення фінансового контролю на підприємствах. У травні 1917 р. Краматорська Рада, незважаючи на опір меншовиків, зажадала від адміністрації металургійного заводу «відкрити таємниці книг» про комерційну діяльність підприємства. Під загрозою арешту адміністрація змушена була поступитись³⁴.

У червні 1917 р. в Донбасі мали місце випадки, коли Ради та рудникові комітети брали в свої руки на деякий час управління підприємствами. Так, коли адміністрація Ясинівського рудника зробила спробу закрити його і звільнити робітників, рудком, до складу якого входили більшовики Юрченко, Соколов, Маслов та інші, заарештував керуючого і взяв управління рудником у свої руки³⁵. Того ж місяця Щербинівський комітет конфіскував шахту «Карабанку», що належала Г. Пилипенку. В зв'язку з цим військовий міністр Керенський, який перебував у Ставці, надіслав урядові телеграму, де говорилося про необхідність вжити заходів для повернення шахти її колишньому хазяїну³⁶.

Значну питому вагу в революційній правотворчості робітників та їх організацій становили усунення з підприємств контрреволюційних елементів, злісних саботажників. За нашими підрахунками, у березні — жовтні 1917 р. з підприємств Харкова, Катеринослава, Донбасу було звільнено не менш як 120 таких осіб. Виникнувши стихійно, ця форма втручання пролетаріату в управління виробництвом набувала під впливом більшовиків дедалі організованішого характеру.

У липні — серпні 1917 р. боротьба за робітничий контроль над виробництвом розгорталася в умовах переходу контрреволюції у наступ на пролетаріат та його політичний авангард — партію більшовиків. У цей час, а також пізніше, восени 1917 р., необхідність робітничого контролю в Донецькому та Криворізькому басейнах, як і повсюди в країні, ще більшою мірою, ніж у період мирного розвитку революції, зумовлювалася саботажницькими діями капіталістів. Виступаючи на I Всеросійській конференції фабзавкомів, що відбулася 17—22 жовтня 1917 р., член завкому Луганського патронного заводу М. Л. Міняйло говорив, що «без контролю дальша боротьба неможлива, оскільки промисловці всіляко саботують, посилаючись на нестачу палива та металу»³⁷.

В обставині загострення класової боротьби більшовицькі організації керувалися у своїй діяльності рішеннями VI з'їзду РСДРП(б),

³¹ Донецкий пролетарий (Луганск), 1917, 1 июля.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1906, арк. 8; Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав), 1917, 27 июня.

³³ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, с. 99—100.

³⁴ Партархів, Донецького обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 105, 106.

³⁵ Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе, с. 102.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 341, арк. 121; оп. 2, спр. 184, арк. 57, 175.

³⁷ Там же, ф. 472, оп. 1, спр. 4, арк. 14.

який націлив партію на збройну боротьбу за перехід влади до рук робітничого класу та біднішого селянства. З'їзд вказав на необхідність розкриття комерційної таємниці, встановлення справжнього робітничого контролю та його розвитку шляхом поступово здійснюваних заходів у цілковите регулювання виробництва³⁸.

Завдяки зусиллям Рад у післялипневий період вдалося недопустити закриття багатьох підприємств. Наприклад, контрольна комісія Лозово-Павлівської Ради добилася продовження робіт на Борисо-Іванівському, Жилівському, Замківському та інших рудниках³⁹. Виконуючи вказівку місцевої Ради робітничих депутатів, робітники Тарапаківського та Червоного рудників у Кривому Розі не допустили їх закриття, незважаючи на те, що рішення про це було санкціоноване 28 липня урядовими органами регулювання економіки⁴⁰. Рішуче присікала контрреволюційну діяльність прихильників локауту Горлівсько-Щербинівська підрайонна Рада робітничих депутатів, у результаті чого, як відзначив у спеціальній анкеті її делегат на II Всеросійському з'їзді Рад, в районі безробіття було «дуже мало і його Рада не допускала»⁴¹.

Велику роль у боротьбі проти саботажу відігравали фабрично-заводські комітети. Тільки завдяки енергійному втручанням завкому було, наприклад, відвернуто загрозу закриття паровозобудівного заводу в Харкові⁴². Активно боролася із спробами саботажу контрольна комісія завкому Дніпровського металургійного заводу у Кам'янському. Вона контролювала організацію виробництва, роботу транспорту, замовлення і фінанси⁴³.

Різноманітними були форми втручання робітничих організацій у господарсько-розпорядчу діяльність адміністрації з метою недопущення саботажу на рудниках Донбасу. Як правило, «вони починалися з вказівок на технічні недоліки, що мали місце, і доходили до розпоряджень і категоричних постанов», — відзначається в матеріалах Головного управління у справах міліції⁴⁴.

В умовах бурхливого революційного часу трудящі швидко починали розуміти, чого були варті ті чи інші лозунги, що висувалися різними політичними партіями. На власному досвіді маси глибоко усвідомлювали ленінські ідеї, переконувалися в нездатності і небажанні Тимчасового уряду справитися з розрухою народного господарства, в безперспективності угодовських рецептів «державного» контролю. Характерними щодо цього були дії робітників заводу Гантке (селище Нижньодніпровськ), де протягом тривалого часу переважав вплив дрібнобуржуазних партій. На передвиборних зборах 27 липня 1917 р. група осіб від імені безпартійних висунула вимогу, щоб до Ради робітничих і солдатських депутатів обиралися лише ті, хто відстоює «контроль виробництва не державою, а робітниками». Через деякий час, 7 вересня, загальні збори робітників заводу прийняли резолюцію про видворення з підприємства представників адміністрації і обрали комісію по контролю за виробництвом, незважаючи на те, що тут

³⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года: Протоколы. М., 1958, с. 259.

³⁹ Богіня Л. П., Корольов Б. І. На чолі робітничого класу. — В кн.: В авангарді революційних мас: Більшовики на чолі народних мас України у Жовтневій революції. К., 1977, с. 35.

⁴⁰ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 62.

⁴¹ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов: Сб. документов. М., 1957, с. 258.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 1, арк. 165.

⁴³ Гелей С. Д. Боротьба трудящих Украины за экономичну платформу більшовиків (серпень — жовтень 1917 р.). — УІЖ, 1973, № 5, с. 26.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 367, арк. 5.

уже діяла контрольна комісія заводської наради⁴⁵. Слід зазначити, що в цей же період під впливом більшовиків на лєнінські позиції в питаннях робітничого контролю почали переходити й контрольні підкомісії, створені Катеринославською заводською нарадою.

Більшовицька партія глибоко вірила у творчі сили пролетаріату. Вона закликала його до дальшого розвитку руху за робітничий контроль. «Робітничий клас,— говорив у своєму виступі 4 вересня на конференції завкомів Харкова секретар обласного комітету РСДРП(б) Донецького і Криворізького басейнів Ф. А. Сергєєв (Артем),— є тим важливим фактором, який зуміє взяти в свої руки організацію виробництва і контроль над ним. Організацією виробництва Донецького району... ми здійснимо величезне завдання, висунуте перед нами моментом»⁴⁶. Про розмах революційної правотворчості робітників та діяльності їх масових організацій у цьому напрямі свідчать дані, наведені делегатом від фабрично-заводських комітетів Катеринослава на I Всеросійську конференцію фабзавкомів. Під час виступу 15 жовтня в Петрограді на нараді з питань безробіття* він заявив, що робітники Донбасу взяли під свій контроль 250 заводів⁴⁷.

У післялининевий період пролетаріат набув певного досвіду безпосереднього управління виробництвом. Так, у серпні—вересні 1917 р. діяльність ряду великих підприємств Харкова («Герлях і Пульст», паровозобудівний, «Гельферіх-Саде», «ВЕК»)⁴⁸ спрямовували більшовицькі завкоми, страйкові комітети, комісії, обрані робітниками для тимчасового керівництва виробництвом.

На початку вересня харківська міська дума на пропозицію більшовика Е. В. Лугановського реквізувала ресторан «Версаль» для потреб продовольчого комітету⁴⁹. 28 вересня за відмову адміністрації передати завкому функції приймання та звільнення робітників і службовців було реквізовано фабрику Жерякова в Катеринославі⁵⁰, а шістьма днями раніше за вимогою більшовицької фракції міської думи—трамвайне господарство, що належало Бельгійському товариству⁵¹.

Ще частішими випадки захоплення підприємств та встановлення над ними робітничого управління були в Донбасі. Так, товариство Олександр-Борисівських кам'яновугільних копалень оголосило про закриття рудника, що йому належав. Однак шахтарі, керовані членами Ради робітничих депутатів Щербинівського району, у ніч на 13 липня 1917 р. самовільно захопили цей рудник і продовжували працювати⁵². 17 липня за розпорядженням завкому Костянтинівського залізопрокатного заводу робітники захопили у сусідньому селищі Дмитрієвському паровий млин А. Ф. Центнера, налагодили його роботу, а при-

⁴⁵ Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав), 1917, 1 авг., 19 сент.

⁴⁶ Известия Юга, 1917, 5 сент.

* На I Всеросійську конференцію фабзавкомів від фабрично-заводських комітетів Катеринослава 4 жовтня були обрані більшовик Е. Й. Квірінг і анархіст Буков. Хто з них виступав на нараді з питань безробіття, встановити не вдалося. Відомо тільки, що 2 листопада 1917 р. Буков зробив звіт про участь у роботі I Всеросійської конференції фабзавкомів на конференції фабзавкомів Катеринослава (Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав), 1917, 6 окт.; Наша борьба (Екатеринослав), 1917, 7 нояб.).

⁴⁷ Рабочий путь, 1917, 20 окт.; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, спр. 9, арк. 250.

⁴⁸ Астахов В., Кондуфор Ю. Указ., соч., с. 94, 119, 121; Харківський обласний державний архів, ф. Р-1010, оп. 2, спр. 16, арк. 19; ЦДАЖР УРСР, ф. 2600, оп. 1, спр. 9, арк. 138.

⁴⁹ Известия Юга, 1917, 3 сент.

⁵⁰ Гелетей С. Д. Назв. праця, с. 27.

⁵¹ Известия Совета рабочих и солдатских депутатов (Екатеринослав), 1917, 17 сент.

⁵² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 78.

буток використали на свої потреби. Млини перебували у руках робітників до 16 серпня 1917 р.⁵³

У другій половині вересня 1917 р. робітничий комітет рудника «Брильянт» Боково-Хрустальського району вигнав керуючого і сам очолив роботу рудника⁵⁴. У жовтні робітники почали управляти й заводом «Еванс Коппе» (Юзівський гірничий округ), оскільки адміністрація залишила його напризволяще⁵⁵. Щоб не допустити закриття підприємства, робітники рудника Левицького Берестово-Богодухівського району також взяли управління виробництвом у свої руки. Загальне керівництво здійснював більшовик Мельников⁵⁶.

За рішенням Макіївської районної Ради робітничих і солдатських депутатів у жовтні були створені робітничі правління на рудниках Франко-Російського товариства, Олексіївському та Сорокінському, а також на механічному заводі і коксових печах⁵⁷.

Пролетарські організації Парамонівського рудника неодноразово втручалися в справу управління виробництвом і, як зазначається в одному з документів, «в результаті вибрали бажаних осіб адміністрації»⁵⁸. У вересні за постановою Ради робітничих депутатів була націоналізована шахта П'янцева у Горлівсько-Щербинівському районі, а також ряд інших дрібних шахт⁵⁹. За свідченням учасника революційних подій 1917 р. більшовика І. Я. Зайцева, на деяких рудниках Кальміуського району робітничі правління були обрані ще до Жовтневої революції⁶⁰.

У липні — жовтні 1917 р. в Донецько-Криворізькому районі було захоплено, реквізовано і на деякий час передано в управління робітників не менш як 20 підприємств, у тому числі в Харкові — 5, Катеринославі — 2, в Донбасі — 13. Це було переконливим свідченням того, що робітничий клас приступив до практичного розв'язання питання про владу в економічній галузі.

Таким чином, у березні — жовтні 1917 р. відбувався процес безперервного розширення і поглиблення руху пролетарських мас за робітничий контроль над виробництвом. Під керівництвом партії більшовиків він ставав дедалі масовішим і організованішим, і на час Жовтневої революції ленінська ідея робітничого контролю дістала активну підтримку основних загонів промислового пролетаріату Донецького та Криворізького басейнів. Робітничий контроль відіграв важливу роль у боротьбі проти саботажу капіталістів, з господарською розрухою. Уже в дожовтневий період за його допомогою певною мірою були підірвані економічні позиції буржуазії, обмежені її можливості маневрування на фронті класового протиборства.

В ході боротьби за робітничий контроль пролетарські маси глибше зрозуміли суть реформістської ідеології, що прискорило їх відхід від меншовиків та есерів, які проводили угодовську політику, сприяло усвідомленню трудящими необхідності встановлення в країні влади Рад.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 74; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 г. — апрель 1918 г.: Сб. документов и материалов в 3-х т. К., 1957. Т. 1, с. 655—656; ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 2, спр. 184, арк. 85.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 418, арк. 134.

⁵⁵ Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов, 1917. 28 окт.

⁵⁶ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957, с. 626.

⁵⁷ Запорожск. М. Я. Коммунисты Максеев в борьбе за победу и укрепление Советской власти. Донецк, 1961, с. 134—135.

⁵⁸ Борьба за власть Советов в Донбассе: Сб. документов и материалов. Сталинно, 1957, с. 110.

⁵⁹ Летопись революции, 1923, № 3, с. 58.

⁶⁰ Донецкий обласний державний архів, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 121, арк. 6.

ІТАЛІЙСЬКА ПРЕСА ПРО ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

Діяльність декабристів — зачинателів революційного руху в нашій країні — являє собою одну з багатопланових проблем марксистської історіографії. Принципові напрями її дослідження визначив В. І. Ленін. У його працях «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», «Аграрна програма російської соціал-демократії», «Пам'яті Герцена», «З минулого робітничої преси в Росії», «Доповідь про революцію 1905 року» та інших знайшли відображення найважливіші характеристики першого етапу визвольного руху в Росії, внутрішнього розвитку країни, на ґрунті якого визрів декабризм. Відзначаючи, що «в 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму»¹, Володимир Ілліч розглядав його як вияв загальної закономірності епохи — визвольної боротьби проти феодально-кріпосницького ладу в європейських країнах, ставлячи повстання 14 грудня в один ряд з антикріпосницькою діяльністю О. Радищева в Росії та революцією 1848—1849 років на Заході².

Ленінські теоретичні положення служать надійним дороговказом у вивченні декабристського руху та викликаного ним резонансу за кордоном. Як підкреслює академік М. В. Нечкіна, повстання в Петербурзі «захитало ґрунт під будівлею Священного союзу, завдавши йому удару з того боку, який реакційні уряди вважали найменш уразливим»³.

Великий вклад радянських науковців у розробку історії декабризму незаперечний; вже побачили світ тисячі публікацій — від документальних збірників і статей до фундаментальних узагальнюючих монографій. Однак міжнародні аспекти діяльності перших вітчизняних революціонерів висвітлено ще недостатньо. Це особливо простежується при дослідженні відгуків, що їх викликало повстання декабристів серед зарубіжних сучасників. Основна причина такого становища — слабка вивченість необхідних архівних документів, місцевої преси та інших закордонних джерел. Недивно, що введений до наукового обігу фактичний матеріал досить нерівномірно представляє різні країни. Не становить винятку й спеціальний розділ про відгуки на повстання у праці, присвяченій зв'язкам декабристів з європейським визвольним рухом»⁴.

Переважна більшість розглянутого в історичних працях такого роду матеріалів стосується Франції⁵. В окремих статтях та інших виданнях згадується, як було зустрінuto повідомлення про виступ декабристів громадськістю Англії та деяких інших країн. Що ж до опублікованих даних про реакцію на нього в Італії — одному з центрів класової боротьби на Заході, яка привертала пильну увагу П. І. Пестеля та інших членів декабристських організацій, то їх взагалі обмаль. Майже всі вони — два документи з Державного архіву Туріна і поодинокі літературні свідчення сучасників — зосереджені в монографії італійського історика Дж. Берті⁶. Впадає в око відсутність у відповідній літературі аналізу такого важливого джерела, як тогочасна італійська преса. Цілком природно, що окремі аспекти питання про відгомін в Італії подій 1825—1826 рр. у Росії взагалі не знайшли відображення в дослід-

¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне збір. творів, т. 30, с. 298.

² Див.: Ленін В. І. Гонителі земства і Аннібали лібералізму. — Повне збір. творів, т. 5, с. 30.

³ Нечкіна М. В. Движение декабристов. М., 1955. Т. II, с. 452.

⁴ Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение. М., 1975, с. 146—179.

⁵ Шебунин, А. Н. Движение декабристов в освещении иностранной публицистики. — В кн.: Бунт декабристов. Л., 1926; Ангран П. Отголоски восстания декабристов во Франции. — Вопр. истории, 1952, № 12; Орлик О. В. Указ. соч., с. 156—165; та ін.

⁶ Берти Дж. Россия и итальянские государства в период Рисорджименто. М., 1959, с. 427—431.

женнях. Отже, розробка теми потребує залучення нових, ще невідомих матеріалів, пошук яких, однак, ускладнюється тим, що фонди, де ймовірно знахідки, знаходяться в багатьох італійських установах.

Одним з моментів, який неодмінно постає перед дослідником даної проблеми, пов'язаний із з'ясуванням ставлення правлячих кіл італійських держав до повстання в Росії. Досі в літературі наводилися тільки оцінки, що їх давали цим подіям урядовці Сардинського королівства. Так, у документах його дипломатичної служби виступ декабристів характеризується як «злочинний замах», спроба «найбільшого перевороту» з часів Французької революції 1789—1794 рр. У листі від 18 лютого 1826 р. повстання зображалося як наслідок якоїсь міжнародної змови, діяльності революційного «верховного комітету», що, мовляв, керував усіма таємними товариствами в різних країнах⁷. Така версія була прямим переспівом пропагандистських вигадок одного з провідних діячів Священного союзу — австрійського канцлера К. Меттерніха, який з метою посилення панування габсбурзької імперії над іншими народами спликувався таким чином обґрунтувати необхідність боротьби проти будь-яких прогресивних змін у Європі.

Для монархів в Італії повстання декабристів стало насамперед суворим нагадуванням про революційні події 1820—1821 рр. у Неаполі та П'ємонті, після яких абсолютизм тут було відновлено лише завдяки австрійській військовій інтервенції. Все це показувало, що далша доля монархічного ладу на Апеннінському півострові залежить від міцності позицій реакційних сил в інших частинах Європи, передусім у провідних державах Священного союзу.

Розглядаючи недоторканність інституту самодержавства в Росії як одну з передумов власного панування, феодальні верхи Італії з нетерпінням чекали звісток про утвердження влади нового російського імператора. Про це свідчать документи Королівства обох Сіцилій, які знаходяться в Державному архіві Неаполя. З них видно, що до оперативного інформування неаполітанського Бурбонського двору* було залучено не тільки його офіційне представництво в російській столиці, а й генеральне консульство в Одесі. У листі (в архіві збереглася його копія) від 2(14) січня 1826 р. на ім'я міністра бурбонського королівського уряду Луїджі де Медічі консул зазначив, що з попередніх донесень міністерству «вже цілком відомо» про «заворушення», які «мали місце в Петербурзі 14 (26) грудня», і згідно з прагненням неаполітанського двору бачити царизм переможцем поспішав запевнити, що військові і цивільні власті, «врешті-решт усі класи нації в усіх місцевостях» Росії дали присягу імператору Миколі I і тепер «насолоджуються цілковитим спокоєм»⁸. Автор донесення видавав бажане за дійсне. Адже саме в той день, коли він складав свою витриману у мажорному тоні реляцію, по території Київщини здійснював марш повсталий Чернігівський полк, очолюваний дворянськими революціонерами.

Повідомлення про революційні події в Росії дійшли до Апеннін саме в той час, коли тут зберігалося напружене становище у зв'язку з триваючою після революцій 1820—1821 рр. активністю карбонарських та інших таємних організацій, підготовкою ними в ряді провінцій нових повстань. Як свідчать матеріали, зокрема, Державного архіву Рима, в 1826 р. поліцейські органи італійських держав докладали великих зусиль до придушення визвольного руху. Справи Папської держави з фонду «Зібрання політичних і таємних документів» містять численні відомості про події антиурядового й антифеодального характеру в Римі, на периферії Папської області та в інших державах півострова. Поліція

⁷ Там же, с. 427—429.

* У той час Королівством обох Сіцилій — державою, що об'єднувала Сіцилію та Південну Італію, — правила іспанська гілка Бурбонів.

⁸ Archivio di Stato di Napoli, Ministero degli Esteri, Consolato di Odessa, busta 7134, р. 1.

неодноразово доповідала про застосування «змовникамів» різних форм боротьби, зокрема про розповсюдження сатиричних творів, спрямованих проти феодальних гнобителів. Наголошувалося також на активізації карбонарського товариства в провінції Кампанія. У серпні 1826 р. поліція П'ємонта, Рима і Неаполя спільно розшукувала прибулого з-за кордону «емісара революційної венті» Луїджі Читті⁹.

В цих умовах повідомлення про повстання в Росії посилювали побоювання реакції за долю абсолютизму на Апеннінах. Тому вона намагалася спрямовувати громадську думку у потрібне для себе русло. Значна роль у цьому відводилася місцевій пресі, яка, перебуваючи під контролем властей, могла висловлювати з приводу гостро політичних питань лише офіційну точку зору. Саме через пресу власті мали намір привернути увагу громадськості до фактів, які б свідчили про непорушність абсолютистських принципів. Такого роду матеріали вже в січні 1826 р. з'явилися в ряді місцевих газет, зокрема в «Діаріо ді Рома» («Римський щоденник»), «Гадзетта ді Дженова» («Генуезька газета») та ін. Про те, що цим публікаціям надавалося значення, свідчить збірання їх, наприклад, в державних канцеляріях Папської області¹⁰.

Водночас правителі італійських королівств і герцогств хотіли нав'язати своїм підлеглим думку про марність будь-яких виступів проти «священих» престолів. Цьому мала служити й перекручена інформація про збройний виступ декабристів та його сутність, яку відразу після придушення повстання на Сенатській площі царський уряд через іноземні дипломатичні представництва подав за кордон. Викладене в офіційному дусі повідомлення керуючого міністерством закордонних справ Росії К. В. Нессельроде потрапило, зокрема, в неаполітанську пресу. На публікацію в ній у січні 1826 р. «депеші Нессельроде про заворушення, що відбулося в Петербурзі», звернув увагу відомий художник С. Щедрін, який у той час мешкав у Неаполі. Депеша була складена так невизначено, що в пошуках «подробниць» він змушений був звернутися листовно в Рим до знайомого скульптора С. І. Гальберга¹¹.

Серед газет, які вже в січні 1826 р. розпочали систематичне друкування докладних матеріалів, присвячених революційному виступу в Росії, була щоденна «Гадзетта ді Мілано», що видавалася у головному місті Ломбардо-Венеціанської області, насильницьки приєднаної до Австрійської імперії за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. Вже з самого факту досить інтенсивної публікації цих статей читачеві було неважко зрозуміти, що йшлося про подію незвичайну. За нашими підрахунками, зробленими на підставі повного річного комплексу газети, який зберігається у фондах Центральної національної бібліотеки ім. Віктора-Еммануїла II в Римі, матеріали про декабристів з'являлися в ній протягом січня—жовтня у 27 номерах. Великі, як правило, за обсягом, вони займали інколи близько чверті всієї газетної площі.

Широке висвітлення революційних подій у Росії було незвичайним для газети, що видавалася в умовах репресивного режиму, встановленого в Ломбардо-Венеціанській області. У галузі преси та літератури тут, як і в усій Австрійській імперії, існувала суворая цензура, яка посилювалася на початку XIX ст., але все ж не могла тримати громадськість у стані цілковитої духовної ізоляції від передових віянь часу¹².

Поява великої кількості публікацій про революціонерів Росії значною мірою зумовлювалася особливим становищем Ломбардо-Венеціанської області як складової частини габсбурзької імперії (на відміну від інших частин Італії). Окупаційні порядки, що панували тут, ще виразніше підкреслювали сумну репутацію душителя свободи і незалежності народів, яку здобула монархія. Загарбана нею область була перетво-

⁹ Archivio di Stato di Roma, Miscelanea di carte politiche e riservate, busta 72, fasc. 2343, 2344, 2348 etc.

¹⁰ Ibid., busta 72, fasc. 2378.

¹¹ Щедрін С. Письма. М., 1978, с. 111.

¹² Освободительные движения народов Австрийской империи. М., 1980, с. 236.

рена на об'єкт колоніального визиску. Шляхом нечувано високих податків, що посилювали зубожіння італійських народних мас, звідси викачувалися кошти, які йшли на покриття бюджетного дефіциту віденського двору. Економічна експлуатація супроводжувалася політичними переслідуваннями та жорстокими репресіями. Так, у 1821 р. до фортеці Шпільберг окупаційні власті кинули письменника С. Пелліко, керівника таємного товариства «Італійська федерація» Ф. Конфалоньєрі та інших діячів визвольного руху. Загалом в області протягом кількох років було засуджено майже 200 членів таємних організацій. Чимало з тих, кому загрожувала розправа, емігрували¹³.

Все це викликало негативний резонанс у міжнародних колах. Репресивна практика австрійського адміністративного апарату засуджувалася, наприклад, у швейцарських газетах¹⁴. Своє невдоволення нею з різних причин висловлювали й кола, далекі від симпатій до революціонерів. Навіть папський легат Спина в 1822 р. зазначав, що «вселюддя Італії є солідарним тільки у своїй ненависті до Австрії і в скаргах на поневолення, в якому вона тримає Італію»¹⁵. (Це, однак, не заважало самим властям Папської держави чинити в зазначений період не менш жорстокі репресії щодо карбонаріїв і всіх підозрюваних у зв'язках з ними¹⁶.)

Австрійському урядові доводилося вдаватися до політичних маневрів. Меттерніх, наприклад, всіляко спонукав правлячі кола інших країн до якнайактивніших дій проти революційних рухів. Цього він добивався від правителів італійських держав, російського імператора та ін. Одночасно через пресу поширювалися відомості, які мали переконати читача в тому, що розправи над противниками абсолютизму є загальноприйнятими і здійснюються не тільки в Австрійській імперії, а й за її межами. Це, в свою чергу, відкривало й певні можливості для висвітлення в місцевій пресі деяких аспектів діяльності революціонерів, яких піддавали покаранням.

На обставинах, що сприяли появі публікацій про декабристів, не могла не позначитися й дипломатично-пропагандистська дуель між Меттерніхом та Миколою І, яка спалахнула невдовзі після повстання в Петербурзі. Вона відбивала різні тлумачення ними причин зародження й поширеності революційного руху і була виявом інших, більш глибоких суперечностей між обома монархіями на міжнародній арені. Незважаючи на факт збройного виступу проти самодержавства, російський імператор при першій же зустрічі з дипломатичним корпусом зарубіжних країн 20 грудня 1825 р. (1 січня 1826 р.) заявив, що для революції «в Росії немає підстав». Причини того, що відбулося на Сенатській площі, він вбачав лише у впливах «нових теорій», запозичених «у чужих краях». Згідно з цією версією повстання були можливі лише на Заході. Для прикладу Микола І навів Іспанію та П'ємонт, де в 1820—1821 рр. вибухнули революції. «Слава богу,—запевняв цар,—ми до цього ще не дійшли і не дійдемо ніколи»¹⁷. Очевидна безпідставність таких тверджень і була використана Меттерніхом, який у депеші своєму посланникові в Петербурзі наголосив: «Заворушення 14 грудня... виявляє, що Росію також легко збаламутити, як це можна, на жаль, у наш час з усіма країнами»¹⁸.

В таких умовах на шпальтах міланської газети одна за одною почали з'являтися статті про декабристів. Зрозуміло, що в загальних оцінках їх діяльності вона не могла виходити за рамки офіційного

¹³ Канделоро Дж. История современной Италии. М., 1961. Т. 2, с. 149—154.

¹⁴ Берти Дж. Указ. соч., с. 429.

¹⁵ Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса (1814—1878). М., 1947, с. 213.

¹⁶ Див.: Канделоро Дж. Указ. соч., с. 160—161.

¹⁷ Шильдер Н. К. Император Николай I. Его жизнь и царствование. СПб., 1903, с. 341—342.

¹⁸ Цит. за: Бунт декабристов. Л., 1926, с. 286.

трактування революційного руху взагалі. Однак друкування великої кількості таких матеріалів сприяло поширенню серед місцевої громадськості багатьох невідомих їй фактів про події в Росії. В результаті цього публікації вийшли за межі звичайних відгуків, набувши значною мірою характеру висвітлення діяльності декабристів, у тому числі історії їхніх товариств.

Перше докладне повідомлення про виступ дворянських революціонерів з'явилося в газеті на 21-й день після збройного повстання в Петербурзі — 16 січня 1826 р. В його основу, як показує порівняльний аналіз, було покладено текст реляції, надрукованої наступного дня після цих подій у додатку до «Санктпетербургских ведомостей», насамперед фактичний матеріал про події 14 грудня, що містився в ній. Читачі, таким чином, дізналися про деякі епізоди повстання. «Гадзетта ді Мілаано» розповідала про вихід з казарм повсталих солдатів Московського полку з «розгорнутими прапорами» і прибуття їх на Сенатську площу. Згадувався також один з кульмінаційних моментів — постріл у воєнного генерал-губернатора М. А. Милорадовича, який намагався перешкодити діям декабристів. Замах, зазначалося в газеті, зробив «чоловік у цивільному одязі». (Це був П. Г. Каховський). Та ні його прізвище, ні прізвища інших учасників «заколоту» тут не називалися. Наприкінці статті говорилося про трагічний фінал — застосування за наказом Миколи І гармат і кавалерії, а також про масові облави і арешти увечері. У цьому її місці, на відміну від офіційної реляції, брніло навіть співчуття до повсталих солдатів: «До десяти годин вечора 500 цих *бідолах* (тут і далі курсив наш. — М. В.) були заарештовані патрулями»¹⁹. В петербурзькій статті даний факт викладався принаймні нейтрально: «О десятій годині взято було дозорами більше п'яти сот, які блукали розсіяні»²⁰. Що ж до причини збройного виступу, то вона у цій статті міланської газети трактувалася лише як відмова від присяги новому самодержцю на користь іншого — «імператора Костянтина І».

Трохи пізніше газета приділила увагу й збройному виступу Чернігівського піхотного полку. До цієї події вона поверталася кілька разів. Перша публікація про неї від 12 лютого складалася з офіційних документів — наказу начальника головного штабу І. І. Дибича від 8 січня 1826 р. та двох рапортів командуючого 3-го піхотного корпусу Л. О. Рота від 5 і 6 січня, — на підставі яких італійський читач міг дійти висновку, що повстання тривало кілька днів. Серед населених пунктів, через які пролягав маршрут полку, газета називала Васильків, Устимівку та ін. Вона розповідала про бій чернігівців з урядовими військами, про тяжке поранення керівника повстання підполковника С. І. Муравйова-Апостола, про вбитих солдатів і офіцерів²¹.

І тут переклади не в усьому тотожні з оригіналами, які зазнали деяких скорочень і досить характерних виправлень. Так, у російськомовному тексті С. І. Муравйов-Апостол називався «одним з головних злочинців, що прагнули до загального неспокою і зруйнування добробуту держави»²². За італійським перекладом, ватажок повсталых чернігівців був «одним з головних змовників, які замисляли зруйнувати державу шляхом *революційного вибуху*». Замість слова «буйство», яким в оригіналі кваліфікувався організований декабристами виступ полку проти самодержавства, в перекладі вжито слово «заколот»²³. Якщо царизм сплуквався видати членів таємних товариств мало не за розбійників і кримінальних злочинців, то співробітники міланської газети трактували їх більш виразно в політичному плані — як революціонерів, учасників організованої антиурядової змови, хоч і не вкладали в ці поняття позитивного змісту.

¹⁹ Gazzetta di Milano, 1826, 16 gennaio.

²⁰ Санктпетербургские ведомости, 1825, 15 дек.

²¹ Gazzetta di Milano, 1826, 12 febbraio.

²² Санктпетербургские ведомости, 1826, 12 янв.

²³ Gazzetta di Milano, 1826, 12 febbraio.

Дві наступні публікації на цю тему, які з'явилися невдовзі, знову стосувалися повстання Чернігівського полку²⁴. Посилаючись на повідомлення газет Карлсруе і Петербурга, «Гадзетта ді Мілано» цього разу згадувала про «заколот поблизу Києва» у безпосередньому зв'язку із «справою 26-го грудня», тобто подіями на Сенатській площі. Крім того, в ній розповідалося про «численних ув'язнених», про допити учасників збройних виступів на території країни у «двох армійських корпусах», а також про «осіб, запідозрених в організації змови 26-го [грудня].»

Багато місця в газеті було приділено «Донесенню слідчої комісії» від 30 травня 1826 р. Цьому документові, який з'явився в додатках до російських газет у червні, царський уряд відводив роль основного джерела для інформування громадськості в справі декабристів. «Донесення», як й інші офіційні заяви, було спрямоване на те, щоб приховати справжні цілі декабристських організацій, їх найважливіші програмні вимоги — повалення самодержавства, скасування кріпосного права та наділення селян землею, скорочення строку солдатської служби тощо.

Переклад «донесення» загалом передавав дух і напрям офіційних версій. Та вже сама публікація цього документа була пов'язана з наведенням значної кількості фактичних даних, що характеризували рух декабристів як антимонархічний і антифеодальний. У перекладі, опублікованому з деякими скороченнями, збережено ті поодинокі місця оригіналу, де прямо говориться про конституційні проекти декабристів, зокрема про «Руську правду» П. І. Пестеля, «задуману в цілком *республіканському* дусі»²⁵.

Факти, що наводилися в газеті, досить детально знайомили читача із структурою, формами й методами діяльності Союзу порятунку, Союзу благоденства та інших таємних декабристських організацій. З цих публікацій громадськість Ломбардії вже на початку березня 1826 р. вперше дізналася про Північне і Південне товариства, які стали безпосередніми організаторами збройних виступів, а також про Товариство об'єднаних слов'ян²⁶.

Безумовно, своєрідним відкриттям для італійських читачів стала передрукована з «донесення» примітка, яка вказувала на обізнаність декабристів з революційним рухом у Західній Європі, в тому числі на Апеннінському півострові. Вона викладалася в такій редакції: «Думка про військове повстання... була підказана їм правдоподібно прикладом революцій, які дещо раніше вибухнули в Іспанії, Неаполі та П'ємонті». В газеті була залишена й інша примітка, де групи декабристів іменуються «всентами» і пояснюється, що походження цієї назви пов'язане з діяльністю карбонарських сект в Італії²⁷.

Такі порівняння, за задумом авторів «донесення», мали підтверджувати вигадки про те, що декабристський рух нібито був привнесений іззовні. Та в умовах тогочасної італійської дійсності згадки про карбонарів набували й іншого звучання. Вони наштовхували читача на думку про наявність у діяльності революціонерів обох країн спільних моментів, які полягали насамперед у боротьбі проти абсолютизму. Факти, наведені газетою, об'єктивно свідчили про більш радикальний характер декабристського руху, однією з головних цілей якого була ліквідація монархічного способу правління і встановлення республіканського ладу, тимчасом як серед італійських карбонарів переважали прихильники ідеї конституційної монархії. Так, згадуючи про дискусії в декабристському середовищі з питання про форми майбутньої влади в Росії, газета у своєму переказі офіційного звіту зазначила, що на зборах Корінної управи «було ухвалено передати всім іншим управам рішення

²⁴ Gazzetta di Milano, 1826. 25 febbraio, 1 marzo.

²⁵ Gazzetta di Milano, 1826. 7 agosto.

²⁶ Gazzetta di Milano, 1826, 3 marzo.

²⁷ Gazzetta di Milano, 1826, 7, 8 agosto.

про республіканську форму [правління] і що про цю подію він (Пестель — М. В.) особисто повідомив Тульчинську»²⁸.

З матеріалів, що їх публікувала «Гадзетта ді Мілано», читач дізнався не тільки про факт збройного виступу в Росії, а й про попередню багаторічну діяльність його учасників у різних районах імперії. Сторінки видання рясніли назвами міст, містечок і сіл нашої країни. В цьому зв'язку досить широко подавалася інформація про дії декабристів на Україні, називалися місця зібрань та зустрічей членів Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян — Тульчин, Київ, Кам'янка, Васильків, Біла Церква та ін.

Саме з міланської газети завдяки друкуванню у вересні 1826 р. в чотирьох її номерах списку декабристів місцевій громадськості стали відомі імена майже всіх активних учасників таємних товариств, їх військові звання, посади тощо²⁹. На той час це було найповніше публічне повідомлення італійською мовою про персональний склад декабристських організацій.

Поряд з використанням російських офіційних звітів «Гадзетта ді Мілано» послуговувалася й іншими зарубіжними джерелами, головним чином німецькими періодичними виданнями. І хоч останні також не виходили за рамки урядових інтерпретацій боротьби декабристів як учасників «змови, що загрожувала кровопролиттям і руйнуванням Росії» (цитата з газети міста Карлсруе)³⁰, але об'єктивно вони давали й певний матеріал для інших оцінок. По-перше, передруки з них підтверджували думку про те, що повстання декабристів, яке викликало відгуки в різних країнах, — далеко не ординарна, важлива для всієї Європи подія. По-друге, на підставі неофіційних повідомлень, запозичених з інших газет, у міланському виданні з'явилися окремі звістки про селянські заворушення в Росії, причини яких, однак, не називалися. Та вже сам факт звертання до таких матеріалів мав певне значення, оскільки вони спростовували царську версію про нібито цілковиту ізольованість виступу декабристів від внутрішнього становища в Росії і свідчили про те, що він став виявом загальної кризи самодержавно-кріпосницького ладу в країні. Так, з посиланням на франкфуртську газету міланське видання вмістило у червні 1826 р. кореспонденцію про «новий заколот селян» на Поділлі, до яких «приєдналися деякі незадоволені солдати». Закінчувалася вона повідомленням про придушення виступу й «нові арешти в Києві»³¹.

Звичайно, згадані звістки значною мірою мали характер чуток, однак у їх основі нерідко лежали реальні події, що в цей час мали місце на Україні. Так, у квітні 1826 р. селянські антикріпосницькі заворушення, у яких взяли участь і деякі солдати Дніпровського полку, відбулися в Уманському та інших повітах Київської губернії. Внаслідок вжитих властими заходів було арештовано 150 чол.³²

Необхідно підкреслити, що в питаннях, пов'язаних з рухом декабристів, «Гадзетта ді Мілано» уникала виступати з власними коментарями, які в умовах австрійського поліцейського режиму могли бути винятково апологетичними щодо монархічного способу правління і відверто ворожими в оцінках діяльності революціонерів. Те, що в характеристиці згаданих подій газета обмежувалася передруком, до того ж не завжди ідентичним, офіційних російських матеріалів та деяких інших закордонних публікацій, відрізняло її від роялістської преси західноєвропейських держав, яка, наприклад, у Франції, доповнювала версії царського уряду власними вигадками. Аналіз відгуків міланської газети на де-

²⁸ Gazzetta di Milano, 1826, 5 agosto.

²⁹ Gazzetta di Milano, 1826, 3, 4, 5 e 6 settembre.

³⁰ Gazzetta di Milano, 1826, 25 febbraio.

³¹ Gazzetta di Milano, 1826, 14 giugno.

³² Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг.: Сб. документов. М., 1961, с. 36—48.

кабристський рух показує, що, незважаючи на різні заходи, місцевим властям не вдалося повною мірою використати періодику в інтересах самодержавства, австрійської корони та її сателітів в Італії.

Статті про перших російських революціонерів зайняли помітне місце серед публікацій міланської газети, присвячених зарубіжним країнам. Що ж до рубрик «Російська імперія» та «Росія», де друкувалися майже всі повідомлення про події в нашій країні, то вони в 1826 р. склалися переважно з матеріалів про декабристів і їх діяльність у Петербурзі та на Україні. Все це, безперечно, відбивало той великий інтерес, який викликала серед італійської громадськості боротьба декабристів, свідчило про те, що очолене ними повстання мало міжнародне значення.

Для учасників визвольного руху в Італії, який на цей час зазнав великих втрат, особливо в Ломбардо-Венеціанській області, публікації про революційні виступи в Росії навіть у тому вигляді, в якому вони змогли з'явитися в підцензурній пресі, об'єктивно відігравали позитивну роль. З них італійські патріоти дізнавалися, що у своїй боротьбі проти сил реакції вони не одинокі.

Відкидаючи урядову точку зору на характер подій у Росії, кращі представники італійського народу змогли зробити власні висновки про значення декабристів у суспільному розвитку, побачити в їх діях приклад самовідданої боротьби проти віджилої феодальної системи та політичного деспотизму. Одним з перших на події в Росії пристрасно відгукнувся визначний діяч італійських карбонарських організацій Л. Анджелоні. У своїй книзі «Про силу в політичних справах», виданій у Лондоні 1826 р., він із захопленням вітав героїв 14 грудня, назвавши їх дії чудовими й нечуваними раніше людськими вчинками», і водночас затаврував ганьбою ката революціонерів — самодержавство. Говорячи про декабристів, він наголошував на плідності міжнародних зв'язків «італійських таємних товариств», члени яких уважно стежили за повідомленнями з Росії. Це змушений був, зокрема, визнавати сардинський уряд, який 18 лютого 1826 р. звертав увагу свого посланника в Петербурзі на ймовірність існування опосередкованих зв'язків між революціонерами Росії та Італії³³.

Це спостереження мало досить вагоме підґрунтя. Рим, Флоренція, Неаполь та деякі інші італійські міста були постійним місцем перебування багатьох російських дворян, які приїздили сюди на відпочинок і лікування. Крім того, тут систематично працювали художники та інші представники творчої інтелігенції Росії, які вивчали скарби античного та італійського мистецтва, вдосконалювали свою майстерність і мали контакти з місцевою громадськістю. Серед тих, хто відвідував Італію і подовгу жив тут, були й знайомі та друзі декабристів. Не випадково царський уряд вважав, що саме тут переховуються окремі члени декабристських товариств³⁴. Усе це, безумовно, сприяло поширенню в місцевих колах прихильних поглядів на діяльність декабристів.

Відкритий виступ проти царизму, викликавши симпатії в італійських прогресивних колах, знаменував виникнення тенденцій до їх ідейного зв'язку з революціонерами нашої країни. Згодом ця тенденція набрала цілком виразного характеру, а в ході революції 1848—1849 рр. у Європі вилилася в пряме співробітництво борців проти феодальної реакції в обох країнах. Біля його джерел стояли О. І. Герцен, який встановив особисті зв'язки з місцевими революціонерами в Римі і Неаполі вже в 1847—1848 рр.³⁵, а також організації та редакції газет італійських демократів, зокрема, в П'ємонті³⁶.

³³ Берти Дж. Указ. соч., с. 432, 431.

³⁴ Як згадував декабрист М. І. Тургенев, «незабаром після повстання російський уряд, вважаючи, що я перебуваю в Неаполі, віддав наказ своєму послу в цій країні звеліти мене заарештувати» (Тургенев Н. Россия и русские. М., 1915, с. 139).

³⁵ Див.: Герцен А. И. Письма из Франции и Италии.— Собр. соч. в 30-и т. М., 1955, Т. 5.

³⁶ Venturi F. Esuli russi in Piemonte dopo il '48. Torino, 1959.

У світлі вищевикладеного є неспроможними намагання ряду представників сучасної буржуазної історіографії заперечувати вплив декабристського руху на суспільно-політичну ситуацію в західних країнах. Власне, у своїх оцінках вони керуються модернізованими варіаціями старої царської концепції про «відсутність ґрунту» для революції в Росії і в зв'язку з цим пишуть лише про «західні впливи». Відриваючи внаслідок ідеалістичних уявлень про історичний процес суспільні рухи від їх соціально-економічної бази, ці автори видають за джерело декабризму те, що насправді було тільки одним з його каталізаторів. У типовому для цього напрямку буржуазних досліджень курсі С. Харкейва з історії Росії, який неодноразово перевидавався у США, поява й існування організацій дворянських революціонерів пояснюється винятково запозиченням російськими офіцерами побаченого під час війни проти наполеонівської армії «в Західній і Центральній Європі»³⁷. Б. Дмитришин, автор іншого американського видання — «Історія Росії», яке також претендує на академічний виклад подій минулого, силкується зобразити декабризм як продукт «західного способу життя»³⁸. Такі односторонні й викривлені тлумачення потрібні буржуазній історіографії для того, щоб взагалі замовчати значення революційного досвіду Росії для народів інших країн. Однак спробам спотворити правду історії протистоять джерела тієї доби — архівні документи, публікації преси, листи і спогади сучасників.

Великий міжнародний резонанс, що його мав революційний виступ у нашій країні, розкривають, зокрема, й італійські документальні свідчення. Вони показують, що діяльність декабристів викликала пильну, тривалу й широку увагу громадськості Апеннінського півострова. Всупереч намаганням абсолютистських верхів приховати справжні цілі повстання вона змогла дізнатися через пресу про одну з головних програмних вимог декабристського руху — необхідність заміни самодержавної форми правління республіканським устроєм. Усвідомлення того, що, крім Росії монархічної, існує ще й Росія революційна, стало в період після 14 грудня 1825 р. важливим фактором розгортання дальшої боротьби італійських патріотів, сприяло їх орієнтації на розширення контактів і співробітництва з прогресивними силами інших країн.

³⁷ H a r c a v e S. Russia. A History. Chicago, 1959, p. 220.

³⁸ D m y t r y s h y n B. History of Russia. Englewood Cliffs, 1977, p. 344.

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

я. С. ГОРОДЕЦЬКИЙ (Донецьк)

**РЕЙС У ДОНБАС АГІТПОЇЗДА
«ОКТЯБРЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ»
В 1920 р.**

На початку січня 1920 р. Донбас було повністю очищено від денікінських полчищ.

4 січня було створено ревком Донецької губернії. Революційні комітети почали діяти в усіх її міс-

тах та селищах. За рішенням Оргбюро Донецького губкому КП(б)У на місцях створювалися також райкоми партії.

На той час в результаті перемог, здобутих у ході громадянської війни, Країна Рад завоювала мирну передишку. Вона дала можливість, не послабляючи воєнної готовності, приступити до ліквідації наслідків руйнівного хазяйнування іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Подолання розрухи у країні багато в чому залежало від стану промисловості Донбасу — району, без якого, відзначав В. І. Ленін, «...соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»¹. А тим часом щойно визволений край лежав у руїнах. Близько половини шахт не діяло, видобуток вугілля становив менше $\frac{1}{5}$ довоєного рівня. На шахтах нерухомо лежали мільйони пудів цієї цінної сировини, в якій країна відчувала величезну потребу, переживаючи гострий паливний голод. Не працювали металургійні, машинобудівні та хімічні заводи. У тяжкому стані перебував транспорт: було зруйновано залізниці, мости, рухомий склад, лінії зв'язку, під'їзні колії до підприємств.

Постало завдання швидше оживити «всеросійську кочегарку», бо, як заявив В. І. Ленін на 1-му Всеросійському з'їзді гірників, «...щоб врятувати Радянську владу... треба дати хліб для промисловості, тобто вугілля»². До розв'язання цієї кардинальної економічної та соціально-політичної проблеми необхідно було привернути увагу всієї країни.

Партія і уряд приділяли велику увагу Донбасу, його насущним потребам. 21 січня 1920 р. за пропозицією В. І. Леніна ряд військових з'єднань Червоної Армії було перетворено в Українську трудову армію, яка мала подати істотну допомогу у відродженні Донецького басейну. Підрозділи цієї армії розміщувалися в Юзівці, Горлівці, Бахмуті й інших промислових центрах, а її політвідділ («Подонбас»), очолюваний більшовиком Б. Й. Магідовим, — у Дебальцевому.

Радянський уряд накреслив ряд важливих заходів у галузі постачання Донбасу матеріалами, інструментами, продовольством, промисловими товарами³. На місцях проводилася велика організаторська й агітаційно-пропагандистська робота по мобілізації робітників краю і трудармійців на боротьбу з розрухою, на ізоляцію їх від впливу меншовиків та інших антирадянських елементів.

У зв'язку з цим голова Всеукраїнського ревкому Г. І. Петровський звернувся до В. І. Леніна з пропозицією направити на Україну агіта-

¹ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. — Повне збір. творів, т. 45, с. 100.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 282.

³ ЦПА при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 1891, арк. 28.

ційно-інструкторський поїзд⁴. На той час уже був здобутий багатий досвід роботи такого роду поїздів, що з'явилися вперше в 1918 р. Відповідно до ленінських вказівок вони допомагали місцевим партійним і радянським органам у роз'ясненні робітникам, селянам, червоноармійцям та інтелігенції політики Радянської влади й РКП(б) в залученні мас до розв'язання основних завдань, що стояли тоді перед країною.

Важливу роль у цій справі відіграв поїзд «Октябрьская революция», з яким їздив голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету М. І. Калінін. В народі цей поїзд, який на початок 1920 р. здійснив 7 рейсів по країні, називали «ВЦВК на колесах». Пропозицію Г. І. Петровського було схвалено Політбюро ЦК РКП(б) та ВЦВК РСФРР, і 1 березня того року агітпоїзд вирушив у рейс на Україну.

В той час партія готувалася до свого IX з'їзду, на якому мали розглядатися питання відбудови народного господарства. У цьому напрямі, природно, й працював колектив агітпоїзда «Октябрьская революция», зокрема, під час його перебування в Донбасі. У поїзді, що складався з 15 вагонів, яскраво оформлених плакатами і лозунгами, розміщувалися книжковий магазин, кіноустановка, радіостанція, телеграф, телефон, а також друкарня, в якій друкувалися багатотиражка «К победе» й листівки. Крім того, при агітпоїзді працювали політичний та інформаційний відділи, бюро скарг і бюро РОСТА. До складу агітколективу входили представники ВРНГ, ВЦРПС, основних наркоматів та центральних відомств країни. Політкомісаром поїзда, затвердженим ВЦВКом, був представник ВРНГ І. Т. Барулін.

Побувавши в Тулі, Курську, Белгороді й Харкові, 11 березня 1920 р. агітпоїзд приїхав у Донбас, на станцію Слов'янськ. У той день відбулася знаменна подія — Рада Народних Комісарів прийняла підписану В. І. Леніним постанову «Про заходи щодо піднесення кам'яно-вугільної промисловості Донбасу», в якій визначалися форми й розміри допомоги шахтарському краю⁵.

У Слов'янську, в клубі ім. К. Лібкнехта, відбувся мітинг, на якому М. І. Калінін зустрівся із залізничниками й робітниками промислових підприємств. Михайла Івановича обрали головою мітингу. Розповівши про великі перемоги, здобуті в громадянській війні, він підкреслив, що головним фронтом радянського народу на новому етапі стала боротьба проти економічної розрухи, загального зубожіння. М. І. Калінін говорив: «Заводи стоять майже в усій Росії, північна частина країни голодує, транспорт обслуговує тільки одну двадцяту частину необхідних потреб... Радянський уряд закликає всі робітничо-селянські маси до роботи... Ми живемо в такий час, що, виконуючи ніби найбільш незначну роботу, ми творимо велику соціалістичну справу. Немає більш соціалістичної справи, ніж налагодження економічного життя». Свій виступ Михайло Іванович закінчив закликом до залізничників: «Основне, перше завдання, з якого треба починати, — це налагодити транспорт. Ви, товариші транспортники, повинні пам'ятати, що без вашої допомоги транспорт не вийде з тупику!»⁶. В той же день було проведено аналогічний багатолюдний мітинг у клубі ім. В. І. Леніна.

На спеціальній нараді, проведеній у Слов'янську, місцеві керівники доповіли М. І. Калініну про розміри розрухи в Донбасі й про те, що за два минулі місяці в краї вже відбудовано майже усі залізничні мости, відремонтовано половину паровозів, що не діяли, збільшилося відвантаження вугілля. Поряд з цим відзначалося, що на поверхні все ще лежать три мільйони пудів невідвантаженого палива. Виходячи з цього, нарада накреслила практичні заходи до усунення вказаних недоліків і дальшого розгортання відбудовних робіт.

12 березня 1920 р. агітпоїзд зробив зупинку на станції Микитівка.

⁴ Петров В. И. М. И. Калинин на Украине (1920 год). К., 1962, с. 14.

⁵ История городов и сел УССР: Донецкая область. К., 1976, с. 42.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 64, арк. 64.

Там відбувся мітинг, на якому виступили інструктор ВЦРПС В. А. Клок і представник Наркомюсту А. А. Лисичин. Після них узяв слово М. І. Калінін, який говорив про невідкладні завдання боротьби з розрухою.

Того ж дня агітпоїзд прибув у Горлівку. Ввечері у клубі Артилерійського заводу (тепер — машинобудівний завод ім. С. М. Кірова) відбувся мітинг робітників горлівської шахти № 1 (нині — шахта «Кочегарка»). Вони з великою увагою вислухали промову «всеросійського старости» про зовнішню політику Радянського уряду та внутрішнє становище країни.

«Робітниче-селянські маси, — відзначав Михайло Іванович, — нагромадили величезні сили, частина їх пішла на те, щоб розгромити буржуазію. Сил, що залишилися, вистачить на те, щоб відбудувати народне господарство, створити сильну робітниче-селянську державу». Спинившись на питанні про необхідність відродження вугільної промисловості, М. І. Калінін сказав, що В. І. Ленін доручив йому передати доонецьким гірникам прохання: давати більше вугілля⁷. Висловлюючи свої враження від перебування в шахті, «всеросійський староста» вказав на запущеність гірничих виробок. Він повідомив, що в зв'язку з нестачею робочої сили Радянський уряд направить у Донбас трудящих з інших районів країни. Однак, зазначив Михайло Іванович, на місцях треба залучати до роботи в шахтах також і буржуазні елементи.

Спинившись на питанні про дуже незначну кількість наявної гірничої техніки, М. І. Калінін підкреслив, що належна оснащення шахт нею можлива лише після задоволення потреб заводів і фабрик у вугіллі.

Горлівські шахтарі, вітаючи посланця партії, попросили його передати В. І. Леніну їх запевнення, що, незважаючи на холод і голод, на різні нестатки, вони зроблять усе необхідне для підвищення вуглевидобутку.

Одна з організаторів горлівського комсомолу А. С. Корягіна у своїх спогадах відзначала, що М. І. Калініну особливо сподобався ентузіазм шахтарської молоді, яка «прямо рветься» до роботи. Він із захопленням відзивався про неї⁸.

Увечері 12 і вдень 13 березня відбулися мітинги у приміщенні кіно-театру й на футбольному полі селища гірників.

13 березня делегати з'їзду ревкомів Єнакіївського району (до нього входили Єнакіївський, Горлівський, Щербинівський та Железнянський підрайони), що відбувся в ті дні, щиро вітали голову ВЦВК й обіцяли докласти всіх сил для відбудови народного господарства і зміцнення Радянської влади⁹.

В Микитівці й Горлівці агітколектив ознайомився з роботою профспілкових та інших громадських організацій і позитивно оцінив її. Активний їх діяльності сприяла, зокрема, допомога петроградських робітників, які прибули в Донбас.

На пропозицію М. І. Калініна Радянський уряд направив у подарунок горлівським шахтарям вагон пшениці, теплий одяг і взуття.

Вранці 14 березня агітпоїзд прибув у Юзівку (нині — Донецьк), а звідти на залізничну станцію місцевого металургійного заводу Бальфурівка. Події цього дня описав пізніше у своїх спогадах тодішній виконуючий обов'язки голови Юзівського ревкому П. М. Іпатов¹⁰.

З ранку, до приходу агітпоїзда, в Бальфурівку прийшли робітники металургійного заводу, новосмоляннівські, рутченківські й мушкетівські шахтарі та багато жителів навколишніх сіл. Звідти всі вирушили на територію металургійного заводу, де відбувся багатотисячний мітинг. Там з великою промовою про міжнародну і внутрішню обстановку

⁷ Там же, арк. 68.

⁸ Кочегарка (Горловка), 1970, 11 марта (Передовая статья).

⁹ Максимова Л. В. Агитпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920). М., 1956, с. 166.

¹⁰ Музей М. І. Калініна, відділ фондів, кн. 1, інв. номер 1484.

виступив М. І. Калінін. Підкресливши значення розгрому білогвардійських полчищ у Донбасі, він закликав металургів давати більше чавуну і сталі, шахтарів — вугілля, селян — хліба. «Країна, — говорив Михайло Іванович, — переживає розруху, й обов'язок кожної чесної людини полягає в тому, щоб допомогти швидше залікувати рани, завдані імперіалістичною та громадянською війнами». Промова «всеросійського старости» супроводжувалася багатотисячним «Ура!», вигуками: «Хай живе Радянська влада!», «Хай живуть більшовики!»

Від імені трудящих Юзівки П. М. Іпатов запевнив М. І. Калініна, що буде докладено всіх зусиль до того, щоб дати Батьківщині метал, вугілля і хліб, всемірно зміцнювати Радянську владу. Мітинг закінчився дружним співом «Інтернаціоналу».

В той же день у кінотеатрі «Сатурн» відбувся мітинг трудармійців 372-го полку 42-ї стрілецької дивізії, яку було сформовано в 1919 р. з розрізнених партизанських загонів Донбасу й поповнено за рахунок київських робітників і слухачів Вищих партійних курсів при ЦК КП(б)У. Вона брала участь у визволенні Донбасу, зокрема Юзівки.

Лейтмотивом виступу М. І. Калініна перед трудармійцями було питання про необхідність дальшого зміцнення братерського союзу робітників і селян та важливість завдань, покладених на трудову армію. Він підкреслив, що жодна армія у світі не виконувала такого складного завдання, як відродження виробництва. Михайло Іванович наголосив на тому, що 372-й трудовий полк має бути фундаментом міцного зв'язку робітників і селян Донбасу. З досвіду війни, сказав голова ВЦВК, відомо, якщо цей союз буде міцним, то у світі не знайдеться такої сили, яка б змогла перемогти російську революцію.

Із словом-відповіддю виступив політкомісар інженерного батальйону З. Зевін. Свій виступ він завершив словами: «...Ми обіцяємо боротися на фронті розрухи, як боролися на воєнному фронті... Хай живе боротьба за соціалізм! Хай живе прийдешнє царство соціалізму!»¹¹.

14 березня відбулася нарада колективу агітпоїзда з працівниками юзівських райкому партії та ревкому, представниками комуністичних осередків шахт і заводів, у якій взяли участь близько 200 чол. Головував на ній політкомісар агітпоїзда І. Т. Барулін. Цій нараді передувало ознайомлення співробітників політвідділу з роботою міського раднаргоспу, повітового продовольчого комітету, госпіталів та інших установ і закладів району.

На нараді виступили від імені райпарткому — О. В. Болдирєв і ревкому — П. М. Іпатов. Вони розповіли про те, що на час визволення від білогвардійців у Юзівці була тільки невелика група комуністів. Вони відразу ж почали боротьбу проти меншовиків, які намагалися створити свій ревком і захопити владу в селищі. Боротьба закінчилася перемогою більшовиків. Вони встановили тісні зв'язки з робітниками шахт і заводів й почали організовувати комосередки. 17 лютого 1920 р. було проведено районну партконференцію, що представляла вже 414 комуністів. Після оголошення 27 лютого «партійного тижня» за короткий час місцева партійна організація зросла до 1391 чол. На нараді також відзначалося, що міський раднаргосп установив контроль над ненаціоналізованими підприємствами і взяв на облік запчастини та матеріали, необхідні для промисловості й сільськогосподарства. Йшла мова і про вирішення ряду інших важливих питань. У тій складній обстановці проводилася також велика робота по організації волосних ревкомів¹².

Пізно ввечері на станцію Юзове проводжати гостей прибуло багато трудящих. Поїзд відбув під гомове «Ура!» і спів «Інтернаціоналу».

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 64, арк. 73—74.

¹² Там же, арк. 91—92.

Відвідавши Таганрог, Ростов, Шахти й Алчевськ, агітколектив прибув 22 березня на станцію Дебальцеве. Заступник голови місцевого ревкому М. Ф. Горшков у своїх спогадах¹³ згадував, що М. І. Калінін зустрічався з працівниками політвідділу трудармії, революційного комітету, керівниками підприємств і установ. Він цікавився станом паровозного й вагонного господарства, питаннями відвантаження вугілля промисловим підприємствам, зокрема Москві. Працівники агітпоїзда допомогли місцевим працівникам у вирішенні ряду питань. Потім у вагонних майстернях відбувся мітинг залізничників і металургів. Трудармійці прибули з прапорами та оркестром. На мітингу з промовою виступив М. І. Калінін. У ній він закликав трудящих віддати всі сили для подолання розрухи і будівництва нового життя, підкресливши необхідність чіткої роботи залізничників. «Тільки самовідданість мас, тільки трудова дисципліна, беззавітна відданість усіх і кожного, тільки подвиг і самовідданість можуть урятувати нас від розрухи», — зазначив Михайло Іванович^{14–15}.

На цьому рейс агітпоїзда «Октябрьская революция» по Донбасу закінчився.

Весь час М. І. Калінін підтримував тісний зв'язок з В. І. Леніним, інформував його про заходи, що проводилися колективом агітпоїзда, й піклувався про допомогу в справі відбудови шахтарського краю.

Під час рейсу було проведено сотні кіносеансів, розповсюджено багато плакатів, передано бібліотекам і продано населенню велику кількість книг. У той час вийшло 11 номерів газети «К победе», загальним тиражем 55 тис. примірників. В Юзівці було випущено листівку «Труд, капитал, наука»¹⁶.

Підбиваючи підсумки рейсу, політком поїзда в телеграмі, надісланій ВЦВК, повідомляв: «Проїзд поїзда рудничними селищами й містами Донбасу всюди був великою подією в житті цих пунктів... Заклик товариша Калініна до робітників і трудармійців, спрямувати всі сили для піднесення продуктивності рудників зустрів дружний, гарячий відгук»¹⁷.

Донбасу подавалася дедалі більша допомога. В квітні 1920 р. Рада Праці і Оборони під головуванням В. І. Леніна затвердила запропоновану М. І. Калініним постанову про повернення на шахти гірників-вибійників. З Червоної Армії було демобілізовано півтори тисячі шахтарів. Протягом 1920 р. кількість вибійників зростає більш як на 6 тис. чол. З інших областей країни в басейн прибули ще 16 тис. чол.¹⁸ У Донбас, як і обіцяв Михайло Іванович, було направлено 8465 пар валянок, 9676 пар чобіт і черевиків, 8000 тілогрійок, 5460 кожухів, 15 000 теплих піджаків, 47 400 шапок і картузів, 500 пудів шкір, 8000 аршинів сукна¹⁹.

Діяльність колективу агітпоїзда й особисто М. І. Калініна мала важливе значення для активізації роботи донецьких партійних, радянських та господарських організацій, під керівництвом яких робітничий клас Донбасу виявив справжній героїзм у боротьбі за відбудову вугільної промисловості. Так, у січні 1920 р. в басейні було видобуто лише близько 12 млн. пудів вугілля й відвантажено 4 млн., а в березні того ж року, у дні перебування в шахтарському краї агітпоїзда, його видобуток подвоївся, відвантажено 12 млн. пудів²⁰. На кінець року цього цінного палива видобувалося вже понад 31 млн. пудів щоміся-

¹³ Железнодорожник Донбасса, 1977, 19 марта.

^{14–15} ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 64, арк. 101.

¹⁶ Там же, арк. 144.

¹⁷ Там же, ф. 34, оп. 29, спр. 2306, арк. 53; Донбасс, 1975, № 6, с. 106.

¹⁸ История технического развития Донбасса. К., 1975. Т. 1, с. 272.

¹⁹ Донбасс, 1975, № 6, с. 105.

²⁰ Правда, 1920, 12 апр.

ця²¹. Почалася також відбудова підприємств інших галузей важкої промисловості й транспорту.

В цій титанічній роботі активну участь брали трудармійці, які протягом 8 місяців 1920 р. навантажили й розвантажили 38 млн. пудів різних вантажів, заготовили близько 150 тис. м³ дров, відремонтували десятки мостів і сотні кілометрів залізничних колій.

Отже, рейс агітпоїзда «Октябрьская революция» у Донбас став важливою подією в справі дальшого зміцнення у цьому районі Радянської влади, відродження «всеросійської кочегарки».

²¹ История технического развития Донбасса, т. 1, с. 273.

В. М. СИНЬКОВ (Київ)

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ КОМАНДНИХ КАДРІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА УКРАЇНІ

У підготовці командних кадрів молоді Робітничо-Селянської Червоної Армії у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції певну роль відіграли школи червоних командирів, що діяли при

військових формуваннях. Одна з таких шкіл працювала при Першій українській (згодом 44-й) радянській стрілецькій дивізії, якою командував М. О. Щорс.

У той час Богунський, Таращанський, Новгород-Сіверський та інші полки дивізії відчували гостру потребу в кваліфікованому, відданому справі революції командному складі. Комдив та його соратники віддали багато енергії створенню такого військового навчального закладу. Школу червоних командирів було відкрито 12 травня 1919 р. у Житомирі. Курсантами стали найбільш підготовлені бійці дивізії, загалом 250 чол.¹ Їх розділили на дві роти. Було встановлено чотиримісячний строк навчання за програмами та інструкціями Головного управління вищих навчальних закладів з додатковими предметами — російською мовою та арифметикою. Курсанти школи, завжди дисципліновані й підтягнуті, були зразком для всіх бійців дивізії.

Школа працювала поблизу фронту, тому її навчально-політична діяльність була нерозривно пов'язана з бойовими діями. Уже в червні 1919 р. курсантам довелося брати участь у ліквідації банди, що діяла в районі Новограда-Волинського, а також у роззброєнні одного з підрозділів Ніжинського полку, що піддався куркульському впливу.

Наприкінці літа 1919 р. під натиском переважаючих сил військ буржуазно-поміщицької Польщі та націоналістичної контрреволюції Червона Армія змушена була відступити. Курсанти відходили з боями в напрямку на Коростень — Новозибків. 15 липня, коли ворог прорвав фронт під Новоградом-Волинським, їх було направлено на ліквідацію прориву. Курсанти успішно справилися з поставленим перед ними завданням.

На початку серпня кількість слухачів школи було збільшено до 550 чол. (4 роти).

18 серпня загрозливе становище створилося на ділянці фронту, де тримали оборону бійці Ніжинського полку. На ліквідацію прориву знову було кинуто курсантів школи, які не тільки відновили втрачені позиції, а й змусили ворожі частини відступити.

Після смерті М. О. Щорса школа червоних командирів перейшла в розпорядження штабу XII армії. У жовтні 1919 р. її начальником було призначено М. К. Синькова. Реввійськрада армії приділяла постій-

¹ Пламя революции. Сборник школы красных командиров XII армии. Глухов, 1921, с. 5, 9.

ну увагу роботі школи, налагодженню постачання її обмундируванням, зброєю та боеприпасами. Особливо піклувався про неї член Реввійськради армії (і Південно-Західного фронту) С. І. Аралов — згодом відомий дипломатичний працівник, автор ряду книжок і статей, присвячених тому героїчному часові.

Восени і взимку 1919—1920 рр. обстановка на фронтах у межах України дещо стабілізувалася. Це дало можливість далі вдосконалити навчально-виховний процес у школі. Заняття в ній велися у повній відповідності з програмою: стройова підготовка, лекції з тактики, топографії, фортифікації. Велика увага приділялася політичній підготовці майбутніх командирів. Вони набували необхідних знань з історії партії, основ політичної економії, марксистсько-ленінської філософії.

13 жовтня 1919 р. перші випускники школи червоних командирів (226 чол.) були відправлені на фронт. Наприкінці 1919 р. в ній налічувалося 650 чол., у тому числі 350 комуністів². Поряд з виконанням своїх основних функцій курсанти проводили політико-освітню роботу серед місцевого населення, брали участь у боротьбі з бандитизмом. Взимку школу відвідав нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський. Він виступив перед курсантами й робітниками місцевих підприємств з доповіддю про міжнародне й внутрішнє становище.

У січні 1920 р. в країні проводився Тиждень фронту. 108 курсантів 1-ї комуністичної роти одержали звання командирів і вирушили на фронт. Вони взяли участь в остаточному розгромі денікінців. Тоді ж, у січні, 75 курсантів-українців було переведено в розпорядження Головного управління військових навчальних закладів Наркомвійськморю. Після відповідної підготовки їх направили в інші армії українських фронтів.

12 лютого 1920 р. школу червоних командирів перевели в Ніжин і розмістили в приміщенні колишнього ліцею. Вона стала осередком військового, політичного й культурного життя міста й усього повіту. Курсанти брали активну участь у наведенні революційного порядку в навколишніх селах, проводили велику політико-виховну роботу серед місцевого населення.

Наприкінці квітня 1920 р. обстановка на фронті почала загострюватися. 25 квітня польська армія напала на Радянську країну. Була зайнята столиця України — Київ. На допомогу Польщі імперіалісти кинули білогвардійську армію Врангеля, розташовану в Криму. Знову Радянська республіка змушена була спрямувати свої зусилля на боротьбу з інтервентами та білогвардійцями. Заворушилися рештки банд і в сусідніх з Ніжинським повітах. Часто вночі горіло світло у штабі, де командування школи розв'язувало оперативні питання, розробляло плани бойових дій.

У той період заняття в школі проводилися прискореними темпами. 15 квітня вона ввійшла до складу зведеного загону XII армії. При ній було сформовано стрілецький полк, який після навчання направили на фронт. Школу відвідали представники вищого командного складу XII армії товариші С. І. Аралов та С. О. Меженінов.

11 травня відбувся випуск 3-ї комуністичної роти школи. Багато командирів цього випуску мужньо билися з ворогом в липні 1920 р. Про це, зокрема, написали ветерани 44-ї стрілецької дивізії у спогадах, де навели багато прикладів беззавітної хоробрості червоних командирів³.

При школі було сформовано також запасний полк, який мав 1313 багнетів. До нього було влито командний склад із курсантів, що за-

² Там же, с. 11.

³ Історія походів і бойових дій 44-ї Київської стрілецької дивізії 1918—1920 гг. Коллективный труд красноармейцев, командиров и политработников — ветеранов 44-й дивизии. Под общей редакцией А. Осипова. К., 1928.

кінчили школу. 14 травня полк відправили на поповнення 7-ї та 58-ї дивізій, що займали позиції під Броварами⁴.

У зв'язку із зростанням напруженості бойової обстановки навчальну й господарську частини школи було евакуйовано в Глухів. Основний склад залишався в Ніжині й увесь час перебував у стані повної бойової готовності. Разом з кавалерійським полком вони утворили особливий загін, який підпорядковувався штабу XII армії й знаходився у резерві.

Влітку 1920 р. Червона Армія добилася значних успіхів. На початку червня було прорвано фронт білополяків на Україні, на початку липня перейшли в наступ і війська Західного фронту. Зведений загін школи червоних командирів розформували, її навчальна й господарська частини повернулися з Глухова. Школа почала нормально працювати.

1-го серпня відбувся випуск курсантів 4-ї комуністичної роти (понад 100 чол.). Він перетворився у велике свято, на яке прибули червоні командири попередніх випусків — поранені, змучені тяжкими походами, але сповнені віри у неминучу перемогу справи Великого Жовтня.

З визволенням території України школу перевели в Київ. Вона зайняла приміщення колишнього Олексіївського кадетського корпусу (нині тут знаходиться Київське суворовське училище). 2 вересня школу відвідали делегати II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу — представники Австралії, Америки та Іспанії. Вони відзначили блискучу організацію справи підготовки кадрів у ній. Це було заслугою всього колективу школи, в тому числі командирів батальйонів О. І. Гречаника, який керував стройовою підготовкою курсантів, та М. П. Кирпоноса — колишнього партизана, згодом відомого воєначальника, генерал-полковника, Героя Радянського Союзу.

Мирна передишка була перервана контрнаступом білопольської армії. 30 вересня школа була розгорнута в резервний полк, до складу якого влилися 15-ї й 20-ї радянські піхотні курси, інженерні курси й політкурси XII армії. 2 жовтня пізно вночі весь особовий склад школи (322 багнети) на вантажних машинах було відправлено на фронт в район Житомира. Перед курсантами стояло завдання не дати білополякам розширити прорив, який утворився на стику 4-ї дивізії з сусіднім з'єднанням. Вони успішно справилися з бойовим завданням і незабаром резервний полк повернувся до Києва, де його було розформовано. З особового складу школи було виділено 2-й полк курсантської бригади (три роти, 309 курсантів). Ці червоні командири взяли участь в операціях по розгрому врангелівських частин.

Незабаром було одержано наказ про переведення школи в Глухів. 3 15 жовтня вона розміщувалася в приміщенні колишнього педагогічного інституту. В найкоротші строки необхідно було відновити перервану переїздом навчальну роботу, своїми силами відремонтувати аудиторії, налагодити постачання водою, паливом та електроенергією. Як і раніше, навчання поєднувалося з бойовими, «практичними заняттями». В Глухівському повіті, в районах Шостки, Терещенківської та Кролевця лютували банди Артамонова, Маслова, Ящика та ін. Вони убивали комуністів, тероризували мирне населення, всіляко перешкоджали проведенню продрозверстки. Курсантам школи червоних командирів належала велика заслуга в їх ліквідації. Особливо відзначилися С. Чернявський, П. Личов, інструктор А. Соловйов та багато інших. Незважаючи на труднощі й перешкоди, школа працювала, й 25 жовтня відбувся черговий, четвертий випуск. Школу закінчили ще 114 чол.

У той період при школі працювали повторювальні курси, свого

⁴ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 516, арк. 16—17.

роду курси підвищення кваліфікації командного складу XII армії, розраховані на 135 чол.

Протягом перших двадцяти місяців навчально-політичної діяльності, які були найбільш складними через постійні переїзди та участь у бойових діях, школа випустила 685 червоних командирів, серед яких комуністи становили 71,6% (491 чол.), у той час, коли середній процент членів партії серед червоноармійців, що їх направляли на навчання, не перевищував 15⁵. Це свідчить про високу ефективність політичної й виховної роботи в школі. Систематично працювали гуртки, проводилися мітинги й збори, виходила стінна газета «Пламя революции» й збірники, підготовлені культосвітом школи.

Після перемоги Червоної Армії над інтервентами та білогвардійцями перед Комуністичною партією і радянським народом постало завдання відбудувати народне господарство і визначити шляхи дальшого руху до соціалізму. Почався перехід до мирних умов роботи й у військових навчальних закладах. З 1-го січня 1921 р. школа червоних командирів була виділена із складу XII армії й дістала назву «77-і Глухівські командні курси імені товариша Щорса» (згодом курси перейменували у військове училище). У червні того ж року навчально-стройову частину направили в Суми для проходження табірному збору разом з двома іншими командними курсами.

Після закінчення табірному збору вийшов наказ про злиття Глухівських і Сумських курсів. Об'єднані курси дістали назву «77-і піхотні командні курси імені Щорса» й почали свою роботу 1 вересня 1921 р. на чолі з командуванням колишньої школи червоних командирів XII армії. Настав новий етап існування школи — улюбленого дітища легендарного комдива М. О. Щорса, соратники й учні якого з честю несли її бойовий прапор.

⁵ Пламя революции, с. 20.

С. А. КИСІЛЬ (Черкаси)

УЧАСТЬ ВИХОВАНЦІВ КІЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ

(друга половина XVII — початок XVIII ст.)

Розвиток культури, зокрема освіти, на Україні у XVI — першій половині XVII ст. був уповільнений внаслідок соціального і національно-релігійного гніту з боку шляхетської Польщі та наступу католицизму. Однак його посилення, особливо після Люблінської унії 1569 р., зумовлювало водночас піднесення антифеодальної визвольної боротьби народних мас, яка сприяла зростанню національної самосвідомості й знайшла відображення в усіх галузях культурного життя, у тому числі в розвитку освіти. Відомо, що офіційна церква використовувала заклади освіти як знаряддя насильницького покатоличення та колонізації українського народу. Для боротьби проти католицизму у 80-х роках XVI ст. в українських містах створювалися громадські організації — братства, які відкривали свої школи і друкарні. Їх активна діяльність у цій галузі сприяла збереженню та збагаченню самобутніх рис культури. Однак через недостатній рівень навчання в братських школах їх випускники не здобували знань, необхідних для розвінчування спроб католицького духовенства перешкодити розвитку української і білоруської культури.

Київське братство, засноване у 1615 р., також відкрило свою школу з метою «навчати дітей своїх слов'яноруської й еліно-грецької мов та інших наук... для того, щоб вони не пили з чужого джерела смертоносну отруту західної схизми»¹.

У 1631 р. в Києві відомий церковний діяч Петро Могила заснував Лаврську школу. Наступного року братська і Лаврська школи об'єдналися в Києво-Могилянську колегію². Її заснування і діяльність були нерозривно пов'язані з посиленням боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі, за возз'єднання з братнім російським народом. Російський уряд неодноразово подавав матеріальну допомогу та підтримку цьому навчальному закладу.

Протягом тривалого часу Київська колегія була єдиним вищим навчальним закладом не тільки на українських, а й на російських, білоруських та південнослов'янських землях. Вона сприяла розвитку зв'язків у галузі культури між цими народами. В одному з листів, надісланих у 1654 р. російському уряду, Б. Хмельницький писав, що з цього училища вийшло чимало чесних і розумних людей, «службе угодных»³. Серед них насамперед слід назвати професора філософії та психології, а в 1646—1650 рр. ректора колегії І. Гізеля, відомого політичного, освітнього, церковного діяча і письменника, ректора (1650—1657) Л. Барановича, професора риторики, ректора (1657—1665) І. Галятовського, викладача риторики і філософії С. Яворського та інших. Викладачі та вихованці Києво-Могилянської колегії виступали за возз'єднання України з Росією. Зокрема, її ректор І. Гізел і професор Ф. Сафонович проводили ідею єдності східних слов'ян з часів Київської Русі⁴.

¹ Воссоединение Украины с Россией. Док. и материалы. М., 1953. Т. I, с. 299.

² Хи ж и як З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1981, с. 43.

³ Документи Богдана Хмельницького. К., 1961, с. 355.

⁴ Історія Української РСР. К., 1979. Т. 2, с. 64.

Найбільш сприятливі умови для розвитку зв'язків у галузі культури між обома братніми народами створилися після возз'єднання України з Росією. Соціально-економічний і політичний розвиток Росії в другій половині XVII ст. зумовлював необхідність підготовки дедалі більшої кількості освічених людей і відповідних змін в організації системи освіти. Навколо цього питання розгорілася гостра ідейна боротьба між представниками консервативних кіл феодального суспільства — так званими «грекофілами» і носіями нових поглядів на його розвиток та освіту — так званими «латинствуючими»⁵. В результаті перемоги останніх посилюлася увага до організації освітніх установ, здатних задовольняти нові суспільні потреби. Саме їм відповідали зміст і рівень навчання в Києво-Могилянській колегії. Знаючи про це, царський уряд запрошував у Росію багатьох її вихованців, які згодом стали активними учасниками співробітництва обох братніх народів у галузі освіти.

В 1648 р. російський цар Олексій Михайлович надіслав у Печерський монастир (Київ) грамоту з проханням відрядити до Москви відомого знавця грецької мови Дамаскіна Птицького. Оскільки останній через «монастырские потребности» виїхати до Росії не зміг, 14 травня 1649 р. цар вдруге звернувся цього разу до митрополита Сільвестра Косова з грамотою такого змісту: «Ведомо нам учинилося, что учителя священно-иноки Арсений (Сатановський.— С. К.) та Дамаскин Птицкий божественного писания сведущи и еллинскому языку навычны и с еллинского языка на словенскую речь перевести умеючи и латинскую речь достаточно знают, а нашему царскому величеству такие люди годны..., велели о том к тебе послать нашу... грамоту и тех учителей приговорити и прислати к нам»⁶.

Після одержання другої грамоти в Москву виїхали Арсеній Сатановський та Єпіфаній Славинецький. 12 липня вони прибули у Посольський приказ до думного дяка М. Волошенінова⁷. Їм було видано жалування — кожному по 40 соболів і 25 крб.⁸. Спочатку київські перекладачі працювали в Андріївському, а пізніше у Чудовському монастирях.

Засновником Андріївського монастиря був боярин Ф. М. Ртищев — прогресивна за своїми поглядами людина, відомий політичний діяч того часу, який брав активну участь у підготовці історичного акту про возз'єднання України з Росією, один з ініціаторів запрошення до Москви українських діячів⁹.

Співробітництво діячів культури України та Росії розпочалося з перекладів на російську мову книг релігійного й світського змісту, складання посібників для вивчення іноземних мов. Зокрема, на прохання Ф. М. Ртищева Є. Славинецький склав греко-слов'янський лексикон, який став підручником для тих, хто вивчав ці мови¹⁰.

Над перекладами разом з Є. Славинецьким працювало чимало росіян: «Епифаний выбрал себе в помощники Сергия..., Евфимия..., Никифора..., Моисея..., Михаила Родостамова и Флора Герасимова, книгописцев книг печатного дела»¹¹. Співробітництво між діячами культури України та Росії справляло позитивний вплив на розвиток освіти того часу, що підтверджує перелік книг світського змісту, перекладених на російську мову Є. Славинецьким та його помічниками. Серед них на-

⁵ Сахаров А. М. Русская духовная культура XVII в.— Вопросы истории, 1975, № 7, с. 101.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Док. и материалы. К., 1954. Т. II, с. 197—198.

⁷ ЦДАДА, ф. 124 (Малоросійські справи), оп. 1649, спр. 4.

⁸ Образцов И. Киевские ученые в Великороссии.— Эпоха, 1865, № 1, с. 12.

⁹ Древняя российская Вивлиофика. Житие милостивого мужа Федора Ртищева. М., 1791. Ч. XVIII, с. 400.

¹⁰ Ключевский В. О. Соч. М., 1957. Т. III, ч. 3, с. 278—279.

¹¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1962. Кн. 7, т. 13—14, с. 147.

звемо «Космографию» Іоганна Блеу, яка знайомила читачів з геліоцентричним ученням М. Коперника, праці Андрія Везалія з питань медицини, книги з географії, а також відомий твір просвітителя-гуманіста Еразма Роттердамського «Гражданство обычаев детских» та ін.¹²⁻¹³

Звернення до праці епохи Відродження не було випадковим для Є. Славинецького. Розраховуючи на практичне застосування в Росії передових педагогічних поглядів мислителів середньовіччя, він пов'язував ідеї Е. Роттердамського з місцевими звичаями і побутом.

В своїй педагогічній діяльності Є. Славинецький використовував систему навчання, яка застосовувалася в Києво-Могилянській колегії. Відомі імена тих, хто вчився в нього та інших викладачів з України. Так, у жовтні 1650 р. з Розрядного приказу до них прислали Івана Засецького, піддячих Лук'яна Голосова і Євсевія Кобелева та інших. Не всі, хто під тиском Ф. М. Ртищева та духовника царя, прихильника поширення освіти С. Вніфантьєва вчився у «київських старців», виявили бажання вивчати «латинь», тому деяких з них «государь указал послать за бесчинство их и плутовство» в монастирі¹⁴. Проте серед «учнів» були й такі, що прагнули продовжити навчання в Києво-Могилянській колегії. Зокрема, в 1654 р. Іван Озеров, Порфирій Зеркальников при допомозі Ф. М. Ртищева одержали дозвіл поїхати вчитись у Київ¹⁵.

У 1658 р. Є. Славинецький був переведений патріархом Никоном у Чудов монастир, де існувала школа по підготовці справщиків Печатного двору. Він поєднував редагування книг з працею там. Так, Ф. Полікарпов у передмові до філологічного словника вказував: «Сию премудрую книгу... отца Епифания Славинецкого ученик его Евфимий подарил»¹⁶. Евфимій, що виділявся серед інших справщиків глибокими знаннями латинської, грецької, польської та єврейської мов, був одним з улюблених учнів Є. Славинецького¹⁷. В чудовській школі, а згодом у Києво-Могилянській колегії вчився і Каріон Істомін — автор відомого «Букваря», складеного за методом наочного навчання і виданого в 1692 р.¹⁸

Історикам удалося зібрати лише невеликий фактичний матеріал про життя і творчість Є. Славинецького. Достовірно відомо, що він навчався в Києво-Могилянській колегії і як один із здібних її вихованців був посланий у Москву, прожив там 26 років і похований 1675 р. в Чудовому монастирі¹⁹. На пам'ятнику, встановленому на його могилі, російські друзі й учні написали: «Зде бо лежит мудрейший отец Епифаний, претолковник изящных священных писаний, философ и иерей в монахе честный»²⁰.

Активну участь у розвитку російської культури, особливо літератури та освіти, брав у другій половині XVII ст. вихованець Києво-Могилянської колегії, білорус С. Є. Петровський-Ситніанович (1629—1680 рр.), відомий як Сімеон Полоцький²¹. У своїх проповідях і творах він наголошував на необхідності розвитку освіти, пропонував змінити методику викладання наук. На його думку, щоб полегшити їх засвоєння, слід зробити їх цікавими для учнів. Будучи вихователем і вчителем царських

¹²⁻¹³ Болховитинов Е. Словарь исторический о бывших писателях духовного чина греко-российской церкви. СПб., 1827, с. 175.

¹⁴ Румянцев В. С. Кружок Стефана Внифантьева. — Общество и государство феодальной России. М., 1975, с. 179.

¹⁵ ЦДАДА, ф. 124 (Малоросійські справи), оп. 1653, спр. 9.

¹⁶ Рогов А. И. Школа и просвещение. — Очерки русской культуры XVII в. М., 1979. Ч. II, с. 149.

¹⁷ Николаевский П. Ф. Московский печатный двор при патриархе Николе — Христианское чтение, 1891, № 1—2, с. 163.

¹⁸ ЦДАДА, ф. 124 (Малоросійські справи), оп. 1690, спр. 42.

¹⁹ Рошар И. Епифаний Славинецкий — литературный деятель XVII в. — Киевская старина, 1900, окт., с. 20.

²⁰ Демков М. И. История русской педагогики. СПб., 1809, с. 240.

²¹ Абецедарский Л. С. Белорусы в Москве XVII в. — Из истории русско-белорусских связей. Минск, 1957, с. 15.

дітей, С. Полоцький водночас навчав іноземним мовам підданих «приказа Тайных дел»²².

Звертає на себе увагу той факт, що більшість із згадуваних діячів були тісно зв'язаними з церквою. Тому їх контакти з росіянами буржуазні історики розглядали лише як спілкування між представниками духовенства²³. Однак оцінка класиками марксизму-ленінізму ролі церкви в феодальному суспільстві, аналіз конкретних історичних обставин дають можливість побачити в зв'язках між цими діячами цілком визначений світський характер. Адже в результаті того, що першими діячами світської культури та освіти були люди, зв'язані з церквою, процес секуляризації культури уповільнився і водночас прискорилося внутрішня криза духовенства. Зберегти монополію на освіту церковники вже не могли, оскільки, за словами Ф. Енгельса, «**духовенство** — представник ідеології середньовічного феодалізму — не в меншій мірі відчувало вплив історичного перелому. В результаті винайдення друкарства і зростання потреб торгівлі, яка все більше розширялася, воно втратило монополію не тільки на читання і письмо, але й на вищі ступені освіти»²⁴. Однак цей процес відбувався поступово, протягом тривалого періоду, поки суспільство усвідомило необхідність організації світської освіти, подолавши опір церкви.

Незалежно від офіційної мети запрошення до Москви знавців грецької та латинської мов з України їх співробітництво з прогресивними діячами Росії того часу мало пряме відношення до розвитку освіти. Вони перекладали з іноземних мов збірники і окремі твори, які ставали посібниками для спеціалістів різних галузей науки, здійснювали реформу шкільного навчання, пристосовуючи його до нових потреб²⁵. Їх літературна і педагогічна діяльність дала можливість підготувати кадри для організації світських шкіл. Завдяки цьому стало можливим відкриття в Москві у 1687 р. першого в Росії вищого навчального закладу — Слов'яно-греко-латинської академії. Друга половина XVII ст. — це важливий період вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, без якого були б неможливими досягнення в розвитку освіти в першій чверті XVIII ст., коли створилися більш сприятливі умови для співробітництва між діячами культури України та Росії.

Як відомо, наприкінці XVII — в першій чверті XVIII ст. відбулися істотні зрушення в соціально-економічному і політичному розвитку Росії. Вони спричинили гостру потребу в спеціально підготовлених людях. У зв'язку з цим було проведено важливі реформи в галузі освіти. В їх здійсненні взяли активну участь вихованці Києво-Могилянської колегії, де готувалися кадри для медичних та інших шкіл Москви і Петербурга. Так, у XVIII ст. кожний третій лікар Росії дістав загальноосвітню підготовку в Київській академії²⁶. Деякі вихованці цього навчального закладу стали видатними діячами російської і української культури, сприяли розвитку освіти. Зокрема, одним з перших був запрошений Петром I у Росію Стефан Яворський (1658—1722), який після закінчення в 1684 р. Києво-Могилянської колегії продовжував навчання у Вільно, Львові та Познані. Повернувшись на Україну, з 1689 р. він працював професором і префектом Київської колегії. Петро I прагнув використати його для боротьби з церковною опозицією. Крім того, з допомогою С. Яворського цар розраховував реформувати Слов'яно-гре-

²² Котошихин Г. О. Россия в царствование Алексея Михайловича. СПб., 1859, с. 85.

²³ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I, с. 3.

²⁴ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 334.

²⁵ История СССР в 2-х сериях, в 12 томах. М., 1967. Т. III, с. 162.

²⁶ Бородій М. К. Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини.— УІЖ, 1980, № 3, с. 96.

ко-латинську академію. З цією метою він призначив С. Яворського проректором академії, ставлячи перед ним завдання «завести в академії учения латинские»²⁷. Викладання цією мовою мало тоді велике прогресивне значення, оскільки вона була загальнопоширеною серед наукових кіл.

Для здійснення відповідних реформ С. Яворський запросив до академії ще кількох професорів Київської колегії. Все це сприяло перетворенню Слов'яно-греко-латинської академії на значний навчальний заклад. Петро I неодноразово направляв її вихованців для організації різних шкіл і роботи в державних установах.²⁸

В питаннях розвитку освіти С. Яворський співробітничав з відомими російськими діячами культури Ф. Лопатинським, І. А. Мусінім-Пушкіним, І. Т. Посошковым і з самим Петром I²⁹. Щодо цього певний інтерес становить листування С. Яворського з І. Т. Посошковым. Розраховуючи на розуміння і підтримку С. Яворського, І. Посошков у листі до нього підкреслював необхідність організації системи освіти в Росії — «российский народ неучен есть и о семь великая нужда надлежит, еже б Россию учением просветити»³⁰. С. Яворський допомагав налагоджувати роботу московської друкарні, підтримуючи при цьому тісні контакти з російськими мислителями Ф. Полікарповим, Ф. Магницьким і поділяючи багато їх ідей³¹.

В історії російської та української культур певне місце серед діячів, які справили вплив на розвиток освіти, належало Дмитру Ростовському (Данилу Савичу Тупталу 1651—1709 рр.). Син канівського полковника Сави Туптала, який їздив у 1650 р. за дорученням Богдана Хмельницького в Москву, Д. Туптало навчався в Києво-Могилянській колегії, потім — у Вільно, прийняв духовний сан і, нарешті, запрошення в 1701 р. у Росію, де був призначений митрополитом Ростовським. Прибувши на місце служби, Д. С. Туптало приступив до організації школи, зміст і методика навчання в якій значно відрізнялися від інших. Збереглися підручники латинської мови, записи учнів, опубліковані в «Ярославских епархиальных ведомостях».

Згідно з ними заняття в школі розпочалися 1 вересня 1702 р. і проводилися в Ростовському Кремлі. Учнями були діти священників, селян і сироти. Навчання було безкоштовним. Крім Д. С. Туптала, дітей вчили російської мови Є. Морогін, латинської — І. Мальцевич, риторики — Б. Богомодлевський³².

Велика увага в школі приділялася вивченню грецької та латинської мов. Цікаво, що правила пояснювалися з допомогою прикладів, взятих з життя³³. В процесі навчання значна роль відводилася самостійній роботі учнів над перекладами текстів з іноземних мов, виправленням помилок, допущених товаришами, тощо. Характерною рисою школи Д. С. Туптала було гуманне ставлення до учнів. У ній також організовувалися театральні вистави. Якщо духовенство негативно ставилося до прагнення молоді продовжувати навчання в інших країнах, то Д. С. Туптало, навпаки, схвалював його. «Хвалю той добрый нынешних времен обычай, — писав він, — яко многие люди ходят в иные государства учения ради, из-за морей бо умудренны возвращаются»³⁴.

²⁷ Смирнов С. И. История Московской славяно-греко-латинской академии. М., 1855, с. 80.

²⁸ ЦДАДА, ф. 381, спр. 475.

²⁹ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 31.

³⁰ Срезневский В. И. Сборники писем И. Т. Посошкова к митрополиту Стефану Яворскому. СПб., 1900, с. 19.

³¹ Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII вв. К., 1978, с. 25.

³² Ярославские епархиальные ведомости, 1871, № 46, с. 371.

³³ Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время. 1651—1709. СПб., 1891, с. 331.

³⁴ Ростовский Дмитрий. Соч. М., 1888. Т. 2, с. 65.

Школа, заснована Д. С. Тупталом, в зв'язку з матеріальними труднощами припинила своє існування в 1706 р. Без сумніву, вона була новим кроком у розвитку освіти. Незважаючи на релігійну форму її організації, для змісту й методів навчання в ній були характерні світські засади.

Д. Туптало і С. Яворський вважали, що основою суспільного прогресу є розвиток науки і поширення освіти. Тому вони всіляко підтримували перетворення Петра I, які стосувалися реорганізації навчальних закладів, регулярної армії та флоту. Водночас вони виступали проти реформи церкви, тобто підпорядкування її світській владі, й прагнули обмежити розвиток науки рамками, встановленими духовенством³⁵.

Безпосередню допомогу в проведенні всіх реформ, включаючи церковну, Петро I одержав від плеяди прогресивних діячів, відомих в історії як «вчена дружина». Визнаним головою цього літературно-філософського гуртка був Феофан Прокопович (1681—1736 рр.) — вихованець, а пізніше професор Києво-Могилянської колегії. Син купця, він здобув освіту в Київській колегії, Римській колегії св. Афанасія та навчальних закладах протестантських країн, які відвідав під час своєї подорожі. Повернувшись на Україну і прийнявши духовний сан, викладав фізику, арифметику і геометрію в Київській колегії. Петро I гідно оцінив розумові здібності, різносторонність знань Ф. Прокоповича під час знайомства з ним у 1711 р. і запросив його у 1716 р. в Петербург. У складній політичній ситуації того часу Ф. Прокопович зайняв чітку й послідовну позицію прихильника реформ Петра I³⁶. Активними членами «вченої дружини» були також російський учений і державний діяч В. М. Татищев, видатний російський поет-сатирик, дипломат і мислитель Д. Кантемир, російський і український мислитель Г. Бужинський та інші прогресивні діячі Російської держави. Значення їх творчості полягало насамперед у тому, що вони сприяли утвердженню ідей про необхідність розвитку науки і поширення освіти в суспільстві як основи його прогресу та процвітання. Вони часто зустрічалися в будинку Ф. Прокоповича, користувалися його бібліотекою, що налічувала близько 30 тис. томів, обмінювалися думками з питань науки та освіти, а також рукописами і книгами, розробляли спільні плани³⁷.

Крім того, члени «вченої дружини» брали безпосередню участь у здійсненні реформ, зокрема в галузі освіти. Ф. Прокопович, В. Татищев, Д. Кантемир, Г. Бужинський та інші прогресивні діячі були організаторами шкіл, колегій, друкарень, бібліотек, авторами навчальних посібників, перекладачами. Так, у 1721 р. Ф. Прокопович на власні кошти заснував школу, яка була кращою на той час за змістом і організацією навчання, найбільш демократичною за соціальним складом учнів — в ній навчалися сироти і діти з нижчих станів. Викладали в школі, крім закону божого, слов'янське читання, російську, латинську, грецьку мови, граматику, риторику, логіку, римські древності, арифметику, геометрію, географію, історію, а також малювання і музику. Вчителями були Ф. Прокопович, датчанин Адам Селлій, професор Академії наук Теофіл Сигфريد Байер та Георгій Фрідріх Федорович. Найбільш здібних учнів для продовження освіти Ф. Прокопович посилав вчитися в гімназію при Академії наук, а також за кордон. Він заповів частину свого майна віддати бідним учням школи, щоб ніхто з них «от скудности не оставил своей науки»³⁸.

За час існування школи її закінчили 160 юнаків. Більшість з них згодом займалися громадською й науковою, а не церковною діяльні-

³⁵ Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. К., 1978, с. 90.

³⁶ Самарин Ю. Ф. Соч. М., 1880. Т. 5, с. 144.

³⁷ Чистович П. Феофан Прокопович и его время, с. 626.

³⁸ ЦДАДА, ф. 18 (Духовне відомство), оп. 1743, спр. 109.

стю. Зокрема, академіки С. Котельников, А. Протасов допомагали М. В. Ломоносову в науковій і педагогічній роботі.

Ще один вихованець Київської колегії, член «вченої дружини» Г. Бужинський займався педагогічною діяльністю, будучи префектом Московської слов'яно-греко-латинської академії. Для розвитку російської культури й освіти велике значення мали переклади наукових творів, здійснені ним за дорученням Петра I³⁹. Завдяки цим перекладам російське суспільство знайомилося з досягненням світової науки, формувалася вітчизняна наукова термінологія.

Російсько-українське співробітництво в галузі освіти у другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. сприяло дальшому її розвитку, зміцненню культурних зв'язків між братніми народами, їх духовному єднанню. Активну участь у цьому процесі брали вихованці Києво-Могилянської колегії — центру освіти й науки на Україні й в Росії.

³⁹ Болховитинов Е. Указ. соч., с. 11.

В. М. РИЧКА (Київ)

ПРО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XI—XII ст.

Серед проблем вітчизняної медієвістики, що потребують дальших досліджень, значне місце займають питання становлення і розвитку давньоруських земель-князівств, формування їх адміністративно-територіального устрою.

Особливості та шляхи складання цих земель, а також цілісної державної території Давньої Русі в загальних рисах уперше в радянській історіографії розглядалися у фундаментальній праці А. М. Насонова¹. Проте з'ясування характеру організації її внутрішньої структури він не ставив собі за мету. В ряді синтетичних праць з давньоруської проблематики також подано лише загальну характеристику адміністративно-територіального устрою Київської Русі². Навіть у спеціальних дослідженнях з історії окремих давньоруських князівств це питання розглядалося побіжно³.

У пропонованій публікації робиться спроба шляхом вивчення соціальної термінології давньоруського літописання заповнити певною мірою існуючу прогалину.

Об'єктом проведеного порівняльно-історичного й семантико-лінгвістичного аналізу є поняття «волость», яке часто зустрічається в давньоруських літописах. Генетично воно походить від старослов'янського слова «власть»⁴. Його застосування в термінології давньоруських літо-

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951.

² Пашуто В. Т. Черты политического строя Древнерусского государства. — Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 11—127; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982, с. 469—480.

³ См.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975 (статті: Толочко П. П. Киевская земля; Зайцев А. К. Черниговское княжество; Кучера М. П. Переяславское княжество; Куза А. В. Новгородская земля; Алексеев Л. В. Полоцкая земля; Седов В. В. Смоленская земля; Плетнева С. А. Половецкая земля).

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь. М., 1964. Т. 1, с. 344; Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1976. Вып. 3, с. 9; Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1978. Т. 1, с. 234 (Під поняттям «волость» у його первісному значенні розуміли державно-урядову владу, силу, панування.).

писів для визначення державної території відбиває певною мірою класовий характер процесу її формування.

Вивчення літописних текстів дає підстави гадати, що «волость» — не стало поняття. У процесі становлення і дальшого розвитку Давньоруської держави його зміст зазнавав певної зміни. Ще І. І. Срезневський підкреслював, що поняття «волость», «власць» вживалося в джерелах у значенні «область», «земля», а у вужчому розумінні виступало лише як округ, що тяжів до того чи іншого міста. У свою чергу останнє з прилеглою до нього територією становило частину «волості» в її першому значенні⁵.

Генезис давньоруських феодальних областей (волостей) тісно пов'язаний з процесом утворення міст на Русі⁶. Розвиваючись, останні сприяли руйнуванню родоплемінних областей та їх переростанню в цілісну державну територію. Будівництву й заселенню міст великокнязівська влада надавала важливого значення, особливо на ранніх етапах формування Давньоруської держави. Про їх спорудження, зокрема у IX—X ст., свідчать дані археології та численні літописні повідомлення. Наприклад, серед важливих подій у період правління київського князя Олега в літопису відзначається й така: «Се же Олег нача города ставити»⁷. В «Повісті временних літ», реконструйованій О. О. Шахматовим, літописець, згадуючи часи княжіння в Новгороді легендарного Рюрика, підкреслює: «...Седе ту, княжа, и раздая мужем своим волости и города рубити»⁸. В літописах є також свідчення про будівництво і заселення міст в епоху правління князя Володимира: «И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне»⁹. Поряд з функціями, характерними для військових фортець-замків, вони відігравали важливу роль й у зміцненні князівської влади та організації феодального господарства. З часом деякі з міст перетворювалися у високорозвинуті економічні центри. Їх виникнення сприяло дальшому зміцненню феодальних відносин, державного апарату примусу, а також зростанню цілісної території Давньої Русі.

Однак, на нашу думку, було б помилковим розглядати процес містоутворення як такий, що спрямовувався виключно «з гори» (тобто під впливом і завдяки діям князівської влади). Адже виникнення міських центрів зумовлювалося всім ходом соціально-економічного розвитку тодішнього суспільства, а основи державного устрою створювалися завдяки їх наявності¹⁰. Певний взаємозв'язок процесу утворення міст і формування навколо них феодальних територій слід вбачати в розшаруванні селянської общини й початку утворення класів на місцях. Вплив міст на формування навколо них сталих у соціально-економічному відношенні територій виявлявся в експропріації общинних земельних володінь та перетворенні їх у феодальну власність. З часом це закріплювалося юридично нормами діючого законодавства¹¹. Істотний вплив на утворення території (волості), що підлягала певному місту, мала діяльність феодальних органів державного апарату примусу — князівської адміністрації. Потреба в ній виникала, як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, одночасно з появою міста¹².

⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб. 1893. Т. I, стб. 293.

⁶ Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья. — Русский город (Истор.—методолог. сб.). М., 1976, с. 42—44; Котляр П. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (На материалах Галичины и Волыни). — В сб.: Славянские древности. К., 1980, с. 123—126.

⁷ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). М.—Л. 1950. Ч. I, с. 20.

⁸ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг., 1916. Т. I, с. 20.

⁹ ПВЛ, ч. I, с. 83.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв., с. 95.

¹¹ Смирнов И. И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв. М.—Л., 1963, с. 80.

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 46.

Розглянуті фактори разом з іншими чинниками суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Давньої Русі певною мірою відбилися і на формуванні соціальної термінології літописання. Це виявилось, зокрема, в позначенні літописцями населення за принципом його належності до феодальної території, що тяжіла до того чи іншого міста. Замість родоплеменних етнонімів («поляни», «сіверяни», «кривичи», «словене» та ін.) на сторінках літописів з X ст. з'являються топоніми, які утворювалися за назвами міст («кияни», «черниговці», «псковичи (плъсковичи)», «новгородци» та ін.). Разом з тим найменування самих волостей і головних міст, до яких примикала їх територія, в літописних джерелах тотожні. Наприклад, у статті під 1097 р. зазначається: «И рече Святополк, яко «Поведа ми Давыд Игоревич: яко Василко брата ти убил, Ярополк, и тебе хочет убити и зяяти волость твою, Туров, и Пинеск, и Берестие и Погорину»¹³. Тотожність між назвою міста і волості зберігається й у наступних століттях. В Іпатіївському літописі під 1142 р. * так розповідається про «роздачу» волостей київським князем Всеволодом Ольговичем: «Братья моя возмие у мене с любовью, что ви даю Городеч, Рогачев, Берестии, Дорогичин, Клическ»¹⁴. Це спостерігається і в інших літописних зводах. Зокрема, Новгородський Перший літопис старшого ізводу під 1196 р. повідомляє: «...А Ярослав княжяше на Търъжъку в своеи волости»¹⁵.

Тісний зв'язок терміна «волость» з поняттям «місто» свідчить про взаємозумовленість процесів виникнення міст і формування навколо них феодальних територій.

Відповідно до ступеня розвитку цих процесів поняття «волость» у літописах вживається в різних значеннях. На початкових етапах формування Давньоруської держави його використовували переважно у вузькому розумінні. Так, наприклад, у статті під 977 р., де йде мова про міжкнязівські чвари, констатується факт захоплення князем Ярополком Володимировичем феодальної волості, що тяжіла до міста Овруча: «И вшед Ярополк в град Ольгов (тобто Овруч.—В. Р.), перея власть его»¹⁶. У статті під 1036 р. перехід міста Чернігова після смерті Мстислава, що сидів там на князівському столі, під юрисдикцію Ярослава подано літописцем також у значенні певної території: «...перея власть (волость.—В. Р.) его»¹⁷.

Дальший соціально-економічний розвиток Давньої Русі, зростання міст поряд з іншими факторами поступово приводять до необхідності об'єднання волостей у складі окремих земель-князівств. Вказуючи на характер формування феодальних територій у той період, К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» підкреслювали, що такі об'єднання були зумовлені «...потребою як для земельного дворянства, так і для міст»¹⁸.

Відомо, що найінтенсивніше зростання давньоруських міст припадає на другу половину XI—XII ст.¹⁹ Слід гадати, що динаміка їх розвитку відображає процес зростання державної території Давньої Русі, який проходив тоді, за твердженням А. М. Насонова, особливо актив-

¹³ ПВ.Л., ч. 1, с. 174.

* Тут і далі в тексті дати подій наводяться за книгою: Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963.

¹⁴ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). М., 1962. Т. II, стб. 312.

¹⁵ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ). М.—Л., 1950, с. 43.

¹⁶ ПВ.Л., ч. 1, с. 53.

¹⁷ Там же, с. 101.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 23.

¹⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 33—43; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России. М., 1980, с. 59.

но²⁰. Все це певною мірою зумовило еволюцію змісту поняття «во-
лость», який наприкінці XI — в першій половині XII ст. вживається у лі-
тописах поряд з попереднім вузьким значенням (як території, що тя-
жіла до міста) у широкому розумінні слова. Цікавий щодо цього такий
фрагмент із статті під 1142 р. Іпатіївського літопису: «Посла Всеволод
(Ольгович.— В. Р.) ис Киева на Вячеслава река седиши во Киевской
волости а мне достойть... и послаша братья к Всеволоду рекуче се
в Киеве седиши а мы просим у тебе Черниговской и Новгородской во-
лости а Киевское не хотим»²¹. На сторінках літописних текстів у ши-
рокому розумінні (в значенні «земля-князівство») згадуються й інші
складові частини давньоруської державної території. В тому ж Іпатіїв-
ському літопису серед інших волостей названо Переяславську і По-
лоцьку, а в Новгородському Першому літопису старшого ізводу —
Новгородську²².

Аналіз літописних повідомлень (у світлі проведених спостережень
за еволюцією поняття «волость» та даних сучасної історичної науки
про соціально-економічний розвиток Київської Русі) не дає підстав
прийняти пропозицію С. В. Юшкова про повну заміну поняття «во-
лость» терміном «земля-князівство»²³. Хоч обидва вони зовні ніби ото-
жнюються в літописах, їх значення в кожному конкретному випадку,
як бачимо, не завжди збігається. В літописних текстах, позначених по-
чатком або серединою XII ст., поняття «волость» переважно виступає
у вузькому значенні як складова частина певної феодальної області —
землі-князівства. Так, наприклад, у статті під 1147 р. Іпатіївського літо-
пису в такому плані згадані волості Новгородської землі («Иде Гюрги
воевать Новгородской волости и пришед взя Новыи Торг и Мьсту всю
взя»²⁴), а в статті під 1148 р. того ж літопису — Суздальської («...При-
шел бе Гюргевичь старешии Ростислав роскоторався с отцом своим
оже ему отець волости не да в Суждалиской земли»)²⁵.

Посилення тенденцій в давньоруському літописанні до вживання
поняття «волость» переважно у значенні окремої структурної частини
землі-князівства перебувало в тісному зв'язку з завершальним етапом
формування державної території Давньої Русі. Простежувана еволю-
ція змісту поняття «волость» відбиває певною мірою процес станов-
лення внутрішньої адміністративно-територіальної структури цих фео-
дальних областей.

В межах окремих земель об'єднувалися значні колишні різнопле-
мінні території. На багатьох з них «уже існували міста з місцевим прав-
лячим класом феодалів, що освоювали прилеглу до них територію»²⁶.
Так, поняття «Київська земля» визначалося певною сукупністю фео-
дальних волостей, що виникли на родоплемінних територіях полян,
древлян, частково дреговичів, волинян та уличів («волостех киевских»)
і тяжіли до її давнього територіально-політичного ядра (південно-
західної частини «Руської землі»).

До складу Чернігівського князівства ввійшли частково території
полян, сіверян, радимичів та дреговичів²⁷. Об'єднання окремих частин
родоплемінних територій в межах феодальної області й поступове
стирання родоплемінних кордонів зумовлені всім ходом розвитку
Давньоруської держави. Це є природним наслідком завершального

²⁰ Насонов А. Н. «Русская земля...», с. 25.

²¹ ПСРЛ, т. II, стб. 310—311.

²² Там же, стб. 296, 495—496; НПЛ, с. 89 («И совокупися в Новгороде вся
волость Новгородская, пльсковичи, ладожане, Корела Ижера, Вожане»).

²³ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского госу-
дарства. М., 1949. Т. I, с. 325.

²⁴ ПСРЛ, т. II, стб. 339.

²⁵ Там же, стб. 366.

²⁶ Насонов А. Н. «Русская земля...», с. 130.

²⁷ Зайцев А. К. Черниговское княжество.— В сб.: Древнерусские княжества.
М., 1975, с. 72.

етапу формування державної території. Дальше зміцнення єдності економічного й політичного життя волостей сприяло розвитку феодалізму вглиб і становленню на цій основі давньоруської народності²⁸.

Як уже зазначалося, найменування волостей у джерелах, як правило, тотожні назвам міст. Проте інколи зустрічаються й винятки. Першу групу їх становлять, зокрема, найменування волостей за родоплеменними етнонімами. В Іпатіївському літопису, наприклад, під 1142 р. повідомляється: «Посла Володимир Изяслава Давидьвича и Чернигов к Изяславу князю Киевскому река брате и заял Олгович Святослав волость мою Вятить»²⁹. У значенні певної структурної одиниці згадується й територія, що обіймала «...Случеск и Клеческ и вси Дрегови-чи»³⁰. В історичній літературі вже висловлювалася думка про невідповідність державної території цих областей (волостей) родоплеменній³¹. Розглядувані території порівняно пізно освоювалися державною владою. Тому ці родоплеменні етноніми зберігалися довго. Разом з тим не виникає сумнівів щодо феодалної природи їх змісту. З літописних текстів XII—XIII ст. вони постають як феодална територія, прив'язана також до певного міста³².

В літопису є й випадки, коли поняття «волость» з її головним міс-том зв'язується безпосередньо за допомогою прислівника місця. Так, наприклад, у статті під 1142 р. Іпатіївського літопису відзначається: «Идущю Ростиславу с Смоленским полком к зяти своему Киеву и слыша в оже билися Олговичи у Переяславля с острием его с Вячеславом и с братом его Изяславом и поиде на волость их и взя около Гомия волость их всю»³³. Те ж саме спостерігається й у статті під 1157—1158 рр. (того ж літопису), що відбиває генезис церковного землеволодіння: «Ярополк вда (Печерському монастирю. — В. Р.) всю жизнь свою Небльскую волость и Деревскую и Лучскую и около Киева»³⁴.

У літописах зустрічаються також окремі регіони державної території (волості), названі за географічним принципом. Так, під 1097 р. у складі володінь київського князя Святополка згадується область «Погорина». Крім цього, зустрічаються «Заволочье» («Двинская земля»), «Поросье» й «Посемье»³⁵. Аналіз літописних повідомлень, пов'язаних з уживанням цих термінів, дає підстави розглядати їх не стільки в географічному, скільки в соціальному значенні (у розумінні певної території).

Центрами згаданих регіонів, феодална природа яких не викликає сумнівів, були міста. Вони справляли визначальний вплив на формування внутрішньої феодалної структури цих територій та їх відповідний статус у складі держави. Центром, наприклад, області Погорини, як видно з літописних текстів, було місто Дорогобуж³⁶, Поросья — місто Торческ, яке інколи прямо отожднюється з усією волостью («Володимир Мстиславич и Андреевич и Ярослав Мстиславль брат и Рюрик и Давид целовали крест якоже взяти им волость у Мстислава по своем воли Володимиру к своей волости Торцкским с вси Поросьем»³⁷. Головним центром Посем'я, очевидно, був Новгород-Сіверський³⁸.

²⁸ Черепнин Л. В. Условия формирования русской народности до конца XV в. — В сб.: Вопросы формирования русской народности и нации. М. — Л., 1958, с. 37—38.

²⁹ ПСРЛ, т. II, стб. 343.

³⁰ Там же, стб. 384.

³¹ Зайцев А. К. Указ. соч., с. 101—102, 105.

³² ПСРЛ, т. II, стб. 384.

³³ Там же, стб. 311.

³⁴ Там же, стб. 492.

³⁵ ПВЛ, ч. I, с. 174; ПСРЛ, т. II, стб. 190, 356, 479.

³⁶ ПСРЛ, т. II, стб. 403.

³⁷ Там же, стб. 533.

³⁸ Там же, стб. 645 («...во всем Посемьи и в Новгороде Северском и по всей волости»).

Таким чином, розглянуті найбільш характерні приклади вживання терміна «волость» у давньоруському літописанні свідчать про те, що в його зміст завжди вкладалося поняття «феодална територія» (складова частина державної), що тяжіла до того чи іншого міста.

Після проголошення Любецьким з'їздом («снемом») князів принципу вотчинності у спадкуванні феодальних володінь поняття «волость» почало в літописах часто збігатися з терміном «вотчина» («отчина»). Проте остання інколи вбирала в себе й певну сукупність волостей. Поняття «вотчина» часто ототожнювалося і з назвою міст. Так, наприклад, при першому розподілі вотчин у 1097 р. князівський з'їзд виніс ухвалу: «Кждо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславлю, Володимерь Всеволожоу, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю, а им же роздаял Всеволод города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышьль Володареви, Теребовль Василкови»³⁹.

Місто й область (власне, волость), що до нього тяжіла, поступово набували соціально-економічної та військово-політичної цілісності, яка у майбутньому перетворилася в один з факторів, що сприяв феодальній роздробленості. Прикладом цього може бути наведений далі фрагмент з Новгородського Першого літопису, де йдеться про те, як новгородський князь Ярослав (син великого князя Володимирського — Всеволода Юрійовича) в 1216 р. «...приде Переяславлю и скопи волость свою всю (тобто зібрав військові сили волості. — В. Р.), ...и выиде ис Переяславля с полки»⁴⁰.

Волостями управляли князі. Вони були їх верховними власниками («волоостелями», або «волоостителями») ⁴¹. Початок утворення внутрішньої адміністративної структури давньоруської державної території сягає часів перебування на київському престолі Святослава Ігоровича. Для управління окремими областями держави він посадив у головні їх міста своїх синів ⁴². Наприкінці X ст. практика заміни місцевої знаті в цих містах представниками великокнязівського дому вже стала нормою. Так, у літопису під 988 р. повідомляється про розподіл Володимиром Святославичем феодальних областей Давньоруської держави між його синами: «...посади Вышеслава в Новегороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове. Умершю же старейшему Вышеславу Новегороде, посадиша Ярослава Новегороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани» ⁴³. З часом, з об'єднанням дрібних територій у більші в складі земель, князь, який сидів у головному центрі князівства, міг здійснювати управління волостями через своїх намісників. Наприклад, у 1142 р. київський князь Ізяслав Мстиславич для управління Погориною «...посла посадники своя в города... Бужеск в Шюмеск, в Тихомель, у Выгошев, у Гноиницю» ⁴⁴. Крім намісників, в управлінні волостями брали участь й інші представники великокнязівської адміністрації — воєводи, тисяцькі та ін. Сам термін «тисяча», як відомо, — поняття насамперед територіальне. В цьому розумінні, очевидно, він тотожний волості (у вузькому значенні даного слова). Характерний щодо цього зміст статті під 1089 р., в якій розповідається про освячення новозбудованої церкви при Печерському монастирі й підкреслюється, що ця подія відбулася «...при благороднем князи Всеволоде, державнемъ Русьскыя земля, и чаду его, Володимере и Рос-

³⁹ ПВЛ, ч. 1, с. 170—171.

⁴⁰ НПЛ, с. 55—56.

⁴¹ Черепнин Л. В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. — В кн.: Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М., 1972, с. 165.

⁴² ПВЛ, ч. 1, с. 49.

⁴³ Там же, с. 83.

⁴⁴ ПСРЛ, т. II, стб. 454.

тиславе, воеводство держашю Киевьскыя тысяща Яневи, игуменьство держашю Иоану»⁴⁵.

Чисельність феодальних волостей, з яких формувалася територія окремих земель, була нестійкою. Відсутність у ряді випадків міцних економічних і політичних зв'язків, віддаленість від головного центру даної землі поряд з іншими факторами сприяли політичній децентралізації давньоруських земель-князівств, переходу деяких волостей до складу інших земель або виникненню в окремих з них осібних князівських столів. Так, наприклад, згадувана раніше область Київської землі — Погорина — в середині XII ст. переходить до складу Галицько-Волинського князівства. Цей факт відбито у літописній статті під 1152 р., яка повідомляє про те, що галицько-волинський князь Володимирко Володаревич захопив її після тривалого протистояння й утримував у своїх руках⁴⁶. Після його смерті, в лютому 1153 р., вона залишилася за Ярославом Осмомислом, який за допомогою військової сили відстояв Погорину від спроб Ізяслава Мстиславича приєднати її знову до Київщини⁴⁷. В кінці XI — на початку XII ст. у ряді земель-князівств відокремлюються самостійні князівства. Так, у Чернігівській землі в цей час виникають перші особні князівські столи (в Новгороді-Сіверському та Муромі)⁴⁸. З 30-х років XII ст., коли розпочався період феодальної роздробленості, кількість подібних квазіземель помітно збільшується.

Відсутність регламентації та традицій у спадкуванні волостей, засвідчені джерелами факти їх дроблення вказують на умовний характер міжволосних кордонів. Формування останніх певним чином залежало від передавання князями окремих волостей в умовне «держання». Не спиняючись докладно на розгляді цього питання, побіжно зауважимо, що «держання» тієї чи іншої волості обумовлювалося відповідними зобов'язаннями з боку васала щодо сюзерена, скріпленими присягою («хрестное целованье»). Наявність останніх, за словами Ф. Енгельса, давала «...досить матеріалу для чвар, особливо коли так багато людей було заінтересовано в тому, щоб знаходити приводи для усобиць»⁴⁹. Усе це було одним з факторів, що сприяли феодальній роздробленості.

В кожному конкретному випадку характер «держання» був різним. Так, волостями Київської землі, що прилягали безпосередньо до її головного міста, як правило, наділялися члени чи близькі родичі великокнязівського дому. Наприклад, під час перебування на київському столі Володимира Мономаха в Білгороді сидів його син Мстислав, переведений батьком з Новгорода⁵⁰. У 1149 р. великий князь Юрій Долгорукий «посади (своїх синів. — В. Р.) Андрея Вышегороде а Борисе в Белгороде»⁵¹. Відіграючи роль великокнязівських намісників, вони, як правило, лише формально володіли цими волостями. Однак у деяких випадках князі — «волостителі» — мали значно більші права.

Адміністративно-територіальна структура давньоруських земель-князівств у цілому збереглася і в наступну епоху. В актових джерелах XIV—XV ст., зокрема, поняття «волость» вживалося переважно у значенні складової частини земель.

Таким чином, аналіз поняття «волость» у літописних джерелах сприятиме поглибленню даних історичної науки про характер внутрішньої організації державної території Давньої Русі, становлення та еволюцію адміністративно-територіальної структури її земель у XI—XII ст.

⁴⁵ ПВЛ, ч. 1, с. 137.

⁴⁶ ПСРЛ, т. II, стб. 453—454.

⁴⁷ Там же, стб. 464—468.

⁴⁸ Зайцев А. К. Черниговская земля, с. 109—110.

⁴⁹ Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 392.

⁵⁰ ПВЛ, ч. 1, с. 201.

⁵¹ ПСРЛ, т. II, стб. 384.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

XXVI З'їзд КПРС — НОВИЙ ВАЖЛИВИЙ РУБІЖ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ НА ШЛЯХУ ДО КОМУНІЗМУ

Вивчення цієї теми повинно сприяти творчому засвоєнню теоретичних положень і висновків, висунутих на XXVI з'їзді КПРС, з'ясуванню історичного значення партійного форуму, який відкрив новий етап у розвитку суспільства на шляху до комунізму. Він узагальнив досвід міжнародної діяльності ленінської партії, соціально-економічні і політичні процеси, що відбуваються в нашій країні, збагатив ленінське вчення про партію, визначив програму діяльності радянського народу на одинадцяту п'ятирічку і більш тривалий період.

При висвітленні теми слід використати праці В. І. Леніна, партійні документи (див. рекомендовану літературу з програми курсу), матеріали XXVI з'їзду КПРС, доповіді, виступи, статті керівників Комуністичної партії і Радянської держави. Особливу увагу слід звернути на матеріали листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС (К., 1982) та спільного урочистого засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1982 р. в Москві, присвяченого 60-річчю утворення Союзу РСР (К., 1982), в яких відображена наступність внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, рішень XXVI з'їзду партії. Значну допомогу пропагандистам і слухачам системи політичного навчання подадуть видані Політвидавком УРСР у 1982 р. брошури з серії «На нових рубежах комуністичного будівництва». Ряд статей з даної проблеми вміщено на сторінках «Українського історичного журналу» в рубриці «XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва» (1981, № 3—12, 1982, № 1—12, 1983, № 1).

При вивченні цієї теми рекомендується розглянути такі питання:

1. XXVI з'їзд про міжнародну політику КПРС.
2. Економічна стратегія партії на сучасному етапі.
3. Соціально-політичний і духовний розвиток радянського суспільства.
4. Партія — авангард радянського народу.

При розгляді **першого** питання слід відзначити, що питання зовнішньої політики і міжнародних відносин завжди були і є в центрі діяльності ленінської партії. Ще на зорі Радянської влади в листопаді 1918 р. В. І. Ленін говорив, що «...з самого початку Жовтневої революції питання про зовнішню політику і міжнародні відносини стало перед нами, як найголовніше питання...»¹. З кожним новим кроком нашої країни до комунізму зростає роль КПРС в галузі міжнародної політики, що зумовлено дією об'єктивних закономірностей, характером сучасної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі, історичною місією партії Леніна, а також тією міжнародною обстановкою, що складається.

¹ Ленін В. І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 146.

Червоною ниткою через усі матеріали і документи XXVI з'їзду проходить думка, що соціалізм і мир нероздільні. В них дано характеристику протиборствуючих сил епохи, двох напрямів у світовій політиці. Один, який проводить Радянський Союз, усі братні соціалістичні країни,— це курс на приборкання гонки озброєнь, зміцнення миру і розрядки, на захист суверенних прав і свободи народів. Другий, який проводять найбільш агресивні імперіалістичні кола, насамперед США,— це курс на підлив розрядки, нагнітання міжнародної напруженості, розширення гонки озброєнь, це політика погроз, втручання у справи інших країн і народів, придушення національно-визвольної боротьби. Два курси в світовій політиці яскраво відображено в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 60-й річниці утворення СРСР².

Проводячи миролюбну зовнішню політику, СРСР, країни соціалістичної співдружності борються за сприятливі зовнішньополітичні умови для творчої праці, за зміцнення позицій світового соціалізму, за розвиток національно-визвольного руху, соціальний прогрес. У цій боротьбі вирішується справді глобальна проблема бо, як відзначається в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, «...немає тепер для жодного народу питання більш істотного, більш важливого, ніж збереження миру, ніж забезпечення найпершого права кожної людини — права на життя»³.

Розвиваючи ленінську теорію соціалістичної революції, з'їзд зробив глибокий аналіз основних рушійних сил сучасного світового революційного процесу — світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного і робітничого рухів, національно-визвольного руху.

Головним фактором зміцнення миру, забезпечення суверенних прав і свободи народів, вирішальною силою у боротьбі проти імперіалізму й агресії виступає співдружність соціалістичних країн, їх згуртованість, єдність, їх послідовна миролюбна, інтернаціоналістська політика. Це розуміють і наші класові вороги. Ось чому вони вдаються до підливних акцій проти соціалістичного світу, в тому числі до відкритих провокацій і диверсій, намагаючись розхитати соціалістичну співдружність. Саме цим пояснюється активізація ворожої діяльності проти соціалістичної Польщі. Проте, як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, всі розрахунки ворогів будуються на хиткій основі. «Історія світового соціалізму,— відзначав у Звітній доповіді ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,—знає всякі випробування. Були в ній і складні, і кризові моменти. Але комуністи завжди сміливо зустрічали атаки противника і перемогали. Так було і так буде. І нехай ніхто не сумнівається в нашій спільній рішимості забезпечити свої інтереси, захистити соціалістичні завоювання народів!»⁴.

Про розвиток соціалістичної співдружності детальніше можна ознайомитися в статті секретаря ЦК КПРС товариша К. В. Русакова (В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики.— М., 1982, с. 531—556).

Величезний вплив на хід сучасної історії справляє робітничий клас та його комуністичний авангард. З'їзд приділив велику увагу проблемам зміцнення єдності дій комуністів планети в боротьбі за спільну справу, за інтереси робітничого класу, за мир, свободу і соціальний прогрес. Про розвиток світового комуністичного руху пропагандист порекомендує слухачам прочитати статтю кандидата в члени Політбюро, секретаря ЦК КПРС товариша Б. М. Пономарьова. (В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики. Вып. 1, с. 361—396).

² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 5.

⁴ Там же, с. 11.

Боротьба КПРС за всемірне зміцнення основних рушійних сил сучасного революційного процесу — свідчення послідовного творчого застосування марксизму-ленінізму. Комуністи, озброєні вченням марксизму-ленінізму, глибше за всіх і правильніше за всіх бачать суть і перспективу процесів, які відбуваються в світі, роблять з цього правильні висновки для своєї боротьби за інтереси робітничого класу, трудящих своїх країн, за демократію, мир і соціалізм.

Надійним компасом у боротьбі за радикальне оздоровлення міжнародної обстановки була і залишається Програма миру, проголошена XXIV і XXV з'їздами КПРС. Органічним продовженням і розвитком цієї історичної Програми є комплекс висунутих XXVI з'їздом ініціатив, спрямованих на оздоровлення міжнародної обстановки, зміцнення безпеки. Ця Програма — приклад творчого, новаторського підходу ленінської партії до аналізу міжнародних відносин, до визначення практичних шляхів, які відкривають можливості розв'язувати найважчі, найпекучіші завдання сучасної епохи — збереження і зміцнення миру, надійного забезпечення безпеки народів. Про боротьбу КПРС і Радянського уряду за мир і міжнародну безпеку пропагандист прочитає в статті члена Політбюро ЦК КПРС, Міністра оборони СРСР товариша Д. Ф. Устинова⁵.

При розгляді **другого** питання необхідно підкреслити, що миролюбна зовнішня політика нерозривно зв'язана з дальшим зміцненням економічного потенціалу країни. Партія завжди керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що економіка — це наша головна політика. У цілковитій відповідності з цим ленінським положенням XXVI з'їзд партії відзначив: «Керівництво народним господарством — це серцевина всієї діяльності партії і держави»⁶. Адже саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань, зміцнення обороноздатності країни, фундамент активної зовнішньої політики, створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму.

Вихідним пунктом партійного підходу до економіки була і є програмна вимога — все в ім'я людини, все для блага людини. Виходячи з цієї вимоги, партія на XXIV—XXVI з'їздах визначила лінію на більш глибокий поворот народного господарства до різноманітних завдань, зв'язаних з підвищенням добробуту народу, дала настанову на рішучий перехід до переважно інтенсивних факторів економічного зростання — на піднесення ефективності і якості всієї роботи. Цим самим підкреслена спадкоємність економічної стратегії партії, що знайшло яскравий вияв у визначенні головного завдання одинадцяті п'ятиріччя, яке «...полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи»⁷.

За своїми історичними масштабами, відзначалося на з'їзді, значенням і наслідками здійснюване переведення нашого народного господарства на переважно інтенсивний шлях розвитку може бути поставлене в один ряд з таким найглибшим перетворенням, як соціалістична індустріалізація, що докорінно змінила обличчя країни. Розв'язанню завдання інтенсифікації економіки повинно бути підпорядковано все: прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення структури суспільного виробництва, поліпшення планування та управління, підвищення рівня господарювання.

⁵ Устинов Д. Ф. Отстоять мир. — В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики. Вып. 1. — с. 239—250.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 37.

⁷ Там же, с. 163.

Однією з принципових особливостей розробленої XXVI з'їздом КПРС економічної політики є її спрямованість на повніше й ефективніше використання виробничого потенціалу, всіх видів сировини, матеріалів, палива, енергії, які має у своєму розпорядженні держава. Стрижнем економічної політики, відзначається в Звітній доповіді, «...стає справа, здавалося б, проста і дуже буденна — господарське ставлення до суспільного добра, вміння повністю, доцільно використовувати все, що у нас є. На це повинні бути націлені ініціатива трудових колективів, партійно-масова робота. На це повинні бути націлені і технічна політика, і політика капіталовкладень, і система планових, звітних показників»⁸. Йдеться про те, щоб величезний потенціал, створений радянським народом, використовувався по-господарському, з повною віддачею. Максимальні результати при мінімальних затратах — у цьому смисл висунутої партією вимоги: «Економіка повинна бути економічною».

Розглядаючи питання підвищення ефективності суспільного виробництва, слід зосередити увагу слухачів на тому, що умови, в яких народне господарство розвиватиметься у 80-і роки, роблять ще більш необхідним прискорення науково-технічного прогресу, забезпечення тісної інтеграції науки з виробництвом. Найвищий форум комуністів намітив широку програму прискорення науково-технічного прогресу, виведення всіх галузей народного господарства на передові рубежі науки і техніки.

Для програми економічного і соціального розвитку СРСР на 80-і роки характерними є дальше розширення масштабів і посилення комплексності заходів для поліпшення умов життя і побуту людей; розв'язання більш широкого кола соціально-економічних проблем по зміцненню і розвитку соціалістичного способу життя; вирішення завдань поліпшення постачання населення продовольством, промисловими товарами народного споживання; проведення ефективної демографічної політики, поліпшення умов праці і життєдіяльності жінок. Про соціально-економічну політику партії пропагандист може дізнатися з матеріалів XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і урочистого засідання в Москві, присвяченого 60-річчю утворення Союзу РСР, а також з літератури з даної проблеми⁹.

З метою задоволення потреб трудящих XXVI з'їзд прийняв рішення про розробку стабільної продовольчої програми. Така програма була прийнята на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС. Це перша у загальнодержавному масштабі продовольча програма в нашій країні. Вона має широкомасштабний, комплексний характер і зв'язує в єдине ціле розвиток сільського господарства, всіх обслуговуючих його галузей промисловості: заготівлю, транспортування, переробку і зберігання сільськогосподарської продукції, розвиток харчової промисловості і торгівлю продовольчими товарами. Детальніше ці питання висвітлені в матеріалах травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, у статті члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова (Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982; Горбачев М. С. Продовольственная программа и задачи ее реализации.— Коммунист, 1982, № 10, с. 6—21).

При розгляді цього питання пропагандист повинен показати роботу нашої партії по реалізації завдань, накреслених в Продовольчій програмі, виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

⁸ Там же, с. 50.

⁹ XXVI съезд КПСС: экономическое и социальное развитие СССР на современном этапе.— К., 1982; Кондуфор Ю. Ю., Лихолат А. В. Актуальні питання економічного і соціального розвитку радянського суспільства в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС.— УІЖ, 1981, № 4.

XXVI з'їзд вніс новий творчий вклад у теорію і практику роботи соціалістичного господарського механізму, намітив шляхи, визначив форми і методи вдосконалення всієї системи керівництва економікою.

При висвітленні **третього** питання необхідно відзначити, що в умовах зрілого соціалізму дедалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства. XXVI з'їзд проаналізував питання соціально-класової структури і національних відносин, вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини, дальший розвиток радянської політичної системи. На основі марксистсько-ленінського узагальнення тих величезних соціальних зрушень, які відбулися в розвитку радянського суспільства за останні десятиріччя, XXVI з'їзд КПРС зробив ряд висновків принципового теоретичного і політичного значення. Один з них полягає в тому, що провідною тенденцією розвитку соціально-класової структури радянського суспільства є зближення всіх його класів і соціальних груп, зростання провідної ролі робітничого класу в усіх сферах життя, у впевненому просуванні нашої країни по шляху створення безкласового суспільства.

Вагомим вкладом у теорію марксизму-ленізму і практику комуністичного будівництва є сформульований XXVI з'їздом партії висновок про те, що «...становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»¹⁰. А це означає, що розвинуте соціалістичне суспільство робить гігантський крок вперед до повної соціальної однорідності.

В документах і матеріалах з'їзду значне місце посідають питання національних відносин—однієї з найскладніших сфер суспільного життя. Історичним досягненням назвав з'їзд повну ліквідацію успадкованого від минулого величезного розриву в рівнях розвитку центру Росії і колишніх національних окраїн. З'їзд констатував, що відсталіх окраїн нині не існує. Всі радянські республіки мають тепер розвинуту економіку і культуру. Неухильне зміцнення братерської дружби всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини на етапі зрілого соціалізму благотворно позначилося на збільшенні матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим на його максимальному використанні для гармонійного розвитку всієї країни. При висвітленні питань національних відносин на сучасному етапі пропагандисту слід використати постанову ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». (К., 1982), матеріали урочистого засідання, присвяченого 60-річчю утворення Союзу РСР у Москві.

Історичні досягнення у зміцненні братерської дружби народів нашої країни, у прискореному зближенні націй і народностей, їх єдності, у розквіті економіки і культури радянських республік не означають, звичайно, що всі питання у сфері національних відносин уже вирішено. Динаміка розвитку такої багатонаціональної держави, як СРСР, породжує немало проблем, що вимагають чуйної уваги партії.

У доповіді товариша Ю. В. Андропова на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 60-річчю утворення СРСР, багато уваги приділено реальним якісним змінам в національних відносинах, що сталися в нашій країні за 60 років, визначено актуальні завдання національної політики на етапі розвинутого соціалізму. «...В умовах зрілого соціалізму,—відзначав товариш Ю. В. Андропов,—проблеми взаємовідносин між націями... потребують особливої турботи, постійної уваги Комуністичної партії. Партія повинна глибоко вникати в них, намічати шляхи їх розв'язання, творчо збагачуючи практикою розвинутого соціалізму ленінські принципи національної політики»¹¹.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 64.

¹¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 16.

В нашій країні поважаються національні почуття, національна гідність кожної людини. Партія виступає проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей, але вважає також недопустимим їх штучне роздування. Вона боролась і завжди буде боротись проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде антисемітизм чи сіонізм. Священний обов'язок партії — виховувати трудящих на ідеях радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини. Ідеї ленінської дружби і братерства народів глибоко проникли в помисли і серця радянських людей, у тому числі й трудящих України. «Ми і далі будемо берегти як зіницю ока непорушну дружбу, священну єдність усіх націй і народностей країни, — говорив товариш В. В. Щербицький, — бо в цій непохитній згуртованості, у випробуваному керівництві партії, твердій вірі в комуністичні ідеали наша нездоланна сила»¹².

XXVI з'їзд приділив велику увагу зміцненню матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формуванню нової людини, дальшому розвитку соціалістичної культури, вдосконаленню загальної і спеціальної освіти трудящих, творчості численної армії діячів літератури і мистецтва. З'їзд підкреслив, що «...успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики»¹³. Цей висновок має важливе значення для практичної діяльності партійних організацій на тривалу перспективу.

КПРС проявляє постійну турботу про дальший розвиток радянської політичної системи. З прийняттям Конституції СРСР почався новий етап у розвитку соціалістичної демократії. З'їзд дав високу оцінку благотворному впливу нової Конституції на процес дальшої демократизації державного і суспільного життя, на все ширше залучення радянських людей до управління справами держави, на активізацію діяльності Рад, профспілок, комсомолу та інших громадських організацій. Висновки з'їзду про роль і завдання громадських організацій лягли в основу рішень XVII з'їзду профспілок і XIX з'їзду ВЛКСМ, конкретизовані у виступах Л. І. Брежнєва на цих форумах. (Див.: Рад. Україна, 1982, 17 берез.; 19 трав.).

Розглядаючи **четверте** питання, пропагандист відзначає, що Комуністична партія успішно керує боротьбою радянського народу за побудову комунізму. Разом з розвитком суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя вона й сама постійно зростає, міцніє, мужніє. На XXVI з'їзді партії підкреслювалось, що роль провідної сили суспільства не дається сама по собі. Ця роль заробляється, завойовується у ході постійної, безперестанної боротьби за інтереси трудящих, закріплюється тим, що партія постійно поглиблює свої зв'язки з народними масами, живе їх потребами і турботами. У єдності з народом — сила партії. У єдності з партією, в її керівництві — сила народу. Ці висунуті з'їздом положення відображають величезну турботу КПРС про послідовне здійснення ленінських заповітів, про примноження і зміцнення зв'язків з масами, про їх виховання, піднесення творчої енергії. Про зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС в розвитку радянського суспільства пропагандист порекомендує слухачам прочитати в статті секретаря ЦК КПРС товариша І. В. Капітонова «КПСС — авангард советского народа» (В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики. Вып. 1, с. 437—458).

XXVI з'їзд велику увагу приділив дальшому вдосконаленню стилю і методів партійного керівництва. «Стиль і методи керівництва, —

¹² Рад. Україна, 1981, 24 лют.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.

відзначалось у Звітній доповіді,— питання, важливе для всієї партії, для всього народу. Пам'ятати про це, повсякденно і в усьому керуватися ленінськими нормами—прямий обов'язок будь-якого партійного керівника!»¹⁴

Розкриваючи досвід партійного керівництва, нагромаджений останнім часом, необхідно підкреслити, що діяльність партійних організацій стала більш науково обґрунтованою, націленою на високі кінцеві результати. На з'їзді наводилися цікаві факти з роботи партійних організацій Москви, Ленінграда, ряду республіканських і обласних партійних організацій. Зокрема, відзначався досвід Компартії України у справі добору і виховання кадрів, підвищення відповідальності керівників за конкретні ділянки роботи. Наша республіка, як і інші, має нині могутній кадровий потенціал, який створювався протягом багатьох років. На Україні майже 5,4 млн. спеціалістів, з них близько 2,3 млн.—з вищою освітою. Кожен третій спеціаліст—комуніст. Створено добру основу для послідовного зміцнення всіх ділянок господарської, культурної, державної, громадської, партійної роботи добре підготовленими, політично зрілими, компетентними працівниками, які добре знають життя, стоять на висоті сучасних вимог¹⁵. Про вдосконалення стилю і методів партійного керівництва в Компартії України детальніше розповідається в статті товариша В. В. Щербицького «Требовательность и ответственность» (В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики. Вып. 1, с. 303—312).

При вивченні матеріалів з'їзду особливу увагу слід звернути на питання комуністичного виховання, завдання ідеологічної роботи партії на сучасному етапі. КПРС незмінно виходить з того, що чим далі ми просуваємося шляхом комуністичного будівництва, тим більшого значення набувають завдання ідейно-політичного, трудового, морального виховання. Цьому підпорядкована партійна пропаганда, масово-політична робота, діяльність засобів масової інформації. Основні завдання ідеологічної роботи в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС висвітлено у вступному слові М. А. Суслова на Всесоюзному семінарі-наradі ідеологічних працівників 20 квітня 1982 р.

Предметом постійного піклування партії, її Центрального Комітету є вдосконалення системи партійної освіти. На XXVI з'їзді вказувалося на приклади творчої постановки партнаванчання в ряді виробничих колективів Москви, Ленінграда, Свердловська, Донбасу. Наголошувалося на тому, що в партійному навчанні першорядного значення набуває його зв'язок з життям, із завданнями комуністичного будівництва, його результативність. З'їзд поставив завдання перед працівниками ідеологічного фронту добитися на ділі єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи партії.

Відповідно до вказівок XXVI з'їзду партії, до завдань, сформульованих у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» від 26 квітня 1979 р. необхідно, щоб зміст ідеологічної роботи став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей.

Сьогодні, коли на міжнародній арені агресивні кола імперіалізму активізували свою діяльність, а буржуазна пропаганда намагається посилити розкладаючий вплив на свідомість людей в країнах соціалізму, в тому числі і в СРСР, актуальним є підвищення політичної пильності, вироблення чіткої класової позиції. Зважаючи на це, КПРС веде постійну роботу по вихованню радянських людей ідейно переконаними, підносить їх енергію та ініціативу, зміцнює в них оптимізм.

Закінчуючи висвітлення теми, необхідно вказати на історичне

¹⁴ Там же, с. 87.

¹⁵ Рад. Україна, 1981, 18 черв.

значення XXVI з'їзду, яке полягає в тому, що всупереч антикомуністичній, антирадянській істерії, справжній «психологічній війні», яку ведуть імперіалістична реакція та її прислужники, він з новою силою розкрив правду наших ідеалів, нездоланність і животворність марксизму-ленінізму, продемонстрував перед усім світом непохитну вірність нашої партії цьому єдино правильному революційному вченню. Два головних взаємозв'язаних напрями визначив з'їзд у діяльності партії. Один з них — комуністичне творення, другий — зміцнення миру. Обидва ці напрями яскраво відображають вірність КПРС принципам пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Про міжнародне значення XXVI з'їзду КПРС пропагандисти і слухачі можуть прочитати в статтях члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка і кандидата в члени Політбюро, секретаря ЦК КПРС товариша Б. М. Пономарьова. (В кн.: XXVI съезд КПСС: единство теории и практики. Вып. 1, с. 213—302, 335—360).

Комуністична партія нині всі свої зусилля, весь творчий геній радянського народу спрямовує на здійснення рішень XXVI з'їзду, травневого і листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС, завдань 1983 р. і одинадцятої п'ятирічки в цілому.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРО МЕТОДИКУ ВИВЧЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ XXVI З'ЇЗДУ КПРС НА УРОКАХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Розвиток і збагачення основних рис зрілого соціалізму, досягнення в галузі суспільних наук, перехід до загальної середньої освіти зумовили необхідність удосконалення структури і змісту такого важливого курсу, як суспільствознавство. Разом з тим зростають вимоги до наукового та ідейно-теоретичного рівня викладання предмета. Вивчення курсу повинно забезпечувати формування в старшокласників основ марксистсько-ленінського світогляду, умінь застосовувати марксистську методологію при аналізі подій та явищ суспільної дійсності, високі морально-політичні якості будівника комунізму.

Важливою і необхідною умовою реалізації дидактичних, виховних функцій змісту і структури суспільствознавства, підвищення наукового та ідейного рівня його викладання є глибоке вивчення матеріалів XXVI з'їзду КПРС, що сприяє осмисленню й міцному засвоєнню фактів і теоретичного матеріалу, кращому розумінню єдності наукової теорії і революційної практики, політики партії¹.

Викладання суспільствознавства на основі творчого використання в навчально-виховному процесі матеріалів XXVI з'їзду партії — один з найбільш дієвих засобів дальшого посилення ідейно-теоретичного рівня викладання предмета. Як зазначається в методичному листі Міністерства освіти СРСР, «вивчення рішень з'їзду є найважливішим фактором комуністичного виховання, формування наукового світогляду школярів, розвитку їхнього стійкого інтересу до марксистсько-ленінської науки, політичних знань, прагнення поповнювати їх... Положення і висновки документів XXVI з'їзду партії ідейно збагачують зміст усього виховного процесу»².

Робота десятикласників на уроках суспільствознавства над документами з'їзду значною мірою забезпечує систематизацію й узагальнення знань старшокласників, конкретизацію теоретичних положень марксистсько-ленінського вчення, розширює сферу пізнавальних інтересів учнів у галузі суспільних наук. А це в свою чергу є однією з передумов формування стійких переконань у боротьбі за ідеали комунізму.

Вивчення матеріалів XXVI з'їзду КПРС як методологічної бази розв'язання тих складних освітніх і виховних завдань, які ставляться до кожної теми курсу, зобов'язує педагогів підняти на новий, вищий рівень методичну забезпеченість кожного уроку. Передовий досвід роботи вчителів республіки свідчить, що для ефективного вивчення матеріалів XXVI з'їзду партії на уроках суспільствознавства необхідно, щоб методи навчання забезпечували оптимальні умови для формування в учнів наукового світогляду й умінь використовувати марксистсько-ленінську методологію, її основні принципи при аналізі політичних і соціально-економічних процесів; спрямовували вивчення основних законів суспільного розвитку в нерозривній єдності з конкретними положеннями XXVI з'їзду КПРС, практикою комуністичного будівництва, виховували у старшокласників політичну культуру; створювали умови для формування навичок організації роботи дослідницького характеру, аналізу актуальних питань соціально-економічно-

¹ См.: Изучение в средней школе материалов XXVI съезда КПСС. М., 1981, с. 5.

² Школярам про XXVI з'їзд КПРС.—Рад. освіта, 1981, 25 берез.

го розвитку області, району, міста, села і на цій основі — узагальнення явищ суспільного життя.

Звичайно, системний підхід до використання документів XXVI з'їзду КПРС при вивченні тієї чи іншої теми потребує певної організаційної підготовки. Практика роботи передових учителів підтверджує доцільність внесення відповідних коректив до тематичного чи поурочного планування курсу. Тут вчитель чітко визначає, який матеріал і в якому обсязі він буде розглядати на даному уроці. Чи це матеріал для аналітичної роботи, чи конкретизуючий. Додаткове планування використання матеріалів з'їзду створює умови для науково обгрунтованого підбору відповідних теоретичних і конкретизуючих положень, допомагає вчителю визначити педагогічну доцільність і правильність їх вибору відповідно до даної теми, запобігти перевантаженню старшокласників.

Особлива роль в організації вивчення та використання матеріалів XXVI з'їзду партії належить кабінетам історії та суспільствознавства. Звичайно, вони повинні бути забезпечені стабільними і робочими (змінними) інформаційно-дидактичними стендами, літературою, насамперед матеріалами XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Досвід роботи завідуючих кабінетами переконує в доцільності підбору інформаційного матеріалу з газет і журналів до кожної теми курсу. Залучення до цієї роботи старшокласників сприяє кращому вивченню матеріалів з'їздів, розширенню кругозору учнів.

Найбільш поширеними методами організації навчальної діяльності старшокласників є самостійна робота десятикласників під керівництвом учителя з документами партійного форуму; підготовка повідомлень, невеличких доповідей, рефератів і виступів учнів на уроці-семінарі; проведення учнівських конференцій; організація творчо-пошукової роботи старшокласників з метою конкретизації висновків і положень, зроблених XXVI з'їздом КПРС на основі матеріалів про діяльність партійних організацій, підприємств, колгоспів своєї області, району, міста чи села; запрошення на урок делегатів XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, партійних працівників, передовиків виробництва, ветеранів праці тощо.

Розповідаючи про творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення на сучасному етапі, вчитель виділяє основні теоретичні і практичні положення, які знайшли своє відображення в рішеннях XXVI з'їзду КПРС. Для організації активної пізнавальної діяльності десятикласників необхідно підготувати робочий стенд, на якому визначаються джерела розвитку марксистсько-ленінської теорії і самі положення. До джерел відносяться творча праця радянських людей; практика комуністичного будівництва; керівна роль партії в житті соціалістичного суспільства; аналітична діяльність КПРС в оцінці подій, фактів, явищ міжнародного життя.

Характеризуючи документи XXVI з'їзду партії з точки зору творчого розвитку ленінізму, вчитель повинен звернути увагу учнів на такі основні теоретичні й практичні висновки:

- XXVI з'їзд КПРС, продовжуючи розвивати концепцію розвинутого соціалізму, накреслив конкретні шляхи, визначив стратегію і тактику партії в політичному і соціально-економічному будівництві на 80-і роки;

- ідейно-теоретичне збагачення ленінізму Конституцією (Основним Законом) СРСР;

- узагальнення практики соціального розвитку суспільства, зближення націй і народностей у нашій країні;

- розвиток питань політичної економії соціалізму, пов'язаних з переходом на інтенсивні фактори росту економічного потенціалу

- творчий розвиток питань сучасних міжнародних відносин, ленінської зовнішньої політики КПРС;
- розробка питань міжнародного комуністичного і робітничого руху;
- узагальнення питань, пов'язаних з розвитком і діяльністю Комуністичної партії.

Всі ці положення десятикласники записують у свої конспекти.

Програма з суспільствознавства особливе місце відводить за своєю старшокласниками головних положень діалектичного й історичного матеріалізму та вивченню законів діалектики. Вчитель зосереджує увагу учнів на розкритті таких понять, як «держава», «класи», «революційна ситуація», «суспільно-економічна формація», «світогляд», «основне питання філософії», «матерія», «буття», «діалектика», «базис», «надбудова» та ін.

Вивчення законів діалектики потребує широкого використання документів XXVI з'їзду КПРС як з точки зору конкретизації положень матеріалістичної діалектики, так й узагальнення теоретичних знань. При розгляді теми «Соціальна структура радянського суспільства» вчитель звертає увагу учнів на те, що «у 70-ті роки тривало **зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства**»³ і що «провідною силою цього процесу, його, говорячи словами Маркса, «соціальним розумом і соціальним серцем» був і залишається сучасний робітничий клас»⁴. Учитель підводить десятикласників до висновку, що «...становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁵.

Розкриваючи положення діалектичного матеріалізму про загальний характер руху і розвиток матеріального світу, учителю доцільно використати уривок із Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, де йдеться про основні проблеми і процеси сучасного світового розвитку. «В розвитку економіки, культури, у вдосконаленні суспільних відносин, соціалістичної демократії — буквально в усіх галузях світового соціалізму впевнено йде вперед»⁶.

Комплексний підхід до аналізу соціально-економічного розвитку нашої країни знайшов своє виявлення в матеріалах XXVI з'їзду КПРС. Саме, розкриваючи тісний взаємозв'язок основних тенденцій економічного і соціального розвитку в умовах зрілого соціалізму, необхідно підвести старшокласників до розуміння такого поняття, як «закономірності в загальному зв'язку явищ суспільного життя».

Використовуючи матеріали XXVI з'їзду партії, учитель розкриває глибокі об'єктивні взаємозв'язки усіх сфер життя суспільства, які проявляються у діалектичних закономірностях. Залучаючи положення Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, вчитель вказує на основні протиріччя між двома суспільно-економічними формаціями. Як зазначається в документах з'їзду, «...звітний період був часом складним і бурхливим. Він був позначений насамперед інтенсивною боротьбою двох напрямів у світовій політиці. З одного боку, курс на приборкання гонки озброєнь, зміцнення миру і розрядки... З другого боку, курс на підлив розрядки, роздування гонки озброєнь...»⁷.

Звертаючи увагу учнів на антагоністичні суперечності, вчитель вказує на протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, на посилення класової боротьби, загострення економічних відносин між капіталістичними державами. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства неантагоністичні суперечності залишаються, але вони відіграють роль рушійної сили в суспільному розвитку. Їх

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

⁴ Див.: Там же, с. 64.

⁵ Там же.

⁶ Там же, с. 13.

⁷ Там же, с. 3—4.

розв'язання відбувається на основі науково обґрунтованої, планомірної і послідовної соціально-економічної політики КПРС. Тут вчитель може використати матеріал, пов'язаний з вирішенням завдання збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. «З метою радикального розв'язання проблеми,— зазначається у матеріалах XXVI з'їзду партії,— визнано необхідним розробити спеціальну продовольчу програму... Її мета — в якомуго стисліші строки розв'язати завдання безперебійного постачання населенню продуктів»⁸. Партія поставила складні завдання по дальшому вдосконаленню управління економікою, народним господарством, подоланню відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

При розгляді питання про закон переходу кількісних змін у якісні вчитель, використовуючи документи XXVI з'їзду КПРС, наводить ті положення, які розкривають характер процесу розвитку нашого суспільства, шляхи і форми переходу від старого до нового. Схвалюючи положення і висновки, викладені в промові Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, радянські люди своєю творчою працею примножують багатства нашої країни. Відмічаючи важливість успішного виконання плану економічного і соціального розвитку СРСР на 1983 рік, партія спрямовує всі трудові колективи на зростання темпів розвитку економіки, підвищення ефективності всього народного господарства^{8а}.

Для формування у старшокласників розуміння об'єктивності і загального характеру законів діалектики важливого значення набуває розуміння учнями дії закону заперечення заперечення. Використовуючи матеріали з'їзду, вчитель підводить учнів до правильного розуміння сучасних суспільних процесів в усьому світі, розкриває прогресивність процесу переходу від нижчого до вищого, від простого до складного.

Цілісне, послідовне вивчення питань марксистсько-ленінської філософії в курсі суспільствознавства створює умови для формування у школярів матеріалістичного розуміння історії. Знайомство старшокласників з історичним матеріалізмом, як наукою про найбільш загальні закони суспільного розвитку, слід пов'язати з систематичним і продуманим використанням на уроках відповідних положень з матеріалів XXVI з'їзду КПРС. Це дає можливість учителю забезпечити тісний зв'язок теоретичного матеріалу з практикою комуністичного будівництва в нашій країні.

У процесі вивчення теми «Капіталізм — останній експлуататорський лад. Від капіталізму до соціалізму» особлива увага звертається на характеристику розвитку імперіалізму в сучасних умовах, усвідомлення учнями суті загального закону капіталістичного нагромадження, закону нерівномірності розвитку капіталізму в епоху імперіалізму та закону вартості. Школярі повинні розуміти головні закономірності сучасного революційного руху, переконатися в об'єктивній історичній необхідності загибелі капіталізму і торжества соціалізму.

Розгляд цих питань тісно пов'язаний з тими висновками і характеристиками явищ і процесів розвитку сучасного капіталізму, посилення світового революційного процесу, які подано в Звіті Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергових завданнях партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.

Використовуючи матеріали з'їзду, вчитель має можливість, з одного боку, конкретизувати процеси, характерні для сучасного капіталізму, а з другого,— узагальнити знання десятикласників на якісно новому рівні, сформувати в них цілісне уявлення про зміст сучасної епохи.

Висвітлюючи питання про особливості загальної кризи капіталізму

⁸ Там же, с. 54.

^{8а} Рад. Україна, 1982, 22 груд.

му, вчитель, спираючись на висновки, зроблені XXVI з'їздом КПРС, підводить десятикласників до узагальнення тих знань про капіталізм, які вони здобули з історії в IX—X класах. Розглядаючи даліше поглиблення загальної кризи капіталізму в 70-і роки, вчитель звертає увагу учнів на такі основні положення, що були відзначені на XXVI з'їзді КПРС: невпинне зростання інфляції (державне регулювання економіки не рятує від інфляції, спаду виробництва); загострення соціальних протиріч, зростання безробіття; посилення міжімперіалістичних суперечностей; авантюризм зовнішньополітичного курсу капіталістичних держав; мілітаризація економіки.

У процесі опрацювання теми «Соціалізм і комунізм. Розвинуте соціалістичне суспільство, яке поступово переростає в комуністичне», значна увага приділяється розгляду таких положень: розвинуте соціалістичне суспільство, єдність і взаємозв'язок економічних і соціально-політичних процесів у суспільстві; діалектична єдність науково-технічного і суспільного процесу, поєднання переваг соціалістичного ладу з досягненнями науково-технічної революції; зростання керівної ролі КПРС у комуністичному будівництві, посилення ідеологічної діяльності партії; переваги соціалістичного способу життя над буржуазним; закономірності світового революційного процесу; мирне співіснування держав з різним соціально-економічним і політичним ладом⁹.

Розкриваючи суть основного економічного закону соціалізму, вчитель дає завдання учням. Працюючи над текстом матеріалів XXVI з'їзду КПРС (с. 160), визначити найвищу мету економічної стратегії партії на 80-і роки. Аналізуючи конкретні показники дальшого зростання матеріального і культурного рівня життя народу в одинадцятій п'ятирічці, десятикласники відзначають, що мета економічної стратегії партії полягає в неухильному піднесенні матеріального і культурного рівня життя народу, створенні всіх умов для всебічного розвитку особи. Далі вчитель ставить запитання. За рахунок яких засобів буде досягнена ця мета? Спираючись на текст документу, старшокласники в бесіді відзначають, що зростання добробуту радянського народу в нинішній п'ятирічці здійснюватиметься на основі сталого, поступального розвитку народного господарства; прискорення науково-технічного прогресу; інтенсифікації виробництва; більш раціонального використання виробничого потенціалу країни; всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи; зростання соціальної і трудової активності радянських людей.

Розповідаючи про дію основного економічного закону соціалізму, вчитель організовує роботу учнів над плакатом «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Це дає змогу конкретизувати основні засоби розв'язання завдань одинадцяті п'ятирічки. Так, учителька суспільствознавства Здолбунівської середньої школи № 2 Ровенської області Т. К. Чикатович, розкриваючи конкретні аспекти реалізації економічної стратегії партії в 1981—1985 рр., організовує індивідуальну роботу старшокласників над матеріалами, надрукованими в центральних газетах, про розвиток різних галузей народного господарства. Під час творчого обговорення десятикласники правильно вказують на те, що для реалізації економічної стратегії партії необхідно забезпечити дальший соціальний і економічний прогрес радянського суспільства; здійснити широку програму підвищення народного добробуту; на основі прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації суспільного виробництва забезпечити якісні зрушення в матеріально-технічній базі.

Розкриваючи питання про економіку СРСР як єдиний народногосподарський комплекс, учитель логічно поєднує матеріал уроку з пи-

⁹ См.: Прохоров А. П., Матвеев А. И. Об усовершенствованной программе обществоведения.— Преподавание истории в школе, 1981, № 2, с. 29.

таннями про економічний розвиток Української РСР. Наголошується на тому, що єдиний народногосподарський комплекс склався на основі спільних інтересів і цілей усіх націй і народностей. Учителі наводять приклад про трудові досягнення трудящих республіки. «Економіка України,— говорилося на XXVI з'їзді Компартії України,— органічна складова єдиного народногосподарського комплексу країни— піднялась у звітному періоді на новий рівень. Збільшився її вклад у розв'язання загальнодержавних завдань. Дальшого розвитку набули всі галузі, господарство і культура всіх областей республіки»¹⁰.

Велика увага у матеріалах і документах XXVI з'їзду КПРС приділяється керівній ролі Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму. Для формування у десятикласників глибоких знань про керівну роль партії учителі суспільствознавства на фактичному матеріалі висвітлюють такі питання. В чому конкретно проявляється керівна роль партії? Основні напрями діяльності КПРС. Які фактори забезпечують успішне виконання планів партії?

Досвід вивчення матеріалів XXVI з'їзду КПРС на уроках суспільствознавства свідчить, що вчителі, відповідно до змісту вдосконаленої програми, планують свою роботу так, щоб учні успішно, на рівні теоретичного узагальнення, засвоїли і осмислили ряд світоглядних ідей і висновків про керівну і спрямовуючу роль КПРС:

— основою діяльності партії є політичне керівництво — визначення генеральних перспектив розвитку суспільства і реалізація відповідних заходів, спрямованих на здійснення цих напрямів;

— ідейна загартованість, теоретична підготовленість, дисциплінованість, згуртованість партії визначає її керівну роль;

— високий політичний авторитет, відповідальність за здійснення завдань комуністичного будівництва — мобілізуючі фактори діяльності партії;

— зростання міжнародного авторитету КПРС¹¹.

Як зазначається в пояснювальній записці до програми з суспільствознавства, «дедалі більшого значення набуває самостійна робота учнів, включення в неї елементів дослідження, аналізу, узагальнення фактів дійсності, використання краєзнавчого матеріалу»¹².

Цікаво й ефективно розв'язуються ці завдання в Чернівецькій середній школі № 2. Так, при вивченні матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України для старшокласників була проведена конференція, присвячена питанням боротьби КПРС за мир. Учні самостійно готували реферати, залучаючи різноманітний матеріал. На конференції виступила делегат XXVI з'їзду КПРС в'язальниця текстильно-галантерейної фабрики А. В. Гризенко.

Важливу роль у формуванні навиків дослідницької роботи відіграють спеціальні групи, в яких десятикласники вивчають і аналізують діяльність місцевих підприємств в одинадцятій п'ятирічці. Тут вони оформляють альбоми «XXVI з'їзд КПРС і наш край», «Машзавод ім. Ф. Е. Дзержинського в одинадцятій п'ятирічці», «Делегати XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України від Чернівецької області» тощо.

Широке використання матеріалів XXVI з'їзду партії на уроках суспільствознавства і в позакласній роботі сприяє підвищенню наукового світогляду старшокласників, розширює їх пізнавальну сферу.

А. А. БУЛДА (Київ),

І. М. НОСАЧЕНКО (Київ)

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981, с. 7—8.

¹¹ См.: Изучение материалов XXVI съезда КПСС — важнейший фактор совершенствования учебно-воспитательного процесса. — Преподавание истории в школе, 1981, № 5, с. 6.

¹² Суспільствознавство. Програма. К., 1981, с. 6.

МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

Перемогу радянських військ під Сталінградом народи світу сприйняли як початок корінного перелому в боротьбі з нацизмом, як могутній заклик до посилення опору фашистським загарбникам. У Вашингтоні і Лондоні, в Парижі і Белграді, у Берліні й Римі — скрізь люди відчували, розуміли: тут вирішується результат війни. Сталінградська битва і понині впливає на умн і серця людей усіх континентів. Ось чому до Волгограда приїждять люди з усіх кінців земної кулі, щоб на власні очі побачити ту землю, на якій було зламано хребет фашистському звірю, поклонитися пам'яті тих, хто своїм життям врятував людство від поневолення.

Документи і матеріали, що публікуються, розкривають всесвітньо-історичне значення Сталінградської битви, показують її вплив на посилення європейського руху Опору нацизмові в роки другої світової війни, на розгортання національно-визвольного руху проти імперіалізму, неоколоніалізму і сіонізму в наші дні, спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів історії Сталінградської битви, що намагаються зменшити велич подвигу радянського народу.

Документи і матеріали, які вміщуються в даній публікації, взято з фондів ТАРС, Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (ЦДАЖР СРСР), Волгоградського державного музею оборони (ВДМО), Державного архіву Волгоградської області (ДАВО), а також із зарубіжних газет, що зберігаються в бібліотеках і архівах Радянського Союзу та з книг відзивів відвідувачів меморіального комплексу на Мамаєвому кургані.

Публікацію підготував Б. С. АБАЛІХІН (Волгоград)

№ 1

Вітальна телеграма робітникам Сталінграда від учасників з'їзду профспілки робітників сільськогосподарського машинобудування США

15 вересня 1942 р.

Привіт героїчному народу і нашим братам, робітникам тракторної промисловості Сталінграда, які, незважаючи на величезні труднощі, утримують нині обложену фортецю людства. Ми, робітники сільськогосподарського машинобудування, зібравшись на з'їзд з метою створення національної профспілки і визначення її програми й політики, покликаних посилити нашу участь у загальносвітовій війні проти гітлеризму, гаряче вітаємо славних захисників вашого міста і вашої країни, захисників спільної нашої справи. Наш з'їзд одностайно прийняв резолюцію, що закликає президента і верховного головнокомандуючого Рузвельта прискорити відкриття другого фронту в Європі для того, щоб допомогти вам і разом з тим врятувати наш народ від тяжких мук і страждань, зв'язаних із затяжною війною. Нас надихає ваша мужність. Разом з вами ми сповнені рішучості добитися перемоги.

№ 2

3 виступу по московському радіо
члена ЦК Компартії Голландії М. Заменгофа

23 вересня 1942 р.

У ці осінні дні ви, як і весь світ, особливо чуйно і тривожно прислуховуєтеся до вістей, що ідуть із Сходу. Тому що сьогодні в Росії, на берегах Волги, під Сталінградом ведеться жорстокий бій між варварством і свободою, між середньовічним минулим нашої землі та її майбутнім.

Справа не лише в тому, що Сталінград є одним з найважливіших життєвих центрів могутньої ділянки антигітлерівської коаліції — Радянської Росії. Справа не тільки в тому, що Сталінград — першокласне портове місто Волги, цієї важливої водної артерії Європи. Справа не лише в тому, що битва за Сталінград є великою битвою цієї війни. Справа в тому, що на південному сході Росії Гітлер вводить майже всі свої людські резерви. Німці підтягнули до Волги, до передгір'я Кавказу значну частину своїх збройних сил. Вони примусили своїх васалів — Італію, Румунію, Угорщину, Фінляндію відправити нові дивізії. Вони намагаються завдати нищівного удару. Нелегко росіянам. На них спрямована майже вся сила гітлерівської воєнної машини...

Другим наслідком мужньої боротьби росіян є створення значно більш сприятливих умов для визвольної боротьби народів окупованих фашистами країн Європи. Все менше сил залишається у німців на Заході*. Дедалі важче стає боротися їм з патріотами Голландії, Чехословаччини, Бельгії, Франції, Югославії, Норвегії...

ЦДАЖР СРСР, ф. 6903, оп. 24, спр. 2183, арк. 46—48.

№ 3

3 передачі радіо Лондона «Про героїчну боротьбу
захисників Сталінграда»

26 вересня 1942 р.

Населення Сталінграда озброїлося. Несподівані кулі наздоганяють ворогів усюди і скрізь. Кожна будівля, кожний будинок, кожна кімната, кожний кухонний стіл служать прикриттям, з-за якого росіяни обстрілюють своїх противників. Удень і вночі німці розпочинають атаки і росіяни відбивають їх. Уже понад місяць захисники міста ведуть героїчну боротьбу. Жінки і чоловіки вливаються в ряди регулярних військ і разом з ними беруть участь у боях.

Згадуючи про те, як борються росіяни, ми мимоволі запитуємо себе: чи все ми робимо, щоб допомогти їм? Наші симпатії до російського народу зростають з кожним днем. Нам хочеться боротися з такою ж енергією, з якою наші союзники ведуть боротьбу на вулицях Сталінграда. Коли ми відчуємо, що ми діємо так енергійно, як вони, ми зможемо сказати, що їх битва — це наша битва.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 6, спр. 130, арк. 18 зв.

№ 4

Привітання партизанів Югославії захисникам Сталінграда

3 жовтня 1942 р.

Безсмертні герої! Ваша хоробрість надихає нас. Ви зупинили німецькі орди. Ваш захист Сталінграда є захистом людства. Ви довели, що зброя зла може бути розбита.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 186, арк. 226.

* Фашистське командування в серпні — жовтні 1942 р. перекинуло на радянсько-німецький фронт з країн Західної Європи 20 дивізій, а з 17 листопада 1942 р. по 30 березня 1943 р. ще додатково — 33 дивізії і 3 бригади («Военно-исторический журнал», 1960, № 1, с. 23—24).

№ 5

З передачі радіо Нью-Йорка «Героїзм захисників Сталінграда»

6 жовтня 1942 р.

Німці зустріли в Сталінграді упертий опір. Заводи забезпечували фронт зброєю, робітники йшли на фронт із зброєю своїх заводів. Російські солдати вирішили боротися до останнього, але не віддати місто ворогові...

У світі були приклади героїчного опору міст противнику, але це були міста-фортеці. Сталінград — не фортеця, але він став фортецею завдяки мужності російських бійців.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 6, спр. 151, арк. 30 і зв.

№ 6

Із статті ліванської газети про відгуки у країнах світу
з приводу стійкості міста на Волзі

7 жовтня 1942 р.

Сталінградські гармати не лише перемелюють німецькі війська, а й потрясають стіни Берліна. Гітлер в істерії скреготить зубами, наркоман Герінг тремтить, а у пігмея Геббельса душа в п'ятах, і він намагається довести, що росіяни не розуміють правил війни — вони не здаються. Відлуння гарматних пострілів докочується до перлини Франції — Парижа... У французького народу від гуркоту сталінградських гармат закипає кров; він чує у них відлуння власних гармат, що вчора гуркотили у Вальмі і Вердені, а завтра загуркотять у тилу в загарбників, які плондрують французьку землю. Відлуння гарматних пострілів у Сталінграді коїться далі, обтікаючи Землю, досягаючи Чунціна, Нью-Йорка, Лондона і Ель-Аламейна. А ось деякі гармати згорають з сорому від того, що сталь холодна. Місто на Волзі поставило на чергу питання про швидкий кінець Гітлера. Місто на Волзі стало кладовищем, де знаходять могилу темні сили фашизму.

«Саут-аш-Шааб», 7 жовтня 1942 р.

№ 7

З статті турецької газети про вперту боротьбу
захисників Сталінграда проти фашистських загарбників

28 жовтня 1942 р.

Сталінград бореться з гідним подиву героїзмом, патріотизмом, яких ще не знала історія, яких не знало людство. Ті, хто вважав падіння Сталінграда немисним, говорили, що його може врятувати тільки чудо. Це чудо збулося... Ходом подій на Східному фронті остаточно розвіяно уявлення про те, що німці непереможні. В Європі у боротьбі проти народів, яких зрадили їх керівники, німці швидко досягли успіху, але тут, де їм доводиться боротися проти нації, до самих кісток прийнятої любов'ю до Батьківщини і незалежності, склалося цілком інше становище.

«Тан», 28 жовтня 1942 р.

№ 8

Із статті німецької газети «Ді цайтунг», що видавалася в Лондоні

6 листопада 1942 р.

...Сьогодні радянські воїни борються за землю, за свою Батьківщину у війні, що їм нав'язав націонал-соціалістський імперіалізм. Навіть вороги Радянського Союзу мусять визнати одне — він не вів імперіалістичної політики експансії, а допомагав чи хотів допомогти всюди, де народи боролися проти підкорення, починаючи з турецької визвольної війни і кінчаючи іспанською громадянською війною. Винятково російською політикою пояснюється чудо Москви і Сталінграда.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 948, арк. 164.

№ 9

З передачі радіо Монтевідео про героїзм радянського народу

29 листопада 1942 р.

У Росії держави осі зазнали страшної поразки. Знову починають свій зимовий наступ російські армії. Знову починає бити німців непереможний генерал Зима. Але справа в тому, що поки німці воюють у Росії, вони пізнали не тільки одного цього генерала. Вони звикли до того, що можуть зазнати поразки в будь-яку пору року. Крім генерала Зими, у росіян є генерали Літо, Осінь і Весна. У росіян виявилися ще й генерали Мужність, Працелюбство, Завзятість — з цими генералами німці не справляться. І от німецьке просування затримано, Москва і Ленінград стоять непереможні. Сталінград витримав довготривалу облогу, але не здався. Його ім'я назавжди вписане в історію російськими солдатами, які так чудово уміють битися і, якщо потрібно, вмирати, тому що знають: тільки у вільній країні варто жити.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 6, спр. 194, арк. 19 і зв.

№ 10

**Із статті польської підпільної газети
про героїчну оборону Сталінграда**

1 грудня 1943 р.

Оборона Сталінграда є поворотним моментом нинішньої світової війни. Під Сталінградом зірвані фашистські плани підкорення світу і відбірні дивізії фашистських агресорів знайшли собі могили. Там, на сталінградському фронті мужність радянського солдата, героїзм усього населення міста не знають меж і стали символом непереможності Червоної Армії, незламної волі радянського народу, нездоланної сили соціалізму.

«Трибуна вольності», 1 грудня 1943 р.

№ 11

**Із статті «Рятівники свободи», опублікованій у чилійській газеті
про перемогу СРСР під Сталінградом**

7 лютого 1943 р.

Росія перемогла під Сталінградом. Коли Гітлер пророкував, що німці захоплять місто, весь світ знав, що Сталінград буде захищатися і переможе нацистських окупантів. Так і сталося. Сталінград назавжди залишиться батьківщиною героїзму і віри в нові успіхи в марші Об'єднаних країн за визволення усього світу і знищення злочинного гітлеризму.

«Х'юлімас нотісіас», 7 лютого 1943 р.

№ 12

З повідомлення іранської газети про могутність Радянської Армії

7 лютого 1943 р.

Сталінградська битва знову показує всьому світу, що народ, який від усього серця вирішив захищати свою Вітчизну, неможливо перемогти і розбити ніякою, навіть найстрашнішою зброєю. Сталінградська битва показала, що СРСР має могутню армію, яка ще відіграє вирішальну роль у цій війні.

«Бахрам», 7 лютого 1943 р.

№ 13

**Привітання прем'єр-міністра Канади М. Кінга радянському народу
з нагоди 25-ї річниці Червоної Армії**

19 лютого 1943 р.

Нас, канадців, захоплює мужність радянських військ і стратегічний геній, виявлений радянським командуванням. Внаслідок енергії і витримки, продемонстро-

ваних у великих оборонних операціях під Москвою і Ленінградом, у Севастополі і Сталінграді, знищено міф про воєнну непереможність нацистів. Великий зимовий наступ, що почався на фронті, простягнутому на цілий континент, надихає всі вільні народи світу і вселяє в серця народів завойованих країн надію на визволення. Об'єднані нації знаходяться в боргу перед Червоною Армією за її тверду рішучість, воєнну досконалість і за той величезний вклад, який вона внесла в справу кінцевої перемоги.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 2069, арк. 121.

№ 14

Привітання воїнам Червоної Армії від американських і австралійських солдатів

10 грудня 1943 р.

З болот і джунглів островів південно-західної частини Тихого океану ми шлемо братерський привіт нашим доблесним товаришам по зброї — бійцям могутньої Червоної Армії. Ваша єдина воля і героїчна стійкість розвіяли міф про непереможність нацистів. Доблесним захистом Сталінграда — цього пам'ятника людської мужності — ви виграли для нас дорогоцінний час. Поки ми збирали сили для майбутніх боїв, ви боролися і проливали кров. Ви безпощадно гоните нацистських звірів з вашої дорогої Вітчизни, а ми готові тепер вдарити по спільному ворогу із заходу, щоб наблизити день перемоги. Ви з славою несли на собі основний тягар боїв, але ми повинні розділити цю славу з вами. Ми ведемо спільну боротьбу, щоб знищити всі сліди фашистської реакції і принести усьому людству мир і свободу.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 2054, арк. 220.

№ 15

З промови депутата французького парламенту П'єра Кота * на зборах товариства «СРСР — Франція» про історичне значення перемоги під Сталінградом

16 червня 1944 р.

...Сталінградська битва — найбільш характерна битва цієї війни. Перемога була завойована одночасно Червоною Армією і мирним населенням. Робітники відіграли таку ж значну роль, як і військові. Радянський Союз врятував світ Сталінградом. Відвідавши поля Сталінградської битви, я краще зрозумів, що собою являє Радянський Союз. І ще краще я це зрозумів, побачивши, що зроблено більш як за рік після визволення Сталінграда в галузі економіки і культури. Результати чудові.

Я бажаю, щоб світ засвоїв цей урок. Я бажаю, щоб нашими зусиллями ми всі в таборі союзників стали вартими Сталінграда. Моїм друзям у Сталінграді від усього серця я висловлюю вдячність і захоплення.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 15, спр. 37, арк. 31.

№ 16

З листа чеського скульптора Б. Бенди жителям Сталінграда про створення скульптури «Сталінградська перемога»

20 листопада 1947 р.

Захоплений вашим героїзмом під час оборони міста, я створив у 1943—1944 рр. скульптуру «Сталінградська перемога», що символізувала вашу мужність. Ця перемога почалася з волзьких берегів і з мечем у руках гнала німецьких загарбників туди, звідки вони прийшли. Подолавши довгий шлях, вона зупинилася в нашій, Золотій Празі, яка з нетерпінням її чекала. Ми зустріли її з невимовною радістю...

Свою скульптуру я творив із захопленням і любов'ю до вас і Червоної Армії.

ВДМО, Акти про надходження документів і речей
у фонди музею за 1939—1949 рр., арк. 61.

* Один із засновників Всесвітньої Ради Миру.

№ 17

**Із записів у книгах відзивів ВДМО
про всесвітньо-історичне значення Сталінградської битви
аргентинського громадського діяча А. Ворела**

19 січня 1949 р.

Епопея Сталінграда відноситься до величних подвигів людства. Її історичне значення полягає в тому, що непереможний героїзм захисників Сталінграда довів непорушну життєвість соціалістичного ладу і вселив надію й натхнення в серця передових сил світу. Всі народи надзвичайно зобов'язані Сталінграду, чие ім'я викликає хвилювання і любов трудящих, усіх прогресивних людей світу... Ми ніколи не забудемо, що Сталінград навчив нас боротися у найскладніших умовах, з надією і перемогою.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 34, арк. 28.

Групи учасників італійського руху Опору

16 вересня 1949 р.

У серцях італійських трудящих вічно буде жити вдячність героїчним захисникам Сталінграда, які врятували свободу і незалежність народів. У січні 1943 р. звістка про Сталінградську перемогу дійшла до Італії і вселила надію усім борцям за свободу в перемозі над фашизмом.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 36, арк. 50.

**Члена ЦК Комуністичної партії Швеції, секретаря шведського комітету
прихильників миру П. О. Ценнстрема**

5 червня 1951 р.

Під час жорстоких боїв у Сталінграді німецьким фашистам стала зрозуміла сила народів Радянського Союзу. Затамувавши подих, весь світ з надією стежив за цими боями.

Зараз я майже не побачив слідів війни у Сталінграді. Народи Радянського Союзу і населення Сталінграда ще раз продемонстрували свою силу у мирній відбудові цього міста. Як друг Радянського Союзу, я із захопленням побачив результати цієї відбудови. Це — новий доказ того, що може створити радянський народ і його більшовницька партія. Сталінград тричі заслужив своє велике ім'я.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 40, арк. 17—17 зв.

В'єтнамської делегації захисників миру

11 липня 1955 р.

Під час боїв за визволення Дієнбієнфу* кожен в'єтнамський боєць мав при собі «Пам'ятку-клятву» — книжечку про героїчну битву в Сталінграді. Вона надихала їх на боротьбу за знищення французьких агресорів, яким допомагали американські імперіалісти...

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 84, арк. 13.

Мера грецького міста Волос К. Георгіоса

9 вересня 1955 р.

Я ніколи не забуду ваше героїчне місто, що є символом перемоги. Перемога Сталінграда для нас, греків, була надією в роки тяжкої окупації.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 84, арк. 25.

Бразильської профспілкової делегації

25 вересня 1955 р.

Ми вдячні героїчним захисникам Сталінграда за те, що вони завдали воєнної поразки фашизму і врятували людство від темних днів, які гітлерівці намага-

* Місто на північному заході СРВ.

лися встановити назавжди в усьому світі. Ми висловлюємо наше захоплення Сталінградом. Його приклад буде для нас стимулом у боротьбі за мир, прогрес і встановлення дружніх відносин між народами.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 84, арк. 30.

Парламентської делегації Люксембурга

8 жовтня 1955 р.

Парламентська делегація Люксембурга вважає своїм почесним обов'язком передати від люксембурзького народу вдячність героїчному Сталінграду, перемога якого стала світанком визволення Люксембурга.

ДАВО, оп. 1, спр. 84, арк. 34.

Делегації комуністів країн Латинської Америки

11 березня 1956 р.

Ми вважаємо, що Сталінград — це святий символ слави не лише для героїчного і дорогого радянського народу, а й для всіх інших народів, а, отже, і для нас, латиноамериканців. Висловлюємо своє найглибше захоплення безсмертними захисниками міста, які забезпечили славу перемогу над фашизмом і своїм подвигом зміцнили надії пригноблених народів у недалекій перемозі свободи, яку уже завоював радянський народ під керівництвом своєї славної Комуністичної партії.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 84, арк. 48 зв.

Міністра закордонних справ Бельгії П. Спаака

31 жовтня 1956 р.

Жодна волелюбна людина не може пройти тут, не відчувши глибокої вдячності до тих, хто так чудово виконав свій обов'язок під час однієї з найбільших битв другої світової війни.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 84, арк. 77 зв.

Норвезького туриста Д. Хаугсета

9 жовтня 1957 р.

Протягом усієї битви нашим великим бажанням і надією було те, щоб Сталінград витримав натиск ворогів і переміг їх. Той день, коли через нашу нелегальну пресу ми дізналися про перемогу під Сталінградом, був найкращим днем за всю війну. Це вселило нам надію і віру в те, що кінцева перемога близька.

ДАВО, ф. 6527, оп. 1, спр. 104, арк. 42 зв.

Голови Комуністичної партії Цейлону С. А. Вікремасінгха

15 липня 1965 р.

Героїчні захисники Сталінграда не лише відстояли і врятували завоювання Великої Жовтневої революції, а й допомогли добитися незалежності всім пригнобленим народам. Ці завоювання стали можливими лише внаслідок героїчної боротьби радянського народу під керівництвом Комуністичної партії, партії марксизму-ленінізму.

Книга відзвівів ВДМО з 20 жовтня 1961 р.
по 24 червня 1965 р., арк. 93

№ 18

**Із записів у книгах відзивів відвідувачів
пам'ятника-ансамбля на Мамаєвому кургані**

6 вересня 1969 р.— 26 вересня 1982 р.

Уругвайського журналіста-комуніста Х. К. Уррутолі

6 вересня 1969 р.

Глибоко схвилюваний пам'ятником, який нагадує гігантів Сталінградської битви. Я, як і мій народ, щиро вдячний радянському народу за цей переможний подвиг. Як уругвайський комуніст, скромний учасник міжнародного комуністичного руху, я горжуся невпинною роботою Комуністичної партії і радянського народу. Я впевнений у непорушній дружбі уругвайських комуністів і народу з славним народом і партією Леніна.

Делегації палестинських революціонерів

14 лютого 1970 р.

Безсмертний героїзм захисників Сталінграда для нас, палестинських революціонерів є історичним уроком. Він надихає нас у нашій боротьбі проти нового фашизму і сіонізму ізраїльської вояччини. У цій боротьбі ми не зупинимося ні перед будь-якими жертвами для того, щоб запанували мир, справедливість і свобода.

Революція до перемоги!

**Делегації прогресивної партії трудового народу Кіпра
на чолі з Генеральним секретарем Е. Папаіоанну**

2 квітня 1971 р.

Немає слів, щоб висловити наше захоплення героїзмом радянських людей, які віддавали своє життя в ім'я щастя і свободи людства.

Вічна слава героям Сталінграда!

50-річчя I ВСЕСОЮЗНОГО З'ЇЗДУ КОЛГОСПНИКІВ-УДАРНИКІВ

Історичними віхами на шляху створення основ соціалізму в СРСР стали роки перших п'ятирічок. Внаслідок успішного десятирічного виконання першого п'ятирічного

плану наша країна із переважно аграрної держави перетворилася в індустріально-аграрну. У сільському господарстві перемогло велике соціалістичне виробництво. Історичне значення цієї події полягало в тому, що «перехід радянського села до великого соціалістичного господарства означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів»¹.

Для остаточного закріплення перемоги колгоспного ладу необхідно було здійснити цілий комплекс заходів з метою організаційно-господарського зміцнення колгоспів, перетворення їх у дійсно соціалістичні сільськогосподарські підприємства, а також підвищення матеріального добробуту й культурного рівня колгоспників. У цьому й полягало одне з головних завдань другої п'ятирічки. Особливе значення для політичного й організаційного зміцнення колективних господарств мали рішення об'єднаного Пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б), який відбувся у січні 1933 р. У його резолюції було підкреслено: «...Боротьба за дальше піднесення сільського господарства і завершення його соціалістичної перебудови є... найважливішим завданням партії»². Аналогічне завдання поставив й лютневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У.

Велику допомогу трудящому селянству в справі колективізації сільського господарства подав робітничий клас нашої країни. Це знайшло свій вияв у соціалістичному змаганні, яким було охоплено переважну більшість трудящих Союзу РСР.

Певну роль в мобілізації широких мас селянства на виконання завдань нової п'ятирічки з метою організаційно-господарського зміцнення колгоспів відіграв I Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який відбувся 15—19 лютого 1933 р. у Москві. В його роботі взяли участь понад 1,5 тис. делегатів, у тому числі 228 — від України³.

Серед них були передові колгоспники, бригадири, працівники тваринницьких ферм. У день відкриття з'їзду газета «Правда» надрукувала передову статтю, в якій визначено найважливіші напрями його роботи. Зокрема, було підкреслено: «...Мова йде про поворот величезного політичного й господарського значення, про поворот до таких нових завдань, які лише силами самого селянства вирішити не можна. Це ...відчувають і розуміють самі передові колгоспники, і вони вимагають міцного більшовицького керівництва»⁴. На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від колективів фабрик, заводів, колгоспів і МТС, від окремих трудящих, інтелігенції, від зарубіжних братніх комуністичних партій та прогресивних організацій світу. В них відзначалося історичне значення перемоги соціалізму на селі, яку було здобуто завдяки далекоглядній політиці та керівництву Комуністичної партії Радянського Союзу. М. Горький у своєму привітанні писав: «Бажаю вам, дорогі товариші, бадьорості, зростання сил ваших, працюйте, навчайтеся, поважайте один одного, кожний із вас має право на повагу тому, що кожний із вас — герой у своїй справі»⁵. Робітники Ленінграда взяли підвищені зобов'язання постійно зміцнювати зв'язок між промисловістю й сільським господарством, подавати колгоспникам допомогу в їх нелегкій справі. Ініціатива ленінградців знайшла гарячу підтримку серед виробничників інших міст країни⁶.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1981. Т. 8, с. 195.

² КПРС в резолюціях... К., 1980. Т. 5, с. 76.

³ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 325.

⁴ Правда, 1933, 15 февр.

⁵ Горький М. Собрание сочинений. М., 1953. Т. 27, с. 16.

⁶ Див.: Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1974. Т. 2, с. 364.

Делегати з'їзду заслухали й обговорили доповіді народного комісара земельних справ СРСР Я. А. Яковлева та секретаря ЦК ВЛКСМ О. В. Косарева про зміцнення колгоспів і завдання весняної сівби. На засіданнях також виступили Й. В. Сталін, К. Є. Ворошилов, М. І. Калінін, О. М. Ярославський та інші. Посланці Радянської України — М. А. Мотьєв (Куп'янський район Харківської області), А. Т. Пивоваров (Генічеський район Дніпропетровської області), М. О. Посмітний (Березівський район Одеської області) — у своїх виступах розповідали про нові перспективи у житті села, висловили конкретні пропозиції щодо поліпшення сільськогосподарського виробництва.

За п'ять днів роботи з'їзду було обговорено ряд важливих питань, що стосувалися вдосконалення організаційної структури колгоспів, встановлення соціалістичної дисципліни праці, а також рішучої боротьби з класовими ворогами соціалізму. З'їзд звернувся до всіх трудівників села із закликом «зробити всі колгоспи більшовицькими, а всіх колгоспників — заможними». Одночасно було прийнято «Звернення Першого з'їзду колгоспників-ударників до всіх селян-колгоспників Союзу РСР». У ньому наголошувалося на необхідності зберігати колгоспний лад, удосконалювати його. Мова також йшла про завдання щодо наведення суворої дисципліни, поліпшення системи соціалістичного господарювання. У зверненні, зокрема, підкреслювалося: «Сила наша, сила нашої країни, сила соціалізму в тому, що між робітниками й трудящими селянами існує міцний союз»⁷. Зміцнення цього союзу було необхідною передумовою вирішення найважливіших завдань, поставлених партією на новому етапі соціалістичного будівництва на селі. Не менше значення мало й дальше нарощування техніко-економічного потенціалу сільського господарства. Комуністична партія й Радянський уряд здійснили ряд заходів, спрямованих на успішне розв'язання одного з головних завдань другої п'ятирічки — зміцнити колгоспи у політичному й господарському відношенні, підняти продуктивність праці на селі, вдосконалювати ідейне виховання трудячого селянства.

Після завершення роботи Першого з'їзду в усіх областях, районах країни відбулися з'їзди колгоспників-ударників. На Україні вони пройшли у лютому — березні 1933 р. Ці форуми надали могутнього поштовху розвитку соціалістичного змагання й новаторства на селі, сприяли зміцненню виробничої змички міста із селом, а також мали свій вплив на підвищення трудової і політичної активності трудящих мас.

За 60 років існування Радянської влади досягнуто значних успіхів у розвитку сільського господарства. Нині весь наш народ, у тому числі й трудівники села, успішно виконують історичні завдання, поставлені XXVI з'їздом партії, травневим і листопадним (1982 р.) Пленумами ЦК КПРС. Запорукою того, що вони будуть вирішені, є величезний виробничий потенціал радянського села, міцний союз робітничого класу, селянства та народної інтелігенції, випробуване життям керівництво Комуністичної партії.

С. Б. КАЛИНИЧЕНКО (Київ)

⁷ Первый Всесоюзный съезд колхозников — ударников передовых колхозов. 15—19 февраля 1933. Стенографический отчет. М.—Л., 1933, с. 297.

60-річчя АЕРОФЛОТУ СРСР

9 лютого 1983 р. минуло 60 років найбільшій авіакомпанії світу — Аерофлоту СРСР. Великий і славетний шлях пройшла

цивільна авіація нашої країни. Дві найвищі нагороди Батьківщини — орден Леніна і Жовтневої революції — сяють на червоно-блакитному прапорі Аерофлоту.

Від самого початку свого існування авіація була показником рівня розвитку науки і техніки. На початку 20-х років, коли Радянська країна тільки піднімалася з руїн громадянської війни, В. І. Ленін мріяв про могутній повітряний флот. Він нази-

вав XX століття віком «аеропланів, електрики, автомобілів»¹. 9 лютого 1923 р. Рада Праці та Оборони прийняла постанову «Про покладення технічного нагляду за повітряними лініями на Головне управління повітряного флоту і про організацію Ради у справах цивільної авіації»². Цей день став офіційною датою створення нової галузі народного господарства.

15 липня 1923 р. відкрилася перша в СРСР повітряна траса Москва — Нижній Новгород (нині Горький). Тихохідні аероплани, розраховані на 4—7 пасажирів, перевезли в тому році 611 чол.

Розв'язання такого важливого завдання, як створення повітряного флоту, було можливим тільки за умови залучення до цієї справи широких трудящих мас. У відповідь на заклик партії: «Трудовий народ, будуй повітряний флот!» виникали патріотичні добровільні товариства, які відіграли велику роль у становленні радянської авіації. В організації Російського товариства друзів повітряного флоту активну участь брали відомі партійні й державні діячі — М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, С. М. Кіров, Г. К. Орджонікідзе, К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Дзержинський.

У березні 1923 р. в Харкові було створено Добровільне товариство авіації та повітроплавання України й Криму на чолі з Г. І. Петровським і М. В. Фрунзе, а 26 березня — Українське товариство повітряних сполучень. Ця дата вважається днем народження ордена Трудового Червоного Прапора Управління цивільної авіації УРСР³.

В результаті піклування Комуністичної партії й Радянського уряду, героїчної праці нашого народу цивільна авіація перетворилася у високорозвинуту галузь народного господарства. Нині СРСР став країною майже суцільної аерофікації і міцно утримує передові позиції у світі по застосуванню авіації в народному господарстві. Близько 4 тис. населених пунктів країни зв'язані єдиною системою повітряного сполучення. Загальна довжина ліній Аерофлоту на території СРСР досягла 800 тис. км. Пасажирооборот — головний показник роботи транспорту — в 1981 р. збільшився у порівнянні з 1940 р. більш як у тисячу разів⁴. Щороку послугами Аерофлоту користується практично кожний третій житель Радянського Союзу.

Сьогодні без цивільної авіації не можуть обійтися багато галузей економіки. Причому обсяг робіт, які виконує Аерофлот, постійно зростає. Так, у роки десятиї п'ятирічки він збільшився в 1,6 раза. Близько половини робіт здійснено в Сибіру, на Далекому Сході й Крайній Півночі, де Аерофлот обслуговував важливі будови — такі, як нафтопровод Сургут—Полоцьк, газопроводи Уренгой—Новосковськ і Уренгой—Московське кільце, БАМ та інші. За роки минулої п'ятирічки Аерофлот перевіз 14 млн. тонн термінових народногосподарських вантажів і пошти. У колгоспах і радгоспах авіаційно-хімічним способом було оброблено 464 млн. га угідь. Щорічний прибуток від її застосування у сільському господарстві становив понад 1,5 млрд. крб.⁵

Перший рік одинадцятої п'ятирічки став для авіапрацівників рекордним за рядом показників. У різні куточки нашої країни перевезено понад 108 млн. пасажирів, доставлено близько 3 млн. тонн термінових народногосподарських вантажів і пошти, оброблено з повітря майже 100 млн. га лісових і сільськогосподарських масивів. Такого обсягу річних робіт цивільна авіація ще не виконувала за всю свою історію⁶.

Важливу роль відіграє Аерофлот — найбільша авіакомпанія світу — в розширенні й розвитку міжнародного співробітництва. Радянські літаки здійснюють регулярні

¹ Ленін В. І. До питання про кошторис міністерства земельних справ.— Повне збір. творів, т. 25, с. 166.

² Гражданская авиация СССР в документах партийных, государственных и правительственных органов. М., 1982, с. 9.

³ Ляховецкий М. Б., Пузынин Р. Г. Крылья республики. К., 1973, с. 12—15.

⁴ См.: Бугаев Б. П. Решения партии находят воплощение в делах и свершениях авиарботников.— Воздушный транспорт, 1982, 13 февр.

⁵ См.: Бугаев Б. П. Аэрофлот от съезда к съезду. М., 1981, с. 28—48; Аэрофлот: цифры и факты. М., 1981.

⁶ См.: Назаров А. И. Успех дела решают люди.— Гражданская авиация, 1982, № 2, с. 10.

рейси в 110 пунктів 89 країн світу. Водночас до СРСР проклали траси лайнери 29 зарубіжних авіакомпаній з 31 держави. Міжурядові угоди зв'язують Радянський Союз з 95 країнами⁷.

Найбільш плідно співробітництво у галузі авіації розвивається між братніми соціалістичними країнами. «Життя підтвердило ленінське передбачення,—відзначається у постанові ЦК КПРС до 60-річчя СРСР,—що новий суспільний лад породжує зовсім інші міжнародні відносини, вільні від дискримінації, панування і підкорення, характерних для капіталістичного світу. Приклад таких відносин дають братні країни соціалізму»⁸. Рада Економічної Взаємодопомоги створила широкі можливості для розвитку цього співробітництва в галузі цивільної авіації, яке здійснюється відповідно до Комплексної програми економічної інтеграції. Нині загальна довжина повітряних ліній країн—членів РЕВ становить приблизно 1,5 млн. км. Успішно взаємодіють країни соціалістичної співдружності у вирішенні багатьох актуальних проблем розвитку цивільної авіації. З 1965 р. діє Берлінська угода про співробітництво у галузі експлуатації техніки, комерційної й фінансової діяльності. Спільні зусилля докладаються для розвитку Центру навчання льотного, технічного і диспетчерського складу цивільної авіації країн—членів РЕВ в Ульяновську. Його створення зумовлено тим, що на повітряні траси виходять літаки нового покоління, які вимагають високого рівня підготовки обслуговуючого персоналу. Відомства цивільної авіації країн—членів РЕВ уклали також угоду про багатобічну міжнародну спеціалізацію ремонту літальних апаратів і авіадвигунів.

Рік у рік розширюється співробітництво країн соціалістичної співдружності у галузі літакобудування. Найбільшим виробником авіаційної техніки серед соціалістичних держав є Радянський Союз, де останнім часом створено такі досконалі літаки, як Ту-134 А, Ту-154, Іл-62 М, Іл-76, Іл-86, «Аеробус», Як-42. Понад 50 країн світу купують продукцію авіапромисловості СРСР, насамперед країни—члени РЕВ. У свою чергу, в СРСР з Чехословаччини надійшов у експлуатацію літак Л-410. У Польщі вироблятиметься Ан-28 на 17 місць, який не має собі рівних за багатьма технічними характеристиками.

Постійно вдосконалюються й організаційні форми нашого співробітництва в галузі цивільної авіації. Знаменною подією стало перетворення у 1975 р. на ХХІХ сесії РЕВ секції цивільної авіації в комісії РЕВ з транспорту в постійну комісію. Її головою обрано міністра цивільної авіації СРСР, Головного маршала авіації Б. П. Бугаєва. Перспективи братерського співробітництва визначено Довгостроковою ціллювою програмою з розвитку транспортних зв'язків країн—членів РЕВ.

Зростання зовнішньоекономічних зв'язків СРСР з промислово розвинутими капіталістичними державами сприятливо позначається й на розвитку авіаційного співробітництва. До цього наша країна прагнула завжди. Перші міжнародні польоти здійснювалися за прямою вказівкою В. І. Леніна. У вересні 1921 р. він підписав постанову РНК «Про організацію повітряного сполучення Москва—Німеччина»⁹. На ці цілі асигнувалося 250 тис. крб. золотом. А 1 травня 1922 р. відбулося відкриття першої міжнародної авіалінії Радянської республіки, яка через Німеччину зв'язала Москву з мережею західноєвропейських повітряних сполучень. У міжнародних рейсах відмінно зарекомендували себе пілоти І. Воєдило, М. Шебанов, М. Новиков¹⁰.

Активний вихід радянської цивільної авіації на міжнародну арену розпочався у 1956 р., коли в експлуатацію було введено перший у світі реактивний пасажирський літак Ту-104. Нині плідно розвиваються міжнародні повітряні сполучення з Францією, ФРН, Англією, Італією, скандинавськими країнами. В 1981 р. між СРСР і ФРН було перевезено близько 170 тис. пасажирів, що у 8,5 раза перевищило показник 1972 р.¹¹ Великий інтерес виявляють зарубіжні авіакомпанії до експлуатації економічно вигідної транссибірської повітряної магістралі.

⁷ См.: Григорьев И. В. Иллюминаторе—весь мир.—Воздушный транспорт, 1982, 6 апр.

⁸ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, 15—16.

⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1980. Т. 11, с. 313.

¹⁰ См.: Саморуков В. Первые международные.—Гражданская авиация, 1977, № 6, с. 28.

¹¹ Сотрудничество на долгосрочной основе.—Воздушный транспорт, 1982, 4 февр.

Вагомий вклад у розвиток міжнародних повітряних перевозок вносять авіапрацівники Українського управління ЦА. Вони здійснюють регулярні чартерні рейси у 17 міст 10 країн світу. В аеропортах УРСР лише у 1981 р. було обслуговано 108 тис. зарубіжних туристів¹².

Активну участь бере Радянський Союз у Міжнародній організації цивільної авіації (ІКАО), яка об'єднує 150 держав. За діяльність на користь миру й співробітництва між народами, сприяння розширенню міждержавних соціально-економічних зв'язків Аерофлот у 1980 р. нагороджено міжнародною премією «Золотий Меркурій».

Цивільна авіація має численний загін висококваліфікованих кадрів. Усі командири Іл-86, Іл-62, Іл-76, абсолютна більшість командирів Ту-154 — спеціалісти першого класу, мають багатий досвід безаварійних польотів. Серед них ветерани Аерофлоту — Герой Радянського Союзу, заслужений пілот СРСР Г. Г. Черкашин, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР Г. І. Цховребов, делегати XXVI з'їзду КПРС заслужений пілот СРСР О. Ф. Шубін і Герой Соціалістичної Праці Ю. О. Южаков. У колективі Українського управління цивільної авіації по праву пишаються такими працівниками, як заслужений пілот СРСР, лауреат Державної премії СРСР М. М. Гуржій, Герой Соціалістичної Праці В. М. Щербенюк, кавалер ордена Леніна П. П. Петренко, делегат XXVI з'їзду Компартії України В. В. Приймак, лауреат Державної премії УРСР В. В. Титов.

В одинадцятій п'ятирічці перед Аерофлотом стоять масштабні завдання. Так, передбачено пасажирооборот збільшити у 1,3 раза, вантажообіг — у 1,4 раза. За 5 років планується перевезти 560 млн. пасажирів і 16 млн. 185 тис. тонн вантажів і пошти. Літаки і вертольоти оброблять з повітря 482 млн. га сільськогосподарських площ¹³.

Свій вклад у розв'язання цих завдань вносять авіатори України. Вони мають перевезти за п'ятирічку близько 1,5 млн. тонн вантажів і пошти, 67 млн. пасажирів, обробити 86,6 млн. га сільськогосподарських угідь. Буде зведено нові аеровокзали в Кривому Розі, Вінниці, Миколаєві, Полтаві, Сумах, Херсоні й Черкасах. Реконструкція бетонних полос і застосування радіонавігаційних методів посадки в аеропортах Вінниці, Запоріжжя, Львова, Ворошиловграда, Кривого Рога дасть можливість приймати більш вантажопідйомні літаки¹⁴.

Зустрічаючи свій 60-річний ювілей, авіатори країни докладають багато зусиль для того, щоб перетворити Аерофлот у зразковий вид транспорту.

Л. М. АНДРЕЄВА (Кіровоград)

¹² Див.: Горяшко О. М. Авіатранспорт республіки на службі п'ятирічки. — Комуніст України, 1982, № 8, с. 44.

¹³ См.: Назаров А. И. Указ. соч., с. 10.

¹⁴ Горяшко О. М. Указ. соч., с. 45.

90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. МЕЖЛАУКА

Відомий радянський партійний і державний діяч Валерій Іванович Межлаук народився 19 лютого 1893 р. в Харкові у родині вчителя. Закінчив історико-філологічний і юридичний факультети Харківського університету. В революційний рух включився в 1907 р.

Після повалення самодержавства В. І. Межлаук з березня 1917 р. працював спочатку членом, а потім головою агітаційної комісії Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, де тісно зблизився з більшовиками. Під їх впливом, а також завдяки постійному спілкуванню з масами він усвідомлює глибоку правильність лєнінських лозунгів і в липні 1917 р. вступає до лав РСДРП(б). У вересні того ж року Валерія Івановича було обрано до складу Харківського комітету більшовицької

партії¹. В цей період В. І. Межлаук проводить значну роботу серед робітників і солдатів, зокрема організовує для них пропагандистські курси, створює солдатський клуб, спільно з М. О. Рудневим та іншими більшовиками формує перші загони Червоної Гвардії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Валерій Іванович брав активну участь у боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади на Україні. На початку 1918 р. він очолював один з відділів штабу Верховного головнокомандуючого радянськими військами Півдня Росії і одночасно був наркомом фінансів Донецько-Криворізької республіки, створеної за рішенням з'їзду робітничих і солдатських депутатів Донецької та Криворізької областей напередодні окупації України кайзерівськими військами. «Ми вважали,— згадував пізніше В. І. Межлаук,— що включення цих областей до складу РСФРР і проголошення їх самостійною республікою дозволить нам протестувати проти вторгнення в ці області військ німецького імперіалізму перед усім робітничим класом світу, як проти вторгнення в межі РСФРР після брестського перемир'я...»². Однак Центральний Комітет партії очинив таке рішення як неправильне, оскільки штучне відокремлення Донбасу і Криворіжжя від України ослаблювало єдиний фронт оборони. У зв'язку з цим В. І. Ленін у лютому 1918 р. мав розмову з головою РНК Донецько-Криворізької республіки Артемом (Ф. А. Сергєєвим) та В. І. Межлауком, під час якої обговорювалися питання взаємовідносин між новоутвореною республікою та УСРР³. У листі від 14 березня 1918 р., адресованому надзвичайному комісару України Г. К. Орджонікідзе, Володимир Ілліч писав: «Межлаук був у Пітері, і він погодився визнати Донецький басейн автономною частиною України; Артем також згодний з цим; через те впертість кількох товаришів з Донецького басейну скидається на ніч не пояснимий і шкідливий каприз, зовсім неприпустимий у нашому партійному середовищі»⁴.

У квітні 1918 р. німецько-австрійські окупанти підійшли до Харкова. Після кровопролитних боїв з ворогом радянські війська змушені були залишити місто. В. І. Межлаук одержав завдання — організувати евакуацію всіх банківських цінностей. Їх завантажили в два поштові вагони, які супроводжував спеціально виділений для цих цілей бронепоезд. О. І. Селявкін, призначений його командиром, згадував, що маршрут, по якому довелося рухатися, був надзвичайно складним, зруйновану колію нерідко доводилося відновлювати під ворожим вогнем, і лише завдяки організаторським здібностям та бійцівським якостям Валерія Івановича вагони з народним надбанням вдалося доставити в Москву. Тут 29 квітня 1918 р. В. І. Межлаук та О. І. Селявкін були прийняті В. І. Леніним⁵. Детально розпитувавши про стан справ на Україні, Володимир Ілліч запросив їх взяти участь у засіданні ВЦВК, на якому він виступив з доповіддю «Про чергові завдання Радянської влади». Після закінчення засідання В. І. Ленін запропонував В. І. Межлауку виїхати в Казань⁶.

На початку липня 1918 р. Валерій Іванович призначається казанським губвійськомом, бере участь у тяжких боях за цей важливий стратегічний пункт. Після того, як радянські війська залишили Казань, він організує відсіч контрреволюційним силам у районі Свіязька. Тут же спільно з П. О. Кобозєвим, С. І. Гусєвим та іншими відомими партійними працівниками В. І. Межлаук формує з резервних загонів 5-ї армії, яка й розгорнула наступ на Казань. 10 вересня 1918 р. після запеклих боїв місто знову стало радянським. Того ж дня від імені Реввійськради 5-ї армії Валерій Іванович надіслав телеграму В. І. Леніну. «Військово-революційна рада 5-ї армії, — зазначалося в ній, — вітає дорогого вождя, пораненого злочинною рукою найманки буржуазії, і вважає за щастя доповісти йому, що контрреволюція жорстоко покарана за свої мерзенні наміри проти робітничо-селянської країни та її славних вождів. Чехословацькі й білогвардійські банди наголову розбиті під Казанню, і вона знову в руках Радянської влади. Військово-революційна рада душа в душу з усіма солдатами 5-ї армії бажають найшвидшого одужання славному вчителю світового

¹ Реввоенсовет нас в бой зовет. М., 1967, с. 133.

² Там же, с. 134.

³ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. М., 1974. Т. 5, с. 266.

⁴ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 50, с. 50.

⁵ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника, т. 5, с. 415.

⁶ Реввоенсовет нас в бой зовет, с. 141.

пролетаріату і висловлюють тверду впевненість, що він невдовзі знову зможе вказувати йому шлях до перемоги»⁷.

Палко вітаючи радянські війська з цією блискучою перемогою, Володимир Ілліч у телеграмі, надісланій у відповідь, писав: «Нехай стане вона запорукою, що союз робітників і революційних селян розіб'є до кінця буржуазію, зламає всякий опір експлуататорів і забезпечить перемогу всесвітнього соціалізму»⁸.

24 жовтня 1918 р. В. І. Межлаук призначається членом РВР Південного фронту і 10-ї армії. Коли він прибув до Царицина, білогвардійці майже впритул підійшли до міста. Валерій Іванович регулярно виїжджав у війська, особисто брав участь у боях, був поранений і контужений. Командування 10-ї армії так характеризувало його у своєму листі до В. І. Леніна: «Член Реввійськради армії Валерій Межлаук переконаний, розумний і інтелігентний партійний товариш»⁹.

На початку 1919 р. В. І. Межлаук ввійшов до складу уряду Української СРР, де очолив Наркомат у військових справах. Під його керівництвом на значній території, щойно визволеній від ворога, відновлювалися і створювалися губернські, повітові та волосні комісаріати, формувалися Головний штаб та Центральне агітаційно-освітнє управління.

На III з'їзді Рад України (березень 1919 р.) Валерій Іванович виступив з ґрунтовною доповіддю про будівництво Червоної Армії, в якій висвітлив воєнне становище республіки, навів дані про ворожі сили, а також розглянув питання, пов'язані з формуванням і постачанням радянських військових частин, підготовкою червоних командирів та ін.

В. І. Межлаук багато зробив для придушення григор'євського заколоту. За безпосередньою вказівкою В. І. Леніна він розгорнув активну діяльність по організації захисту Донецького басейну від білогвардійців. «Повідомляйте регулярно двічі на тиждень шифром, — вимагав Володимир Ілліч, — про те, що робите для визволення Донбасу»¹⁰.

Наприкінці травня 1919 р. для ведення воєнних дій на території басейну на базі 2-ї Української армії було створено 14-у армію, командиром якої став К. Є. Ворошилов, а членом Реввійськради — В. І. Межлаук. Значну частину часу Валерій Іванович проводив безпосередньо на лінії фронту, де він особисто контролював виконання бойових завдань і наказів, брав участь у численних боях.

У вересні 1919 р. ЦК РКП(б) направив В. І. Межлаука в Тулу членом Реввійськради укріпленого району. Як згадує тульський військовий комісар Д. П. Оськін, відразу ж після прибуття до міста Валерій Іванович разом з іншим членом РВР Я. Х. Петерсом з ранку до глибокої ночі об'їздили укріплення, звертаючи особливу увагу на форсування робіт по спорудженню оборонної лінії навколо Тули¹¹. І вона виявилася справді неприступною.

Наприкінці жовтня 1919 р., після взяття радянськими військами м. Орла, В. І. Межлаук призначається членом Реввійськради 2-ї армії Північно-Кавказького фронту. Згодом, коли партія мобілізує комуністів на транспорт, він стає членом РВР 2-ї залізничної армії у Воронежі.

Після закінчення громадянської війни країна перебувала у стані глибокої економічної розрухи. Вкрай тяжким було становище на залізничному транспорті. У зв'язку з цим в 1920—1924 рр. Комуністична партія направляє туди В. І. Межлаука на керівну роботу. В цей час він працював комісаром Московсько-Балтійської, Московсько-Курської та Північної залізниць, заступником головного комісара шляхів сполучення, членом колегії Народного комісаріату шляхів сполучення. На цих постах Валерій Іванович виявив непохитну партійну принциповість, діловитість, організаційські здібності.

Ключовим завданням соціалістичного будівництва в СРСР була індустріалізація народного господарства країни. Її здійснення вимагало всебічного розвитку ви-

⁷ Письма трудящихся к В. И. Ленину. М., 1960, с. 61.

⁸ Ленін В. І. Привітання Червоної Армії з приводу взяття Казані.— Повне збір. творів, т. 37, с. 82.

⁹ Реввоенсовет нас в бой зовет, с. 136.

¹⁰ Ленін В. І. Телеграма В. І. Межлауку. 20.V.1919 р.— Повне збір. творів, т. 50, с. 317.

¹¹ Реввоенсовет нас в бой зовет, с. 137.

робництва засобів виробництва, поліпшення і вдосконалення механізму керівництва економікою, створення й дальшого розвитку органів управління. Здійснюючи ленінську політику добору і розстановки кадрів, Комуністична партія направляла на роботу в керівні органи народного господарства СРСР відданих справі соціалізму людей. Такі риси були глибоко притаманні В. І. Межлауку. У 1924—1931 рр. він займає відповідальні пости члена Президії ВРНГ СРСР, начальника Головного металу, заступника голови ВРНГ СРСР.

Як відомо, В. І. Ленін надавав величезного значення плановому розвитку народного господарства. Здійснення ленінського плану ГОЕЛРО та виконання перших п'ятирічних планів забезпечили бурхливий економічний розвиток Країни Рад, яка перетворилася на могутню індустріальну державу. Значна заслуга в розвитку планових органів та планування належала В. І. Межлауку. В 1931—1934 рр. він працював першим заступником Голови Держплану СРСР, а з 1934 по 1937 рр. — заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР, заступником Голови Ради праці і оборони СРСР та Головою Держплану СРСР. У лютому — жовтні 1937 р. Валерій Іванович очолював Народний комісаріат важкої промисловості країни, а потім знову займав пости заступника Голови РНК СРСР і Голови Держплану СРСР. Він є автором ряду статей і брошур з питань індустріалізації та розвитку соціалістичної економіки, зокрема такої значної праці, як «Про планову роботу і заходи щодо її поліпшення»; був відповідальним редактором газети «За індустріалізацію».

На XV та XVI з'їздах ВКП(б) В. І. Межлаук обирався кандидатом, а на XVII з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Він був членом ВУЦВК, ВЦВК і ЦВК СРСР. За заслуги перед Комуністичною партією й Радянською державою його нагороджено орденами Леніна та Червоного Прапора.

Життя й діяльність Валерія Івановича Межлаука — вірного сина Комуністичної партії, талановитого організатора, стійкого і мужнього борця за побудову соціалізму в СРСР — є яскравим прикладом для молоді нашої країни, всіх радянських людей, які впевнено крокують по шляху, вказаному великим Леніним.

І. В. ВОБЛОВ (Ворошиловград)

90-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. З. ЛЕБЕДЯ

В лютому цього року виповнюється 90 років з дня народження Дмитра Захаровича Лебеда — полум'яного революціонера, одного з найактивніших організаторів

робітничого руху, відомого партійного та державного діяча Радянської України.

Народився Дмитро Захарович 9 (21) лютого 1893 р. у селі Лоцманська Кам'янка (тепер у складі м. Дніпропетровська) в сім'ї селянина-бідняка. Трудовий шлях він змушений був почати рано, лише три роки провчившись у Нижньодніпровському залізничному училищі. З 1908 р. юний Дмитро працював спочатку на заводі штампування, а згодом — у вагонних майстернях м. Нижньодніпровська. Там Д. З. Лебідь пройшов перший робітничий і революційний гарт, а з 1909 р. остаточно зв'язав своє життя з ленінською партією, вступивши у місцеву організацію РСДРП. Це було не випадково. «Враження дитинства, особливо 1905—6 років, сколихнули мою душу і викликали з силою тоді ще не зовсім усвідомлені прагнення готувати себе до боротьби»¹, — писав пізніше Дмитро Захарович у своїй автобіографії.

Незабаром він став одним з найактивніших працівників Катеринославської більшовицької організації, агітатором і пропагандистом ленінських ідей. За діяльну участь Д. З. Лебеда в 1912 р. було відроджено міцний більшовицький осередок у Нижньодніпровських вагонних майстернях, який він очолив. Водночас молодий і енергійний революціонер від політико-організаційну роботу в Задніпровському (Амур-Нижньодніпровському) районі, був одним з керівників робітничих страйків.

¹ Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Грэната. М., 1925. Т. 41, ч. 1. Приложение, с. 230.

Особливо активну діяльність Дмитро Захарович розгорнув під час кампанії по виборах до IV Державної думи восени 1912 р., коли був обраний в організаційне бюро по проведенню цієї кампанії на Катеринославщині. У той час Д. З. Лебідь познайомився і багато спілкувався з Г. І. Петровським, якого катеринославські робітники за ініціативою більшовиків висунули своїм кандидатом до Думи. Не раз, як згадував Дмитро Захарович, вони зустрічалися з Г. І. Петровським, радилися, як краще підготувати й провести робітничі збори та мітинги, де виступав перед виборцями Григорій Іванович².

Вся передвиборна кампанія проходила в гострій боротьбі з меншовиками, які намагалися висунути на противагу Г. І. Петровському свого кандидата по робітничій курії. Та завдяки наполегливій діяльності більшовиків, зокрема Д. З. Лебеда, у Думу було обрано саме Г. І. Петровського. Члени Катеринославської більшовицької організації використовували будь-яку нагоду для ведення агітаційно-масової роботи серед трудящих. Такою нагодою стала, зокрема, організована Д. З. Лебедем демонстрація-проходи Григорія Івановича до Петербурга, де він мав посісти свій депутатський пост³.

Зустрічі з Г. І. Петровським багато чому навчили Д. З. Лебеда та інших молодих революціонерів-більшовиків Катеринославщини. Саме за його порадою, як згадував Дмитро Захарович, уже 1912 р. серед залізничників і на заводах Задніпров'я було організовано 4 гуртки робітничої молоді.

Активна пропагандистська й організаторська діяльність Д. З. Лебеда впала в очі жандармам, і наприкінці 1912 р. його заарештували. Проте царські урядовці не змогли довести його «вини», і тому через кілька днів він був звільнений.

З початком виходу в світ 1912 р. ленінської «Правди» Д. З. Лебідь став одним з постійних її кореспондентів. У 1912—1914 рр. у газеті було надруковано чимало надісланих ним з Катеринославщини матеріалів. У той період Дмитро Захарович багато уваги приділяв роботі серед молоді, організації матеріальної допомоги друкованому органу більшовиків з боку робітничого класу. Очолювана Д. З. Лебедем Задніпровська партійна організація стала однією з найбільших на Катеринославщині і мала тісні зв'язки з усіма заводами Катеринослава. «Саме сюди, до нас, за нашими адресами,— згадував Дмитро Захарович,— приїздив Петровський (у 1913—1914 рр.— В. Л.), спинявся у нас, звідси ми виряджали його на збори, зв'язували його з іншими районами, до нас він надсилав більшість товаришів, що прибували з Пітера»⁴.

З початком імперіалістичної війни катеринославські більшовики в умовах поліцейських репресій і переслідувань розгорнули антивоєнну агітацію. Вже влітку 1914 р. під керівництвом Д. З. Лебеда в Задніпровському районі відбулися нелегальні збори робітників, які на виголошену Г. І. Петровським доповідь про війну прийняли резолюцію, що гостро засуджувала війну. Наприкінці 1914 р. у підпільній друкарні, створеній у Задніпровському районі, Д. З. Лебідь разом з В. Ю. Клочком і П. О. Воронцовим віддрукували на гектографі один номер нелегальної газети «Пролетарий», в якому закликали робітників боротися проти імперіалістичної війни та самодержавства. Дмитро Захарович був одним з організаторів нелегальної конференції більшовиків Катеринослава і Кам'янського (нині Дніпродзержинськ), яка відбулася в кінці 1914—на початку 1915 рр. й ухвалила резолюцію, в якій підтримала ленінську оцінку імперіалістичної війни й закликала до боротьби «пролетаріату кожної країни проти своєї буржуазії і свого уряду»⁵.

В 1915 р. Д. З. Лебеда мобілізували до армії та відправили на фронт, але через хворобу незабаром демобілізували. Повернувшись до Катеринослава, він одразу активно включився в революційну роботу. За його участю було відновлено більшовицьку організацію в залізничних майстернях, налагоджено зв'язки з більшовицькими осередками заводів міста. Дмитро Захарович був одним з організаторів страйку в Нижньодніпровських вагонних майстернях, не раз виступав на нелегальних робітничих зборах, зокрема в березні 1916 р., де викривав антиленінську позицію

² Літопис революції, 1928, № 2, с. 190.

³ Там же, с. 189.

⁴ Там же, с. 194.

⁵ Більшевики України в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Июнь 1907 г.—февраль 1917 г.: Сб. документов и материалов. К., 1960, с. 566.

меншовиків-оборонців. Він взяв участь у конференції заводських і районних організацій РСДРП Катеринослава і Кам'янського, що відбулася 8—9 листопада 1916 р. у с. Діївці й прийняла резолюцію, в якій закликала робітників «використати створену війною економічну і політичну кризу для боротьби проти капіталістичного ладу»⁶.

На початку лютого 1917 р. Д. З. Лебедя разом з іншими членами Катеринославського партійного комітету було заарештовано та ув'язнено. На волю він вийшов уже після Лютневої революції. Його відразу обрали до Катеринославської Ради робітничих депутатів, членом Виконкому Катерининської залізниці, а в серпні — гласним міської думи від більшовиків. Він брав участь у Всеросійській нараді партійних працівників, що відбулася в Петрограді 27 березня — 2 квітня 1917 р.

Здійснюючи ленінські настанови про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, Д. З. Лебідь, як й інші катеринославські більшовики, нещадно викривав імперіалістичний характер політики Тимчасового уряду, зрадницькі дії угодовців. З яскравою промовою він виступив, зокрема, на терміновій нараді представників Рад робітничих і солдатських депутатів, що відбулася 9—10 липня в Катеринославі. Дмитро Захарович проводив роботу серед робітників заводу Шодуар, до якого був прикріплений як член Катеринославського більшовицького комітету. Д. З. Лебідь брав активну участь у роботі газети катеринославських більшовиків «Звезда», виступав на її сторінках. Так, 26 жовтня 1917 р. там було надруковано його статтю «Бойкот буржуазним газетам», в якій підкреслено, що «лише пролетарська преса дасть вірні відповіді на всі питання, висунуті життям країни, життям робітничого класу». 6 грудня того ж року він у статті «Наші завдання в галузі освіти» звертається до передової інтелігенції із закликом допомогти робітничому класу в справі опанування знаннями.

В листопаді 1917 р. Дмитро Захарович очолив новостворений Амур-Нижньодніпровський міський комітет РСДРП. Велику увагу приділяв він роботі залізниці. За його активною участю Виконком Катерининської залізниці взяв управління нею в свої руки. Як керівник більшовицького комітету залізниці, Д. З. Лебідь брав участь у підготовці залізничників до збройного повстання проти Центральної ради. Катеринославські залізничники відіграли велику роль у встановленні Радянської влади не лише в Катеринославі, а й по всій Катерининській залізниці.

Після встановлення Радянської влади в Катеринославі Д. З. Лебідь, працюючи у Виконкомі залізниці, водночас був редактором «Известий Исполкома Екатеринбургской железной дороги», а згодом — більшовицької газети «Революционный сигнал железнодорожника».

Під час наступу австро-німецьких військ на Україну Д. З. Лебідь разом з управлінням залізниці евакуювався. У 1918 р. він працював у Москві редактором «Вестника Народного комиссариата внутренних дел РСФСР». У січні 1919 р., повернувшись до Катеринослава, Дмитро Захарович ввійшов до складу губкому партії, був обраний заступником голови губвиконкому. З липня 1919 р. він перебував на партійно-радянській роботі у Владимирі, а в грудні знову повернувся до Катеринослава, де працював редактором газети «Звезда» (орган Катеринославського губкому КП(б)У), начальником політвідділу Катерининської залізниці.

23 листопада 1920 р. Д. З. Лебедя було обрано другим секретарем ЦК КП(б)У. В складі делегації Радянської України він брав участь у I з'їзді Рад СРСР, який 30 грудня 1922 р. проголосив створення Союзу РСР.

Дмитро Захарович багато сил і енергії віддавав справі соціалістичного будівництва. Часто приїздив він до рідного Катеринослава. У грудні 1921 р. він виступав там з доповіддю від ЦК КП(б)У на VII губернській партконференції, в березні 1922 р. — на IX губпартконференції з доповіддю «Про міжнародне становище і Генуезьку конференцію». Напередодні XII з'їзду РКП(б) разом з іншими керівниками комуністів України він виступав у місцевих партійних організаціях, роз'яснюючи зміст останніх праць В. І. Леніна, ленінські настанови.

В 1922—1923 рр., коли Компартія України, втілюючи в життя ленінську національну політику, вживала заходів по дальшому розвитку української радянської соціалістичної культури, Д. З. Лебідь припустився помилку у цьому питанні. Він

⁶ Там же, с. 634.

деякий час відстоював великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», яка протиставляла російській культурі українську, характеризує останню, як нібито відсталу, селянську, заперечуючи необхідність її розвитку. Після того, як VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) рішуче засудила цю «теорію», Дмитро Захарович визнав свої помилки. Перебуваючи в той час на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У, він багато зробив у справі відбудови народного господарства республіки, зокрема відродження Донбасу.

На VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) Д. З. Лебедь обирають до складу ЦКК. З того часу він кілька років працював в органах партійно-державного контролю — головою ЦКК КП(б)У і наркомом РСІ УСРР (1924—1925 рр.), заступником голови ЦКК ВКП(б) і наркома РСІ СРСР (1926—1929 рр.). Очолюючи контрольні органи республіки, Д. З. Лебідь приділяв велику увагу різним ділянкам соціалістичного будівництва, брав активну участь у викритті та розгромі троцькістів та інших антипартійних угруповань. Виступаючи на XIV з'їзді ВКП(б), він відстоював єдність партії, вимагаючи вжиття «найрішучіших заходів... для того, щоб не дати розхитати єдність партії, не дати можливості розвиватися групам, фракціям і т. д.»⁷. ✓

З 1930 р. до останніх днів свого життя, яке обірвалося 30 жовтня 1937 р., Дмитро Захарович працював заступником Голови Раднаркому РРФСР.

Уряд Російської Федерації провів значну роботу по втіленню в життя величких накреслень партії. Так, протягом другої п'ятирічки в РРФСР було в основному завершено технічну реконструкцію всіх галузей народного господарства. До ладу діючих в республіці стали 2900 нових великих промислових підприємств, створено потужну індустріальну базу на Сході країни. В досягнення цих успіхів значний вклад вніс один з керівників уряду Російської Федерації — Д. З. Лебідь.

Він користувався авторитетом серед комуністів і всіх трудящих. На XI і XII з'їздах РКП(б) Дмитро Захарович обирався кандидатом у члени ЦК, на XIII—XV — членом ЦКК ВКП(б), на XVI—XVII — членом ЦК ВКП(б); на V—VII конференціях КП(б)У — членом ЦК, на VIII конференції КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У; у 1921—1922 рр. — кандидатом у члени Політбюро, 1922—1924 рр. — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Д. З. Лебідь був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР багатьох скликань.

На всіх постах, на які його висувала партія, Дмитро Захарович залишався справжнім комуністом-ленінцем, відданою справі соціалістичного будівництва людиною. Його життя і діяльність — приклад самовідданої боротьби за щастя трудящих.

В. С. ЛЕВІН (Київ)

⁷ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). 18—31 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. М.—Л., 1926, с. 608.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС 1765—1769 рр.—ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ МІР ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Одним з найбільш значних за обсягом інформації джерел для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у II половині XVIII ст. є Генеральний опис 1765—1769 рр., відомий в історичній літературі як Румянцевський. Він становить цінність також для з'ясування тогочасних земельних мір Лівобережної України, що допоможе розв'язати ряд економічних питань. Адже міри тісно пов'язані з розвитком економічних відносин.

У I половині XVIII ст. на Лівобережній Україні було проведено кілька описів, але за якістю і обсягом інформації вони не задовольняли уряд. У II половині XVIII ст. козацька старшина, російське дворянство, духовенство посилювали феодальний визиск біднішої частини селянства, рядового козацтва і міщан, намагаючись остаточно прикріпити селян до землі, перетворити селян і козаків у кріпаків. З цією метою під контролем П. О. Румянцева, призначеного у 1764 р. президентом Малоросійської колегії і генерал-губернатором краю, проводився новий, Генеральний опис Лівобережної України. При цьому збиралися конкретні відомості про населення та його економічний стан. Головна увага приділялася землеволодінню, тобто питанню, якого майже не торкалися попередні описи.

Проведення Генерального опису було розпочато восени 1765 р. Для здійснення цього заходу в кожному полку було створено комісії, що склалися з офіцерів російських військ, дислокованих на Лівобережній Україні, та української старшини.

В той час на території Лівобережної України були не тільки значні поміщицькі володіння, а й велика кількість дрібних і середніх земельних ділянок залежних від них селян, а також міщан і бідних козаків. Здійснення межових робіт, необхідних для проведення опису, ускладнювалося низьким рівнем техніки межування, а також тим, що сприятливим для них був лише літній період. Тому відомості про розміри землеволодіння було вирішено вимагати від місцевих органів управління і населення¹. Виміри володінь проводилися тільки в сумнівних і суперечливих випадках². Оскільки розміри землеволодінь визначали самі власники, то вказані вони були в мірах, що застосовувалися в даній місцевості. Проте у відомостях, які подавалися ревізорами в полкові комісії, розміри необхідно було вказувати не тільки в місцевих, а й у російських мірах — квадратних сажених і десятинах³.

При переводі місцевих мір у російські виникли деякі ускладнення, оскільки існувала значна кількість одиниць землевиміру (до того ж, одна і та сама одиниця відрізнялася у кожній місцевості). Не були встановлені також співвідношення між місцевими і російськими одиницями землевиміру. Тому не дивно, що перевод місцевих мір у російські здійснювався формально. Іноді ревізори зовсім уникали таких переводів. Так, у чорнових відомостях Румянцевського опису нерідко трапляється таке, що в графі для зазначення розмірів землеволодінь у квадратних сажених пропущено місце⁴ або ці записи зроблено набагато пізніше основних⁵.

Однак навіть тоді, коли земельні ділянки вимірювалися і у відомостях вказувалися їх розміри у квадратних триаршинних сажених, ці дані не відображали

¹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 124, арк. 30.

² См.: Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин, 1913, т. I, с. 248.

³ Инструкция межевщикам, губернским канцеляриям и провинциальным конторам от 25 мая 1766 г., ПСЗ, т. XVII, № 12659; Филимонов Е. С. Румянцевская Генеральная опись Суражского уезда 1767 г. Земельные акты. Вятка, 1888, с. 17.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 168, арк. 18; спр. 321, арк. 245.

⁵ См.: Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 12, Полтава, 1915, с. 111.

реальних величин землеволодінь. Причина цього полягала в недосконалості методу межування, що застосовувався в Росії і на Лівобережній Україні у XVIII ст.

Найбільш точно визначається величина поверхні геометричним методом з використанням геодезії. На початку XVIII ст. у Росії розпочалася його розробка. В 1719 р. Петро I віддав розпорядження про складання нового писарського наказу про використання в межуванні геометричних правил. Однак цей захід здійснено не було⁶.

Під час проведення Генерального опису геометричний метод ще не застосовувався. У складі полкових комісій не було навіть землемірів-геодезистів. При вимірі землеволодінь визначалася сума всіх боків земельної ділянки. Цей метод викликав сумніви у ревизорів. Так, вони повідомляли комісію Миргородського полку: «Меры сумнение в следующем: как де змерить нив 4 в разных местах лежащих, а в них будет в каждой примером квадратной меры по 12 троаршинных саженой, то выйдет 48 саженой, а когда таких же равных мерою 4 нив в одном месте совокупно неразделенные с другими владениями будет, то смеривши те нивы вокруг выйдет только 30 саженой... И для того ж де мерить вокруг всякую землю неспособно»⁷.

Питання точності одиниць землевиміру, що зустрічаються в Румянцевському опису, цікавили багатьох його дослідників. Думки істориків, які вивчали ці матеріали у дожовтневий період, розходилися щодо оцінки точності мір при визначенні кількості землі. Одні вважали, що жодна із земельних мір Румянцевського опису не може бути покладена в основу обчислення території угідь⁸. Інші твердили, що деякі, зокрема місцеві, міри цілком реально визначали кількість землі і посіву⁹. Одноставними дослідники були в одному: повній неспроможності визначення розмірів земельних угідь «в квадратних сажених навколо»¹⁰.

У радянський період дослідження Румянцевського опису продовжувалося у напрямі вивчення його матеріалів по окремих районах Лівобережної України¹¹. Питанням точності одиниць землевиміру Румянцевського опису дослідники не приділяли належної уваги. Зроблено лише окремі спроби їх визначення¹².

За змістом документи і матеріали Румянцевського опису можна розділити на три види: документи, що стосуються організації й проведення опису; відомості про населення і господарство; а також документальні додатки до них — оригінали і копії царських грамот, універсали гетьманів і полковників, купчі на землю, дарчі, духовні та уступні записи, різного роду скарги козаків і посполитих. Серед цих документів чимало фальшивих, що склалися старшиною чи монастирями з метою підтвердження прав на захоплені володіння. Тому в додатках дуже рідко і до того ж приблизно зазначалися розміри земельних ділянок. Називалися звичайно кордони володінь, різного роду угіддя та їх продажна вартість, якщо вони були куплені. Відомості про земельні міри в додатках дуже незначні.

На відміну від цього роду документів у самих відомостях зазначалися розміри ділянок у місцевих земельних мірах і мірах висіву зерна, а також в російських мірах — квадратних сажених або десятинах. Місцеві міри в цілому реально виз-

⁶ См.: Милов Л. В. Исследование об «Экономических примечаниях к Генеральному межеванию». М., 1965, с. 10.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 436, арк. 29—30.

⁸ См.: Максимович Г. А. Указ. соч., с. 335.

⁹ См.: Багалей Д. И. Генеральная опись Малороссии. — Киевская старина, 1883, № 7, с. 23.

¹⁰ Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи, с. 111; Червинский П. П. Материалы для оценки земельных угодий, Чернигов, 1887. Т. XV, Кroleвецкий уезд, с. 68; Семеновский А. С. Материалы для оценки земельных угодий. Одесса, 1885. Т. XIV, Городницкий уезд, с. 80; Рклицкий М. В. Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г.: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. Полтава, 1910, с. 58.

¹¹ Список праць, в яких досліджуються матеріали Румянцевського опису в радянський період, наведено у книзі: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. К., 1959, с. 145—148, а також у статті О. І. Пугра: Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. — УІЖ, 1982, № 7.

¹² Ковальський І. С. Генеральний опис 1765—1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. — УІЖ, № 2, 1962, с. 97—98; Пугра О. І. Назв. праця.

начають розміри земельних ділянок. Тому головну увагу слід приділити саме їх аналізу.

По матеріалах Румянцевського опису місцеві одиниці землевиміру, що вживалися на Лівобережній Україні, можна умовно розділити на три групи: ті, що застосовувалися на півночі Лівобережної України (Стародубський, Чернігівський полки і північна частина Ніжинського); міри центральної частини Лівобережної України (Київський, Переяславський, Лубенський, Прилуцький, Миргородський, Полтавський полки і південна частина Ніжинського); міри, що застосовувалися на всій території, виражені у нормі висіва зерна на одиницю площі і у кількості зібраного врожаю.

Величини однієї і тієї ж народної міри залежно від реальних умов землевиміру в кожній конкретній місцевості були різними. Це зафіксовано в матеріалах Румянцевського опису. В зв'язку з тим, що ці відмінності створюють значну розмаїтість мір, у рамках даного огляду неможливо дати їх ґрунтовний аналіз. Тому обмежимося їх загальною характеристикою.

Найбільш поширеними мірами на півночі Лівобережної України, як видно з матеріалів Румянцевського опису, були пляц та його частини: чвертка, шостка, третник, четвертина¹³. Виникнення цих мір було пов'язане із «сябринною» формою землеволодіння, яка існувала на тій території. Володіння сябрів, — як правило, родичів — становило цілий пляц, що ділився на паї (долі, частини). Деякий час вони мали два значення: визначали міру поверхні, а також частину від цілого земельного володіння. До кінця I половини XVIII ст. сябринне землеволодіння поступово занепадало. А міри використовувалися ще у II половині XVIII ст. і були зафіксовані в матеріалах Румянцевського опису.

У центральній частині Лівобережної України у I половині XVIII ст. була значна кількість вільних, неосвоєних земель. Свобода вибору земельних ділянок визначила виникнення одиниць землевиміру не в процесі розподілу землі на частини та її ретельного обміру, як це було на півночі, а в процесі трудової діяльності людини.

Кількість землі, яку можна було зорати одним плугом за день, стала величиною найбільш поширеною на Лівобережній Україні одиницею землевиміру — «день». Її широке застосування в центральних районах відображено в матеріалах Румянцевського опису¹⁴. На тій же території використовувалася міра «упруг», що становила третину міри «день»¹⁵. Визначення площі землі «упругом» засновано на тому, що коней чи волів перепрягали для відпочинку і годівлі тричі на день.

У деяких районах центральної частини Лівобережної України документи зафіксували використання земельної міри «гоні»¹⁶. Ця міра відома у східнослов'янських народів з далекої давнини¹⁷. Довгу смугу землі під час оранки, щоб не стомлювати коней чи волів та давати їм відпочинок на поворотах, умовно ділили впоперек на кілька ділянок — «гонів», які оброблялися за одним заходом. На Лівобережній Україні в II половині XVIII ст. «гоні» застосовувалися поруч з іншими мірами. Так, в опису вказується, що у м. Яготині Переяславського полку у володаря «нива трое гоней в урочище Бородянского шляху дней на 17, высевается ржи 8 четвертей»¹⁸.

Таким чином, одиниці землевиміру в центральній частині Лівобережної України були безпосередньо пов'язані з процесом обробки земельних площ і відбили характерні особливості цієї сфери діяльності.

У матеріалах Румянцевського опису виділяється також група одиниць землевиміру, що виникли в процесі збирання врожаю. Це «копа», що складалася із «снопів», а також «віз» і «скирда». Застосовувалися ці міри на всій території Лівобережної України. Розміри сінокосів виражалися в «копцях» і «возах».

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 82, арк. 245, 257; спр. 1, арк. 149, 288, 334; :пр. 351, арк. 3, 5.

¹⁴ Там же, спр. 349, арк. 113, спр. 26, арк. 507.

¹⁵ Там же, спр. 150, арк. 215—216.

¹⁶ Там же, спр. 163, арк. 445, спр. 164, арк. 157.

¹⁷ См.: Молчанова Л. А. Народная метрология: К истории народных мер длины. Минск, 1973, с. 52.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 321, арк. 245.

Ще однією групою мір, за матеріалами Румянцевського опису, були такі, що ґрунтувалися на нормі висіву зерна на одиницю ріллі. У феодальну епоху ці міри зустрічалися в різних країнах. За умов ручного висіву існував своєрідний паралелізм між мірами сипких тіл і мірами поверхні¹⁹. Зважаючи на примітивні засоби землевиміру, що існували у XVIII ст., мірами висіву можна було навіть точніше визначити розмір поверхні.

У період проведення Румянцевського опису міри висіву були поширені на всій території Лівобережної України. В матеріалах опису вони виражені у російських одиницях — «четвертях» і «четвериках»²⁰. Місцеві міри — осьмачка і український четверик — зустрічаються дуже рідко. Це зумовлювалося тим, що у 1734 р. на Лівобережній Україні було проведено реформу мір сипучих — місцеві українські міри уніфіковано і приведено у певне співвідношення з російськими²¹.

Базуючись на загальноприйнятій нормі висіву основних зернових, можна визначити розміри землеволодінь по матеріалах опису. Так, в опису м. Борисполя Київського полку вказано, що на кожні два «дні» земельної площі висівається по 1 «четверті» жита²². Якщо загальноприйнята норма висіву — близько четверті жита на десятину²³, то міра «день» приблизно дорівнює $\frac{1}{2}$ десятини. Ревізорами ж Київського полку величина «дня» була визначена в 1740 кв. сажнів, тобто приблизно $\frac{3}{4}$ десятини²⁴. Сумніви щодо правильності цього були висловлені ще у період проведення Румянцевського опису ревізором цього полку бунчуковим товаришем Е. Савичем²⁵. Згодом, у 1787 р. при складанні інструкції по розмежуванню Київської губернії міра «день» була визначена у півдесятини²⁶.

Отже, Румянцевський опис є цінним джерелом з історії земельних мір Лівобережної України. Його матеріали дають уявлення про широке застосування на цій території у II половині XVIII ст. місцевих одиниць землевиміру, про спроби ліквідації, згідно з політикою уряду, метрологічної різноманітності українських мір і введення на Лівобережній Україні російської системи одиниць виміру, яка відзначалася певною уніфікованістю.

Н. О. ЛЕПЕНКО (Київ)

¹⁹ См.: Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России. М., 1960, с. 10.

²⁰ Російська міра «четверть» у XVIII ст. містила у собі 8 пудів жита, або приблизно 131 кг, а «четверик» як $\frac{1}{8}$ частина четверті — 1 пуд жита, або ≈ 16 кг. Див.: Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология. Москва, 1975, с. 247, 248, 250.

²¹ Про реформу 1734 р. див.: О. Ф. Сидоренко. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. — У зб.: Історичні джерела та їх використання, вип. 6. К., 1971, с. 158—161.

²² ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 44, 46.

²³ Струмилин С. Г. Указ. соч., с. 10; ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, ф. 1, № 304, с. 12; Така ж приблизно норма висіву жита застосовувалася і на Лівобережжі. Так, у опису м. Стародуба зазначено: «где сеется ржи 7 четвериков с половиной имеет меры указную десятину, считая в длину 80, а в шир 30 сажен» (ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 143). Як бачимо, на десятину в 2400 квадратних сажнів, що вживалася на Лівобережній Україні під час проведення Румянцевського опису, висівалося майже четверть жита (у четверті — 8 четвериків).

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 351, арк. 3.

²⁵ Максимович Г. А. Указ. соч., с. 291; ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, спр. 2240, арк. 1, 2.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 300, арк. 19, 19 зв.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЭКОНОМИКА УКРАИНСКОЙ ССР В ЕДИНОМ НАРОДНО- ХОЗЯЙСТВЕННОМ КОМПЛЕКСЕ.

Кол. авт.: Ступницкий Н. С.
(руководитель), Шевченко В. Ю.,
Николенко Ю. В. и др.

К.: Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения
«Вища школа», 1982. — 192 с.

Дана монографія присвячена висвітленню актуальних питань про сутність між-регіональних економічних відносин, їх ролі в дальшому розширенні й поглибленні поділу праці, а також у зміцненні економічної основи союзу й братерських зв'язків між усіма народами багатонаціональної Радянської країни.

В рецензованій праці підкреслюється, що тенденція до формування народногосподарського комплексу проявилася із самого початку соціалістичної перебудови країни. Ще в ленінському плані ГОЕЛРО, а також у першому п'ятирічному було закладено основи для розвитку господарських зв'язків, ефективного економічного співробітництва республік Радянського Союзу.

У першому п'ятирічному плані було записано: «СРСР не може інакше будувати й розвивати своє народне господарство, як враховуючи повною мірою всі природні, економічні й національні особливості свого широкого об'єднання...» (див. с. 8).

Автори рецензованої монографії підкреслюють свою думку про те, що вирішальною умовою й найважливішим наслідком посилення інтернаціоналізації економічного життя трудящих Союзу РСР є цілісність єдиного народногосподарського комплексу, яка знайшла свій вираз у зміцненні взаємозалежності й взаємодії економік союзних республік. У праці досить детально розглянуто роль регіональних факторів у розвитку єдиного народногосподарського комплексу, наголошено, що в основі процесів взаємозалежності й взаємодії економік лежить поглиблення поділу праці, спеціалізації й кооперування виробництва. У книзі відзначається, що економічний потенціал є міцною гарантією гармонійного розвитку кожної із союзних республік. Цю думку автори проілюстрували на прикладі Радянської України, яка у дружній сім'ї народів-братів досягла небаченого раніше соціально-економічного розквіту. У порівнянні з 1965 р. національний доход УРСР у 1980 р. зріс у 2 рази, а темпи зростання загального обсягу продукції промисловості збільшилися у 2,8 рази.

Використавши значний фактичний матеріал, дослідники показали, що економіка

Радянської України є органічною складовою частиною народногосподарського комплексу. Вона характеризується високим рівнем індустріального розвитку всіх галузей, могутнім науково-технічним потенціалом, висококваліфікованими кадрами спеціалістів, сучасною технологічною базою. Значним є й вклад нашої республіки у вирішення важливих загальнодержавних завдань. Про це свідчать факти, наведені в книзі. За обсягом матеріального виробництва економіка Української РСР займає друге місце в СРСР після РРФСР, УРСР належить 20% в загальному національному доході. Україна дає більше половини загальносоюзного виробництва залізної руди, понад 1/3 чавуну, сталі, прокату, хімічного устаткування, понад 1/4 видобутку кам'яного вугілля.

Разом з тим, підкреслюється в рецензованій монографії, в УРСР ефективно використовуються переваги загальносоюзного поділу праці. Без допомоги інших братніх радянських республік Українська РСР не змогла б задовольнити своїх потреб у нафті, кольорових металах, бокситі, багатьох видах машин та устаткування.

В праці розповідається про комплексну інтенсифікацію виробництва, аналізуються проблеми соціалістичного нагромадження, використання переваг єдиного народногосподарського комплексу для прискорення темпів науково-технічного прогресу в Українській РСР.

Особливу увагу приділено питанням інтенсифікації соціалістичного виробництва, підвищення ефективності останнього. Автори підкреслюють, що в кожний історичний період (у плані розвитку своєї матеріально-технічної бази) суспільство вирішує ті завдання, які значною мірою визначають магістральні шляхи економіки. На етапі зрілого соціалізму — це не тільки проблеми нарощування могутності, а насамперед найбільш ефективного використання переваг соціалістичного суспільства.

Розповідаючи про виникнення у процесі розвитку соціалістичної економіки відповідних регіональних форм інтенсифікації виробництва, дослідники показують, що для Української РСР характерною рисою є комплексність інтенсифікації. Обмеженість людських ресурсів, з одного боку, існування могутнього економічного потенціалу, з другого, зумовлюють орієнтацію економіки республіки на зменшення обсягу фондомістких галузей, переважне зростання тих з них, які визначають науково-технічний прогрес.

В окремому розділі рецензованої книги розглянуто й проблеми вдосконалення агропромислового виробництва в Українській РСР. Цей комплекс — один з найбільших у країні. На його долю припадає

майже 40% загальнореспубліканських виробничих фондів і понад 45% від середньорічної чисельності працівників, зайнятих у народному господарстві. Значною є й питома вага республіки у продовольчому балансі.

Незважаючи на загальне скорочення кількості працівників, зайнятих у сільському господарстві, постійно збільшувалися масштаби виробництва. За останні десять років середньорічне виробництво зерна зросло на 3,2 м.н. т і досягло 43,2 млн. т, цукрових буряків — відповідно на 7,7 млн. т і 53 млн. т.

Достоїнством рецензованої монографії є те, що її автори не лише навели численні приклади самовідданої праці робітників ряду передових підприємств УРСР, а й сформулювали свої рекомендації з тих чи інших питань розглядуваної теми.

На жаль, книга не позбавлена певних

недоліків. Так, дослідники не розглянули багатогранну діяльність республіканської партійної організації у галузі господарського будівництва. Слід було б проаналізувати вже опубліковану літературу з досліджуваного питання. На наш погляд, викликають заперечення деякі приклади, використані в монографії. Наприклад, автори твердять про те, що частка інтенсивних джерел зростання національного доходу в республіці у 1966—1975 рр. становила 65,8%. Створюється враження, що завдання щодо переходу на переважно інтенсивні фактори піднесення економіки на той час були вже реалізовані. Зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці. Її з інтересом зустріли науковці, викладачі й студенти вузів Української РСР.

О. О. НОСОВ (Київ)

Ю. В. Сиволоб.
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО
СОРЕВНОВАНИЯ
В ПРОМЫШЛЕННОСТИ УССР.
1966—1980.

К.: *Наук. думка*, 1982. — 216 с.

Історична наука приділяє постійну і значну увагу дослідженню соціалістичного змагання, яке є надійним засобом прискорення темпів будівництва комуністичного суспільства, підвищення творчої активності широких мас трудящих, здійснює глибокий вплив на прискорення темпів дальшого будівництва матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму, виховання людини нового суспільства.

Ці питання розглядаються у рецензованій монографії. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, використовуючи партійні документи, матеріали XXIII — XXVI з'їздів КПРС, спираючись на положення, викладені у виступах і працях керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, автор досить ґрунтовно розкриває багатогранну діяльність Комуністичної партії, спрямовану на дальший розвиток вивіренних життям форм соціалістичного змагання, підтримку і всебічну допомогу новим його організаційним формам, які виникли і поширилися у 1966—1980 рр. Автор аналізує вдосконалення організації соціалістичного змагання, зокрема, таких його форм, як зустрічні плани, змагання суміжників на основі особистих (бригадних) виробничих планів, рух за економію й ощадливість, високу якість продукції. Автором проведено копітку роботу по вивченню численних архівних документів, а також матеріалів поточного діловодства. без яких важко було б

дослідити історичні процеси, виявити закономірності і тенденції, характерні для соцзмагання 70-х років. Вводячи уперше до наукового обігу значну їх кількість, Ю. В. Сиволоб досліджує проблему на прикладі досвіду працівників провідних галузей промисловості республіки — машинобудівної, вугільної, металургійної, харчової, легкої та деяких інших.

У монографії широко представлені матеріали, які стосуються тих чи інших галузей промисловості різних регіонів Української РСР, багатопланово аналізується вдосконалення форм соціалістичного змагання за п'ятнадцять років в цілому по республіці.

Заслугує на схвалення прагнення автора показати дієвість соціалістичного змагання, його ефективність у виконанні та перевиконанні кількісних і якісних завдань, що ставилися державними планами протягом усього п'ятнадцятиріччя. В монографії ретельно проаналізовані соціалістичні зобов'язання виробничих колективів, «зустрічні» плани та зазначено, що ці важливі засоби активізації виробничої активності має в умовах розвиненого соціалізму набути нового розмаху, наповнитися якісно новим змістом. Зокрема, підкреслюється, що, починаючи з дев'ятої п'ятирічки, вони органічно поєднували в собі процес планування і змагання, ініціативу мас «знизу» з державним керівництвом «зверху».

В книзі наведено і проаналізовано значний цифровий матеріал. Так, на Україні в 1973 р. рух за прийняття зустрічних планів, розпочатий за ініціативою москвичів, охопив майже 400 підприємств. Розкривається у монографії й новий зміст таких традиційних форм, як змагання комплексних наскрізних бригад, змагання суміжних підприємств, «Договори тисяч».

Автору вдалося показати в діалектичній взаємодії те, що розширення творчих зв'язків наукових колективів і трудящих

промислових підприємств республіки безпосередньо відбивається на вдосконаленні форм організації соціалістичного змагання, які набувають нового змісту. В свою чергу, ці форми істотно впливають на їх подальший розвиток, на прискорення темпів технічного прогресу, підвищення виробничих показників тощо. В праці це доводиться на яскравих прикладах творчої співдружності колективів інститутів кібернетики АН УРСР, електрозварювання ім. Є. О. Патона, надтвердих матеріалів з колективами Львівського телевізійного заводу ім. І. І. Лепсе, Запорізького трансформаторного і Горлівського машинобудівного заводів та ін.

Певний інтерес становлять сторінки книги, де йдеться про соціалістичне змагання між областями, містами і районами Української РСР, а також про розвиток трудового суперництва між колективами трудящих України і братніх республік СРСР. Змістовному дослідженню цих питань значною мірою сприяють складені автором оригінальні таблиці (с. 147, 148, 152).

Певний інтерес становить розгляд у монографії цільових форм організації змагання, спрямованих на економію, ощадливість і підвищення якості продукції. Авторський аналіз даної проблеми вдало доповнюють фактичні дані про організацію і проведення на підприємствах оглядів і конкурсів за економію сировини і матеріалів.

Яскравим відображенням інтернаціонального характеру соціалістичного змагання стало поширення ініціативи москвичів і ленінградців за економію, яка набула значного розмаху на промислових підприємствах України. Заслужовує на увагу висвітлення на сторінках книги розвитку на підприємствах республіки почини ко-

лективу Щокінського хімічного комбінату «меншою кількістю — більше продукції», значення якого зростає у зв'язку з загощенням проблеми трудових ресурсів, необхідністю дальшого вдосконалення системи бездефектного контролю.

Однак рецензована монографія, на наш погляд, не позбавлена й певних недоліків. Практично поза увагою автора залишилася діяльність обласних рад та обласних галузевих комітетів профспілок, фабзавкомів, цехових комітетів, які здійснюють безпосереднє керівництво соціалістичним змаганням, а також діяльність комсомолу в цьому питанні. Іноді наводяться дрібні дані, які не охоплюють увесь досліджуваний період (с. 33, 37, 43 тощо). В книзі чомусь не згадується постановою Президії ВЦРПС від 23 вересня 1966 р. «Про поліпшення організації соціалістичного змагання», яка була основним документом у справі керівництва змаганням протягом 1966—1971 рр., до прийняття постанови ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. з цього питання. Автору не вдалося належним чином розкрити вплив змагання на виховання нової людини.

Слід вітати критичний підхід автора до аналізу розвитку соціалістичного змагання. Однак не всі його оцінки підкріплюються відповідним фактичним матеріалом (с. 209, 213 та деякі ін.).

Висвітлюючи окремі аспекти проблеми, автор повинен був зазначити, що вони вже раніше піднімалися на сторінках республіканських видань.

Проте зазначені недоліки не зменшують в цілому позитивної оцінки книги, яка вносить певний вклад у справу дослідження соціалістичного змагання в період розвинутого соціалізму.

В. О. РОМАНЦОВ (Київ)

Г. Н. Лебедь, Е. М. Склярєнко,
Д. Г. Соловьев.

ЛЮДИ И ГОДЫ

ЗАВОДА «БОЛЬШЕВИК», 1882—1982.

К., Техніка, 1982. — 144 с.

Фонд радянської літератури фабрично-заводської серії поповнився ще однією книгою, в якій розповідається про революційні і трудові традиції заводу «Большовик», досягнення передовиків і новаторів підприємства, створення нових машин і агрегатів для хімічної та гумотехнічної промисловості у світлі вимог XXVI з'їзду КПРС. Книга присвячена 100-річчю з дня заснування заводу і, безперечно, є важливою подією в ідейно-політичному житті прославленого трудового колективу. Разом з тим значення книги, на наш погляд, виходить за рамки заводу «Большовик». Воно є певним вкладом в історіографію радянського робітничого класу і представ-

ляє великий інтерес для широкого кола читачів.

Рецензована праця — історичне дослідження, тому цілком закономірно, що в центрі уваги авторів знаходяться робітники, інженери і техніки, їх праця й громадська діяльність. У книзі висвітлюється історія заводу з самого початку його заснування до наших днів.

На рахунку робітників та інженерно-технічних працівників заводу чимало славних справ. Вони брали активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. Значний вклад внесли і в розгром іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. У роки Великої Вітчизняної війни колектив заводу на Уралі виробляв зброю перемог над гітлерівськими загарбниками. Особливо значні його досягнення в післявоєнні роки. З 1944 р. згідно з рішенням Державного Комітету Оборони про відновлення заводу «Большовик», підприємство спеціа-

лізується по випуску продукції для хімічної, гумової та цукрової промисловості. За високі досягнення у виконанні завдань по виготовленню устаткування для переробки полімерних матеріалів і освоєння прогресивних технологічних процесів завод у 1966 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР був нагороджений орденом Леніна. У 1967 р. на честь 50-річчя Великого Жовтня за заслуги у справі соціалістичного будівництва завод нагороджено Пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

У 1970 р. на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна велику групу робітників і службовців підприємства було нагороджено медаллю «За трудову доблесть в ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», а завод — Ювілейною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

Нині колектив заводу самовіддано трудиться над виконанням завдань одинадцятої п'ятирічки. В ньому виросла ціла плеяда відомих людей. Тут працює ветеран заводу, наставник молоді, комуніст, депутат Верховної Ради СРСР стернярка Н. І. Марченко. За великі заслуги в освоєнні застосування рідких самотвердіючих сумішей у 1966 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. У республіці і в нашій країні добре відоме ім'я керівника бригади комуністичної праці ім. 60-річчя Жовтня токаря М. І. Сукретного — делегата XXVI з'їзду КПРС, лауреата Державної премії УРСР, Героя Соціалістичної Праці, кавалера двох орденів Леніна й ордена Жовтневої Революції. Заслужену повагу у колективі здобули ветерани заводу, кавалери ордена Леніна П. П. Приходченко, В. І. Заєць, І. Д. Щербанов, В. П. Кисельов та ін.

У дні ювілею заводу на прапорі «Більшовика» рядом з високою нагородою Батьківщини — орденом Леніна з'явилася друга висока урядова нагорода — орден Дружби народів.

Писати книгу про людей прославленого заводу «Більшовик» почесно і разом з тим відповідально. Авторський колектив, на нашу думку, справився з цим складним завданням і заслуговує схвалення.

При написанні книги автори використали значну кількість документів. Глибоко, на конкретних прикладах вони показали, як капіталісти експлуатували робітників заводу, особливо некваліфікованих, неписьменних і малописьменних та учнів-підлітків. У ній досить повно розкрито бойові класові виступи робітників заводу, їх участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції і в громадянській війні. З особливим інтересом читаються сторінки книги, на яких розповідається про участь колективу заводу у боротьбі за встановлення Радянської влади у Києві, вклад у загальну справу боротьби проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Докладно висвітлена в книзі керівна роль марксистсько-ленінської партії, її органі-

заторська й ідеологічна робота у цей період.

Багато місця в рецензованій праці займають матеріали, які розповідають про самовіддану працю робітників, інженерів і техніків заводу, про активних комуністів-більшовиків, діяльність профспілкових і комсомольських організаторів тощо.

У розділі «Воїн і трудівник» висвітлюється діяльність робітників заводу у роки Великої Вітчизняної війни, глибоко розкрито їх героїзм і самовідданість при виконанні важливих урядових завдань по забезпеченню фронту зброєю, в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Значну увагу в рецензованій праці приділено періоду післявоєнного розвитку заводу. Чільне місце займають питання зародження нових форм праці, соціалістичного змагання, морального і матеріального заохочення робітників. З великим інтересом читаються сторінки книги, де йдеться про вклад колективу заводу в справу освоєння і впровадження електрозварювання та нової високоефективної технології ливарного виробництва.

Значна увага в рецензованій праці приділена питанням допомоги колективу «Більшовика» трудівникам села у роки колективізації та в 40-і роки, після визнання українських земель від німецько-фашистських загарбників.

Червоною ниткою через усю книгу проходить ідея соціалістичного інтернаціоналізму. Наводяться конкретні приклади про солідарність, дружбу і братерство російських та українських трудящих, розглядаються цікаві дані про міжнародні зв'язки заводу. Його вироби здобули високу оцінку у 20 зарубіжних країнах, куди вони регулярно надходять.

Великий інтерес для читачів становлять сторінки книги, на яких розповідається про відвідання підприємства М. І. Калініним, В. В. Куйбишевим, К. Є. Ворошиловим, П. П. Постішевим та іншими відомими партійними і державними діячами.

Хвилюючою була зустріч робітників і службовців об'єднання з членом Політбюро ЦК КПРС, першим секретарем ЦК Компартії України В. В. Щербинським, що відбулася 30 грудня 1972 р.

В цілому позитивно оцінюючи книгу, необхідно вказати й на її окремі недоліки. Так, у розділі «З руїн і попелу» схематично показано характер праці і житлово-побутові умови робітників та інженерно-технічних працівників у 1950—1959 рр. У розділі «До мирної праці» не показано завдань, які мав розв'язати колектив заводу в роки першої та другої п'ятирічок. Наведені ж авторами приклади трудових досягнень окремих виробничників не дають повного уявлення про великі зусилля працівників підприємства, спрямовані на дострокове виконання п'ятирічних планів. Доцільно було б, на нашу думку, приділити також більше уваги участі робітників у діяльності партійної та профспілкової організацій, місцевих Рад. Відповідні цифрові показники, що містяться в праці, недостатньо яскраво ілюстру-

ють високий рівень суспільно-політичної активності членів трудового колективу «Більшовика».

Проте, незважаючи на ці недоліки, праця заслуговує загальної позитивної оцінки. Книга написана на належному ідей-

но-політичному рівні. Багатий фактичний матеріал, зроблений на його основі висновки можуть бути використані іншими авторами при написанні аналогічних праць

В. Г. СЕРЕБРЯКОВ (Київ)

В. П. Петров, Е. М. Шамко.

ВОСХОЖДЕНИЕ К ПОДВИГУ.

Симферополь: Таврия, 1982. — 144 с.

Трудящі нашої країни з вдячністю згадують тих, кому, за словами В. І. Леніна, «...припало щастя почати побудову радянської держави, почати цим нову епоху всесвітньої історії...»¹. До них належить і герой рецензованої книги — партійний діяч, учений П. Н. Надінський, життя якого — чудовий приклад самовідданого служіння справі партії та народу*.

Посилення уваги до документальної літератури — характерна тенденція розвитку радянської науки на сучасному етапі. І все ж таки праця з цієї проблематики поки що з'являється небагато. Зважаючи на те, що вони становлять певний інтерес для істориків, вихід у світ кожної нової книги слід всіляко вітати.

Саме таким дослідженням є рецензована праця. Вона складається з восьми невеличких розділів, де в хронологічній послідовності викладено біографічні дані про П. Н. Надінського. Робітник, солдат — учасник першої імперіалістичної війни, він стає професійним революціонером. У період громадянської війни П. Н. Надінський із зброєю в руках захищає завоювання Великого Жовтня. Згодом перебуває на партійній роботі. Проте невблаганна хвороба, повна інвалідність, здавалося б назавжди, виводять його з лав борців за соціалізм. Однак комуніст знаходить у собі сили й мужність подолати відчай й безвихідність своєї становища, повернутися до активної діяльності.

Він стає одним з активних діячів радянської науки, істориком широкого дослідницького діапазону, вихователем молоді.

Написані ним два томи нарисів з історії Криму стали посібником для істориків, краєзнавців і відіграли помітну роль у підготовці однієї з книг «Історії мист і сіл Української РСР», присвяченої Кримській області.

Автори рецензованої праці «Восхождение к подвигу» ретельно зібрали й належним чином опрацювали значну кіль-

кість різноманітних матеріалів, що стосуються яскравого життя й діяльності П. Н. Надінського. Це було складним завданням, бо сам він ніколи не дбав про свою славу.

Біографічний нарис В. П. Петрова і Є. М. Шамко дає читачеві повне уявлення про творчий шлях П. Н. Надінського, для якого сонячний Крим став другою батьківщиною (П. Н. Надінський народився в Уфі). Ім'я П. Н. Надінського нині присвоєно одній з вулиць Симферополя — міста, де кожний знав його.

Кримський період життя героя книги, як свідчать матеріали, вміщені в рецензованій праці, був для нього періодом тяжких фізичних страждань і водночас плідотворним в його науковій роботі. Він був щедрим і на дружню пораду, і на товариську допомогу в найскладнішій справі. Здавалося, підкреслюють автори, що Надінський постійно випромінював енергію, мудрість, розум.

Праця В. П. Петрова і Є. М. Шамко написана простою, дохідливою мовою. Авторі глибоко розкрили внутрішній світ свого героя. Їм удалося без будь-якої ефектності показати, як зовнішньо просто (а насправді — ціною самовідданої праці й надзвичайних моральних зусиль) йому довелося долати труднощі, боротися із хворобою.

Із сторінок праці перед читачем постає образ людини, комуніста, життя якої назавжди віддане партії.

Прикутий до ліжка, він не залишається на самоті, коло його друзів постійно зростає. Їх приваблює розум і надзвичайна воля сильної і незламної людини.

На жаль, автори книги не зуміли глибоко розкрити наукову діяльність П. Н. Надінського в останні роки життя.

Нарис про П. Н. Надінського — чудовий подарунок масовому читачеві, особливо тим, хто цікавиться історією. Пропагандистське й виховне значення рецензованої праці важко переоцінити. Напевно, дослідникам слід продовжити пошук документів і матеріалів про долю цієї незвичайної людини.

Бажано було б, щоб книги типу нарисів «Восхождение к подвигу» стали хорошою традицією видавництва «Таврія», відкрили серію аналогічних творів про інших видатних людей Криму (наприклад, легендарного А. В. Мокроусова та ін.), які лише епізодично згадуються в праці В. П. Петрова та Є. М. Шамко.

В. С. ДРАЧУК (Київ),
А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ).

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 140.

* Автори рецензії висловлюють сердечну подяку Вченому секретарю Кримського відділу Інституту археології АН УРСР О. І. Домбровському за люб'язно представлені в їх розпорядження нові матеріали про життєвий шлях та творчий доробок П. Н. Надінського.

**ВЕЛИКАЯ ОКТЯБРЬСКАЯ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ
И ПОБЕДА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
НА УКРАИНЕ,**

*февраль 1917 г.—февраль 1918 г. Хроника
важнейших историко-партийных и
революционных событий в двух частях.*

*Часть вторая. Большевики во главе
трудящихся в период борьбы за
установление Советской власти на Украине,
октябрь 1917 г.—февраль 1918 г.*

*Авторы-составители: Варгатюк П. Л.
(руководитель), Колишер Т. Н.,
Солдатенко В. Ф., Соловьева А. А.;
Редкол.: Бабко Ю. В., Курас И. Ф.,
Нагорная Л. А.*

К.: Политиздат Украины, 1982.— 959 с.

Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні збагатилась цінним виданням — вийшла з друку друга частина хроніки найважливіших історико-партиїних і революційних подій періоду боротьби за перемогу Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р.—лютий 1918 р.). Перша частина хроніки розглядалася на сторінках «Українського історичного журналу» (№ 12, с. 123—126) у 1977 р. і одержала високу оцінку.

Рецензована праця присвячена досить складному етапу розвитку соціалістичної революції. Період триумфальної ходи диктатури пролетаріату і Радянської влади був найвищим пунктом розвитку революційних подій. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» відзначається: «Перемога Жовтня ознаменувала історичний поворот у долі народів нашої країни. ...За революцією, за робітничим класом пішли найширші маси трудового народу, всі передові люди науки і культури»¹. Ця теза переконливою мовою фактів розкрита в хроніці.

Робота над другою частиною ускладнювалась відсутністю аналогів у радянській історіографії більшовицьких організацій України. Єдина хроніка, присвячена головним чином історії Київщини, лише частково торкалася подій у цілому на Україні і доводила виклад подій лише до 31 грудня 1917 р.² На основі широкого кола джерел у хроніці відображено боротьбу трудящих під керівництвом більшовиків за встановлення на Україні Радянської влади. В ній використано найновіші документальні публікації, такі, як біографічна хроніка В. І. Леніна, листування Секретаріату ЦК РСДРП(б) з місцевими більшовицькими організаціями та інші. Значно ширше використано пресу 1917—1918 рр., особливо більшовицькі партійні газети, друковані органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Частина документів дається за матеріалами ЦПА ІМЛ при ЦК

КПРС, ЦДАЖР СРСР, ЦДВІА, ряду обласних, партійних і державних архівів. Для більшості фактів, подій характерна новизна, деякі з них вперше вводяться до наукового обігу. Всього до хроніки включено понад 4200 анотованих фактів, подій, які висвітлюють багатогранну діяльність більшовиків у масах.

Книга відкривається матеріалами про ставлення різних класів і соціальних верств населення України до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В численних резолюціях мітингів, зборів, зверненнях до Радянського уряду, Петроградського ВРК та інших установ робітники України висловлювали солідарність із своїми братами по класу, вимагали негайного переходу влади до Рад на місцях, виявляли готовність із зброєю в руках стати на захист революції (с. 34, 36, 46, 47, 49, 69, 78—79 та ін.). Характерна з цієї точки зору резолюція робітників-мартенівців Юзівського металургійного заводу, які, відкинувши есеро-меншовицьку резолюцію із засудженням Жовтневого збройного повстання, заявили: «Ми одностайно вирішили підтримати створену владу Рад в особі соціалістичного складу Народних Комісарів і докладемо всіх зусиль до підтримки цієї влади, щоб врятувати завоювання революції» (с. 150).

У книзі наводяться численні, в тому числі маловідомі факти про схвалення Жовтневого збройного повстання і перших кроків радянського уряду солдатами (с. 35, 43, 46, 81, 232 та ін.), селянами (с. 58, 140, 178, 456 та ін.). Сход селян і солдатів пос. Ровеньки Міуської округи області війська Донського одностайно висловив привітання і повне довір'я Раді Народних Комісарів і партії більшовиків, «яку ми, — вказувалося в рішенні, — вважаємо єдиною революційною партією з усіх соціалістичних партій, обіцяємо їй всемірну підтримку» (с. 311).

Привертає хроніка увагу й тим, що в ній показано на конкретних фактах величезну роль вождя партії більшовиків, керівника першого в світі робітничо-селянського уряду В. І. Леніна в утвердженні на Україні Радянської влади. Великий інтерес, зокрема, становлять наведені в праці факти про найтісніші зв'язки Володимира Ілліча з трудящими України. Так, після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді солдати-більшовики Харкова писали В. І. Леніну: «Харківська військова організація більшовиків надсилає гаряче привітання стійкому борцю за соціалізм тов. Леніну і висловлює тверду впевненість у рішучій перемозі пролетаріату» (с. 302—303). В книзі зібрані майже всі відомі факти про прийом головою першого робітничо-селянського уряду посланців України, зокрема делегації ревкому Катерининської залізниці (с. 376), представника обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. С. Бакінського (с. 358, 385—386, 473), посланців Донбасу В. Н. Залезського (с. 75), П. А. Алфьорова (с. 473) та інших. Один факт слід було б додати. У книзі згадується про виїзд до Петрограда і повернення до рід-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року.— К., 1977, с. 4, 5.

² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — Харьков, Госиздат Украины, 1928.

ного міста делегації з Києва з грішми для видачі зарплати робітникам (с. 552, 595), але не згадується, що робітники-арсенальці П. Косяков, Ф. Гнеповський, Д. Березняк були прийняті В. І. Леніним.

У хроніці наводяться нові цікаві факти про засідання РНК, присвячені обговоренню питання про Україну (с. 272—273, 262).

Одним з найдійовіших засобів впливу ленінських ідей на зростання політичної свідомості мас є публікація творів В. І. Леніна у пресі. В рецензованій праці наводяться дані про 100 публікацій ленінських праць у більшовицькій пресі України. Ці дані не повні. З урахуванням небільшовицької преси всіх напрямів на Україні лише з 25 жовтня до 1 лютого було здійснено приблизно 200 публікацій ленінських праць³.

Так, за нашими даними, декрет про мир друкувався в газетах України не менше 25 разів, декрет про землю — 24 (в книзі відповідно наведені дані про 8 і 12 публікацій цих документів). В хроніці більшовицької преси використані не повністю: не згадуються публікації ленінських документів у газетах «Солдатская мысль» (Одеса), «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», «Известия ВРК Юго-Западного фронта».

У книзі наведені факти про публікацію в 4-х газетах України «Декларації прав народів Росії» (с. 148, 159, 160, 163, 174), але вона насправді була надрукована у 8 газетах. Мабуть, доцільно було б вказати всі публікації цього історичного документа який поклав початок здійсненню ленінської національної програми.

Основну увагу в книзі приділено висвітленню у фактах-подіях багатогранної діяльності більшовиків у масах, їх ідеологічної, політичної та організаторської роботи, розкриттю конкретних форм, методів, засобів впливу на зростання політичної свідомості робітників, солдатів, селян, використанні ними антинародної політики контрреволюційної Центральної ради, яка підступно захопила владу на значній території України, а також численних буржуазних та дрібнобуржуазних партій, які намагалися відвернути трудящих України від спільної з народами Росії боротьби за владу Рад.

Факти, наведені у книзі, дають змогу зробити висновок про ефективність роботи більшовиків щодо викриття ворогів соціалістичної революції, зокрема Центральної ради. Вже в листопаді 1917 р. з м. Кобижча Козелецького повіту Чернігівської губернії Генеральному Секретаріату Ради повідомляли про те, що селяни заявляють про вороже ставлення до Ради, в якій одні буржуї (с. 314).

Основна увага в хроніці приділена висвітленню революційної боротьби робітників, солдатів та селян України, керованих

більшовиками. Слід відзначити, що на відміну від першої частини, де рух солдатів та селян був висвітлений слабше, ніж революційний рух робітників, то в другій частині більше уваги приділено розвитку революційного руху солдатів, селян (наведено відповідно 750 і близько 350 фактів). Майже 40 фактів присвячено залученню молоді на боротьбу за встановлення Радянської влади. У хроніці, зокрема, розповідається про діяльність Київської соціалістичної спілки робітничої молоді (с. 218, 569, 610); аналогічних спілок у Харкові (с. 233, 346, 365), Одесі (с. 218, 509), Юзівці (с. 285), Миколаєві (с. 425), Полтаві (с. 450), Катеринославі (с. 512), Херсоні (с. 534) та інших містах України.

Із сторінок хроніки постає панорама розгортання на Україні класової боротьби, спрямованої на встановлення і зміцнення Радянської влади. Наведені в ній факти спростовують міф буржуазних фальсификаторів історії Жовтневої революції про «пасивність» робітників, селян, солдатів. Активна діяльність робітників щодо запровадження робітничого контролю, націоналізації підприємств, власники яких саботували декрети Ради Народних Комісарів, здійснення селянами ленінського декрету про землю — все це яскраві свідчення участі трудящих у втіленні в життя програми революційних перетворень, накресленої партією більшовиків. Про це свідчать і понад 150 фактів, наведених у хроніці, про розгром поміщицьких маєтків, захоплення їх земель, практичне здійснення в селах ленінського декрету про землю. Так, більшовицька газета «Пролетарская мысль» (Київ) 15 листопада 1917 р. писала: «Селянство не пішло за угодами, за заколотниками проти народної влади. Воно опинилося з нами — з робітниками і солдатами. Наші слова про тисний союз робітників, солдатів і селян підтвердились на ділі... Селяни зрозуміли, хто є справжнім захисником їх інтересів» (с. 237).

Але більшовикам довелося витримати вперту боротьбу за селянство, за ті верстви його, які опинилися у полоні демагогічної націоналістичної пропаганди ватажків Центральної ради, лідерів різного роду націоналістичних партій та угруповань. Успіху цієї боротьби сприяла політика партії щодо селянства, практичні кроки до задоволення його потреб (с. 151, 222, 246, 249, 266 та ін.). Слід відзначити добір фактів, які розкривають зміцнення союзу робітничого класу і селянства, зокрема роль у цьому робітників. Заслужують на увагу факти про вплив солдатів-фронтовиків на розвиток революційних подій на селі (с. 72, 174, 194, 352, 596, 604, 654, 682, 711, 757, 804, 839 та ін.).

Ретельно підібрані матеріали про партійне будівництво на місцях, про чисельність місцевих організацій РСДРП(б) (с. 235, 236, 433—435 та ін.). Особливий інтерес становлять факти появи численних більшовицьких організацій на селі (с. 877). В рецензованій праці досить повно показано основні напрями діяльності фронтових, армійських, корпусних та інших військових організацій РСДРП(б) на Україні. В ній

³ Королев Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — К., 1979, с. 64—72.

вперше зібрані дані про найбільші форуми більшовиків, які працювали в армії (с. 56, 147, 374, 438 та ін.), про зростання впливу більшовиків в армійських організаціях, створенні ВРК тощо (с. 362, 373, 415—416, 437—438).

В хроніці розглядається передісторія утворення Комуністичної партії України. В ній наводяться дані про постановку цього питання на сторінках більшовицької преси (с. 172), ставлення до нього місцевих більшовицьких організацій (с. 192, 211, 326), позицію ЦК РСДРП(б) (с. 358). Ґрунтовно проаналізована робота обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві (грудень 1917 р.) як важливого етапу на шляху утворення КП(б)У.

Рецензована книга пропонує ідеєю дружби народів у боротьбі за світле майбутнє, в ній широко висвітлюється боротьба більшовиків за інтернаціональне згуртування трудящих, за єдність дій трудящих України з робітниками, солдатами і селянами Радянської Росії. В ній вміщено маловідомі факти про солідарність і взаємодопомогу трудящих Росії у боротьбі за владу Рад на Україні. На сторінках хроніки розповідається про діяльність на Україні емісарів Петроградського Військово-революційного Комітету, Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад, Ради Народних Комісарів. Вони провели велику ідейно-політичну та організаторську роботу щодо роз'яснення перших декретів Радянської влади, втілення їх в життя. З 25 жовтня, часу перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді, до 25 листопада 1917 р. лише ВРК направив на Україну 53 чол. (с. 330). Крім відомостей про кількісний склад посланців революційного Пітера в книзі наводиться понад 60 фактів про роботу багатьох з них на місцях, відвідання представниками з України засідань ВРК, направлення на Україну літератури тощо. Окремо слід згадати про численні факти допомоги трудящим України з боку моряків-балтійців (с. 429, 479, 484, 498, 519 та ін.).

Чимало сторінок хроніки присвячено проблемам пролетарської солідарності трудящих (с. 183, 226, 237 та ін.). Як свою рідну справу сприйняли перемогу революції в Росії всі трудящі світу, представники багатьох країн, що опинилися за різними обставинами в Росії. В ній цитується маловідоме звернення конференції чехословацьких лівих соціал-демократів, яка відбулася в Києві 25—26 листопада 1917 р. до своїх співвітчизників: «Чеські і словацькі трудящі! Підтримайте російський пролетаріат в його тяжкій боротьбі. Поразка російського пролетаріату була б поразкою пролетаріату всього світу. Вона була б поразкою і лихом всього чеського народу. Товариші! Ставайте на захист російської революції. Змусьте владу прийняти умови російської революції, і, якщо буде потрібно, поверніть свою зброю

проти капіталістичних класів» (с. 337).

В цілому книга охоплює всі напрями розвитку революційного процесу на Україні. Щоправда, стан ворожого табору, зокрема розпад буржуазних та дрібнобуржуазних партій на Україні, показаний лише посередньо — крізь призму зростання більшовицького впливу, зміцнення організації РСДРП(б).

Друга частина хроніки, як і попередня, відзначається високою археографічною культурою. Наявність кількох покажчиків (більшовицьких організацій, іменного, географічних назв) значно полегшує користування книгою.

Але змістовна праця не позбавлена окремих недоліків. Деякі факти вимагають уточнення. Наприклад, на с. 172, за повідомленням буржуазної преси, наводяться дані про збори 9 листопада солдатів 3-го авіапарку в Києві, присвячені виборам командного складу цієї військової частини. Але це повідомлення не розкриває змісту подій, що сталися в ті дні в парку. Протокол загальних зборів солдатів парку від 10 листопада 1917 р., що зберігся в архівах, дозволяє значно уточнити хід подій: збори висловились за реорганізацію управління парком на демократичних засадах. Вони передали командування парковому комітету на чолі з колегією, а також комісару парку. Командир парку був уведений до складу колегії, а комісаром парку обраний солдат С. Павлов⁴.

В хроніці зустрічаються помилки в ініціалах А. Ф. Вітковського (с. 595, 927), Р. В. Гальперіна (25, 432, 927), П. Й. Гішвалінера (163, 927), М. І. Матяша (с. 487, 931).

У книзі наводяться окремі дрібні факти (повідомлення про наступні засідання тощо — с. 101, 112), яких можна було б уникнути; є повтори (с. 92 і 197, 225 і 263). На наш погляд, недоцільно було наводити численні дані про наслідки виборів до Всеросійських і Українських Установчих зборів по окремих містах, селах, оскільки не всі вони типові (сс. 200—206, 212—216, 350—354 та ін.). Краще було б дати наслідки виборів лише в промислових центрах України.

Відзначаючи окремі недоліки, слід зазначити, що не вони визначають оцінку книги. Створена хроніка — плід копіткої, напруженої роботи авторів-упорядників, членів редакційної колегії. Перед нами дуже цінна документальна праця, яка багато років буде служити фахівцям, усім, хто цікавиться історією свого краю, у вивченні і пізнанні складного шляху, який пройшов український народ під керівництвом партії більшовиків до перемоги соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні.

Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ)

⁴ ЦЛВІА СРСР, ф. 1759, оп. 4, спр. 469, арк. 250—251.

*Н. Н. Новикова, Б. М. Клосс.
Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ ВО ГЛАВЕ
РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ 1861 ГОДА:
НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ
И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.
М.: Наука, 1981.— 318 с.*

Одним з важливих завдань радянських істориків є дослідження революційно-демократичного етапу визвольного руху Росії, зокрема розкриття в усій повноті та конкретності громадсько-політичної діяльності М. Г. Чернишевського. Разом з тим залишається актуальним розкриття творчої лабораторії створення ленінських праць, у тому числі й їх джерельної бази, що стосуються революційно-демократичного періоду визвольної боротьби 60-х років XIX ст. на чолі з М. Г. Чернишевським. Значний вклад у вивчення цих проблем зроблений, як відомо, академіком М. В. Нечкіною та керованою нею Групою по вивченню першої революційної ситуації в Росії. Поява рецензованої монографії написаної ученицею М. В. Нечкіної — Н. М. Новиковою у співавторстві з математиком-лінгвістом Б. М. Клоссом*, є свідченням дальшої комплексної розробки питань, пов'язаних з практичною революційною діяльністю М. Г. Чернишевського в 1858—1862 рр., з ленінською концепцією про його роль у революційно-демократичному русі та вивчення ряду важливих документів того періоду.

В даному випадку Н. М. Новикова виступає як джерелознавець, історіограф і фахівець з історії подій того періоду, який В. І. Ленін назвав «епохою Чернишевського»¹. «Цим формулюванням, — зазначається у монографії, — часто користуються дослідники, але не завжди чітко усвідомлюють принциповий зміст того факту, що В. І. Ленін поставив Чернишевського в центр тієї пори суспільного розвитку, його ім'ям назвав ті неповторні роки першого демократичного піднесення у Росії» (с. 241). В книзі глибоко аналізується все, що говорив і писав Володимир Ілліч про революційну діяльність М. Г. Чернишевського. Багато цих висновків В. І. Леніна набувають першоджерельного значення, оскільки ґрунтуються на всебічній інформації, одержаній, зокрема, під час його особистого спілкування з безпосередніми учасниками революційного руху «епохи Чернишевського» і з близькими до них людьми. Н. М. Новикова налічує близько 20 таких осіб, документально висвітлюючи обставини їх знайомства з В. І. Леніном та конкретно розкриваючи те, що кожний з них

міг повідомити Володимиру Іллічу про зазначену епоху.

Інформаторами В. І. Леніна були насамперед його рідні, знайомі, друзі й соратники по революційній боротьбі (О. Д. Стасова, М. П. Голубева, П. А. Красиков, І. М. Красноперов, В. П. Арцибушев, А. Н. Хардін, І. Дітц та ін.). В монографії не тільки подано багато відповідних фактів, відшуканих у різних архівних і опублікованих документальних та мемуарних джерелах, а й визначено перспективні напрями дальших дослідницьких пошуків щодо родини Менжинських, В. О. Португалова, Л. Н. Яшенка, цілого ряду революціонерів-марксистів, які, очевидно, збагачували своєю інформацією знання В. І. Леніна про революційно-демократичний період загальноросійського визвольного руху (с. 204, 212, 214, 232, 233), а також щодо поки що не знайдених безцінних рукописів Володимира Ілліча (лист до М. Г. Чернишевського і стаття про його роман «Що робити?») та інших документів, які стосуються згадуваного періоду (с. 205, 239).

Чимало з встановлених фактів щодо джерел інформованості В. І. Леніна і таких, що вимагають дальшого дослідження, безпосередньо стосується й історії України. В цьому зв'язку у рецензованій книзі згадані учасники Харківсько-Київського таємного товариства Я. Н. Бекман, П. С. Єфименко, С. С. Римаренко, В. О. Португалов (с. 210—213). До речі, бесідам Володимира Ілліча з останнім про буремні 60-ті роки XIX ст. Н. М. Новикова надає першорядного значення. Повідомляється в монографії також про знайомство Н. К. Крупської з художником М. М. Ге, про навчання нею в кінці 80-х років дочки письменника В. Г. Короленка (с. 199—200). Вони не тільки особисто знали відомих революціонерів 60-х років, а й своїм власним життям та діяльністю були багато в чому зв'язані з Україною. Наведено й інші матеріали такого роду: згадки про Т. Г. Шевченка, посилання на епістолярну спадщину М. О. Маркович (Марко Вовчок), першоджерельна інформація про зустрічі М. Г. Чернишевського з своїми однодумцями, які займалися революційною діяльністю у Києві, Харкові тощо, про улюблення спочатку київських, а згодом і петербурзьких студентів, прогресивного професора П. В. Павлова (с. 36, 54, 79, 217). Щоправда, в тих місяцях рецензованої книги, де говориться про принцип самовизначення націй, проголошений першою революційною прокламацією — газетою 1861 р. «Великорусс», — згадується лише Польща, у той час, як це видно з цитувань і з повного тексту, опублікованого в додатках, там йшлося й про Україну (с. 89, 90, 106, 296—299). Шкода, що в поле зору Н. М. Новикової не потрапила література, яка вийшла у світ в Українській РСР до 150-річчя з дня народження М. Г. Чернишевського, зокрема ґрунтовна монографія лауреата Ленінської премії, члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шаблійовського «Чернышевский и Украина»,

* Вступ, I, частина II, III розділи, висновки, частина коментарів до публікацій написані Н. М. Новиковою; автором основної частини II розділу, присвяченому математико-лінгвістичному аналізу, є Б. М. Клосс. Разом вони підготували публікацію текстів прокламацій у Додатку. ¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. I, с. 260.

удостоєна Державної республіканської премії ім. Т. Г. Шевченка.

Взагалі ж рецензована книга ґрунтується на широкій і різноманітній джерельній та історіографічній базі. Це дало Н. М. Новиковій змогу підкреслити необхідність дальших дослідницьких пошуків нелегальних видань і рукописів, що вийшли з-під пера М. Г. Чернишевського та його однодумців, мемуарних й епістолярних творів, які правдиво відображають період першої загальноросійської революційної ситуації. У монографії піднімаються й дискусійні питання, які є в радянській історіографії з даної проблематики. Зокрема, заслуговує на схвалення рішуче і обґрунтоване заперечення Н. М. Новиковою скептичних або нігілістичних поглядів деяких радянських дослідників щодо долі революційної організації «Земля і воля», очолюваної М. Г. Чернишевським, у суспільно-політичному русі початку 60-х років.

Значний вклад зроблено монографією й у дослідження джерел з даної проблеми. Насамперед відзначимо ті з них, які вперше вводяться до наукового обігу. Це, зокрема, вставки в рукопис мемуарів О. М. Пипіна, зроблені ідейним однодумцем М. Г. Чернишевського — О. В. Захар'їним, що проливають нове світло на обставини і хід лондонських переговорів «вождя революціонерів 1861 року» і редакторів «Колокола» — О. І. Герцена й М. П. Огарьова (с. 41—45). Це також рукопис спогадів Н. П. Колюпанова, які містять раніше не відомі факти про спроби М. Г. Чернишевського та його однодумців залучити на свій бік деяких гвардійських офіцерів, причетність «вождя революціонерів 1861 року» до видання газети «Великорусс» (с. 69—72, 77, 78). Це й епістолярні матеріали про А. І. Хоментовську — першу радянську дослідницю проблеми «М. Г. Чернишевський, і підпільна література початку 60-х років XIX ст.» (с. 82—86).

Рецензоване дослідження відзначається

творчим підходом до багатьох уже відомих, а також напівзабутих публікацій з цих питань (с. 58, 82 та ін.). У ньому доводиться авторство М. Г. Чернишевського в прокламації «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон!» і у трьох випусках «Великорусса», яке протягом тривалого часу залишалося не остаточно встановленим. Треба відзначити великий внесок саме в цю справу співавтора Н. М. Новикової, канд. фіз.-мат. наук Б. М. Клосса, який здійснив графологічний та математиколінгвістичний (у тому числі стилістичний та текстологічний) аналіз документів з допомогою ЕОМ.

Таким чином, перед нами справді комплексне дослідження, що ґрунтується на застосуванні методик та засобів як суспільствознавчих, так і природознавчих наук, глибокому проникненні в «секретні» творчої лабораторії В. І. Леніна, використанні його методичних порад, зокрема, й щодо читання праць М. Г. Чернишевського (с. 237). Тема монографії розкрита у контексті історичного процесу, в усіх його взаємозв'язках. Заслуговує на схвалення один з важливих висновків авторів, які, говорячи про спадкоємність революційних традицій, зазначають: «Живу естафету руху, естафету спадкоємності революційних поколінь несуть не лише книги, прокламації, газети — її несуть живі люди, які засвоїли ідеї попередніх поколінь, їх досвід, частково гіркий, несуть, розвиваючи, оновлюючи, змінюючи, перетворюючи у практику боротьби дієвість революційної «спадщини» (с. 193). І ця нерозривна спадкоємність різних поколінь учасників загальноросійського революційно-визвольного руху другої половини XIX — початку XX ст. рельєфно відображена в усьому змісті рецензованої книги. І у цьому її не лише наукове, а й ідейно-виховне значення.

П. Т. ТРОНЬКО (Київ),
В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Котляр М. Ф.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ОБІГУ Й ЛІЧБИ МОНЕТ НА УКРАЇНІ XIV—XVIII ст.

Київ: Наук. думка, 1981.— 240 с.

Сучасний стан розвитку історичної науки в нашій країні висував на порядок денний завдання — створити узагальнюючі праці з основних проблем періоду феодалізму, в тому числі з такого важливого комплексу питань, як феодальна економіка. Проведення досліджень у цій галузі завжди ускладнювалося серйозними труднощами метрологічного характеру. Чи не найбільшою серед них є велика різноманітність грошових одиниць, що були в обігу на Україні, номінал яких зазнавав значних коливань. Без ґрунтовного з'ясування вартості монет, їх співвідношення та систем лічби практично неможливо успішно

вивчати проблеми феодального ринку, формування земельної власності, розвитку ремесел.

Саме історії обігу й лічби монет на Україні присвячено монографію доктора історичних наук М. Ф. Котляра. Рецензоване дослідження є продовженням цілого ряду його попередніх праць з питань нумізматики¹ та грошового обігу², де розглянуто нумізматичні джерела, складено топографію знахідок окремих монет і скарбів на території України, проаналізо-

¹ Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975; Kotlar M. Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Warszawa, 1977.

² Котляр М. Грошовий обіг на Україні доби феодалізму. К., 1971.

вано їх склад, встановлено конкретні номінали обігу, державну приналежність монет тощо. Це дало дослідникові можливість підготувати узагальнюючу працю, в якій на основі порівняльного вивчення нумізматичних і письмових джерел уперше висвітлюються ступінь поширення на ринку різних платіжних засобів, кількісні і якісні коливання монетної маси, різні системи лічби та їх взаємодія на переважній більшості українських земель — Лівобережжі, Правобережжі, Галичині й Волині.

Хронологічні рамки дослідження цілком логічні — від XIV ст., протягом якого відновлюється монетний обіг на Україні, до кінця XVIII ст., коли на Лівобережжі він повністю зливається із загальноросійським і втрачає регіональні особливості.

Джерельну базу монографії становлять насамперед глибоко і всебічно проаналізовані актові матеріали фінансового змісту, різного роду політичні документи та джерела розповідного характеру. Значну увагу приділив автор і питанню про джерельну забезпеченість проблеми в цілому, в тому числі по окремих районах України, що побиті рецензовану монографію цікавою й з точки зору джерелознавства.

У дослідженні М. Ф. Котляра, яке являє собою цілісну картину розвитку обігу монет та грошової лічби, висловлено цілий ряд оригінальних думок, міститься значна кількість фактичних спостережень, розв'язано широке коло маловивчених та спірних проблем.

Автор встановив, що систематичний обіг монет на Україні відновлюється в Галичині та на Буковині ще в першій половині XIV ст., а в 60-х роках — у Києві, однак деякий час на ринку ще залишалися релікти «безмонетного» періоду — вагове срібло та монетні гривні, курсували в основному празькі гроші, руські напівгроші, рідше — польські та литовські монети.

Цінним у монографії є те, що монетний обіг розглядається в ній у нерозривному зв'язку з основними соціально-економічними процесами, які відбувалися на Україні. Так, дослідник зауважує, що зміцнення економічних контактів між українськими землями протягом XV ст. приводить до появи спільних ознак і в їх грошовому обігу — поряд з гривнею з'являються флорини та золоті, які на кінець століття майже витісняють гривню.

Фіскальні заходи Стефана Баторія та Сигізмунда III кардинально змінили асортимент монетних номіналів не лише на польських, а й на захоплених Річчю Посполитою українських землях. Збільшується масштаб карбування монет, зростає питома вага в грошовому обігу таларів, знижується якість дрібної та середньої монети, що призводить до кризи та інфляцій.

У праці М. Ф. Котляра вперше детально розглянуто зміни, що відбулися в монетному обігу на Україні після її возз'єднання з Росією. Зокрема, автор показує, що на Лівобережжі до кінця XVII ст. монета Речі Посполитої переважала над російською. Там була поширена литовська лічба на копні, і лише наприкінці століття як одиниця лічби починає застосовуватися

російський рубль. Після реформ Петра I, проведених у 1718 р., грошовий обіг Лівобережної України зливається з російським. І хоч у наступний період тут ще залишається значна кількість іноземних монет, чому сприяв інтенсивний товарообмін між Лівобережжям і Правобережжям, головною тенденцією монетного обігу XVIII ст. залишається зміцнення позицій російської монети.

Стан грошового ринку Західної та Правобережної України, як це переконливо показує автор, визначався у XVIII ст. кризою господарства Речі Посполитої, до складу якої вони в той час входили. Жвавий торговельний обмін з Лівобережжям сприяв появі на Правобережній Україні російської монети, високопробність якої привела до швидкого її утвердження тут уже з 60-х років XVIII ст. В зазначений період у грошовому рахунку цього району тісно перепліталися дві лічильні одиниці — польський золотий і російський рубль. На Волині ж і в Галичині російська монета була менше поширена.

Монографія привертає увагу й тим, що в ній з'ясується ряд конкретних питань, вкрай необхідних для успішного вивчення грошового обігу. Зокрема, автор переконливо обґрунтовує свої припущення щодо значення терміна «подільський полугрошок», визначає співвідношення між курсами денарія, тернарія та польського гроша у 70—80 роках XV ст., а також між литовськими і польськими грошами, розкриває зміст терміна «угорський флорин», вказує на нумізматичну реалію львівського ринку для «сьюдмака», розв'язує питання про походження, етимологію та значення слова «совитий» (доплата для зрівняння якісно нерівноцінних монет ринку) та ін.

Монографія закінчується висновками, де зазначається, що автор вбачав своє завдання «у створенні принаймні загальної історії монетного обігу й грошової лічби на території України п'ятисотлітнього періоду», а також у тому, «щоб дати в руки історика-медієвіста матеріал, придатний для використання в суто історичних студіях» (с. 235). З певністю можна сказати, що він досяг поставленої мети. У книзі чітко визначено територіальні та хронологічні межі змін, які відбувалися в монетному обігу на українських землях, названо грошові одиниці, що побутували в обігу на кожній території у певний час, наведено дані про зміни в системах лічби та номіналах.

Таким чином, науковці одержали не тільки ще одне важливе й цікаве дослідження з історії України доби феодалізму, а й корисний довідник, у якому можна знайти відповідь на багато питань, що постають перед усіма, хто вивчає економіку епохи феодалізму. Цьому сприяють також додані до книги короткі словники нумізматичних термінів і таблиця курсів дуката (флорина) й талара на українських землях за даними письмових джерел.

На наш погляд, висновки до монографії варто було б підкріпити конкретними посиленнями на кількісні показники, а бага-

тущий джерельний матеріал, що є в розпорядженні автора, вивчити із застосуванням математичних методів. Це надало б результатам дослідження ще більшої пе-

реконливості. Рецензована праця, безумовно, займе належне місце в сучасній українській радянській історіографії.

Т. А. БАЛАБУШЕВИЧ (Київ)

*Michalewska W.
SERCEM I CZYNEM.*

Warszawa: Książka i Wiedza, 1981.—509 s.

*Міхалевська В.
СЕРЦЕМ І ДІЛОМ*

Рецензована книга є автобіографічним спогадом Ванди Міхалевської — колишнього Генерального консула ПНР у Києві.

Як і у більшості мемуарів, виклад матеріалу має певний наліт суб'єктивізму. В цілому ж рецензована праця — надзвичайно цікава розповідь про боротьбу за демократію і соціальну справедливість у Польщі, про дружбу радянського і польського народів.

З початку 20-х років В. Міхалевська, член Комуністичної партії Західної Білорусії — складової частини КПП, брала активну участь у революційній боротьбі. Здебільшого їй довелося працювати в Західній Білорусії. Автор розповідає про тяжке становище селян і робітників — білорусів, литовців, євреїв, які зазнавали національного і соціального гноблення з боку правлячих кіл Польщі.

Книга, на наш погляд, цінна тим, що висвітлює маловідомі або й зовсім невідомі сторінки історії революційних організацій. Так, чимало цікавого розповідається про Білоруську селянсько-робітничу громаду, в створенні й діяльності якої велика роль належала комуністам. Особливо підкреслюється інтернаціональний характер цієї організації, яка виховувала білоруський народ у дусі дружби й солідарності з польським та іншими народами (с. 77).

Засуджена у 1928 р. після виборів до сейму, В. Міхалевська вісім років пробула у заточенні в жіночій в'язниці Фордон — особливо витонченому місці «перевиховання» польських, білоруських, українських комуністок. Автор розповідає про товаришів по неволі — відомих діячів робітничого і комуністичного руху.

З особливою теплою вона пише про місцевих комуністів — селян, робітників, дрібних ремісників, інтелігентів, яким у надзвичайно складних умовах підпілля доводилося вести організаторську й політичну роботу, діяти через легальні організації і використовувати нелегальні методи боротьби.

Окремий розділ присвячено війні. У ті роки В. Міхалевська працювала робітницею в Оренбурзі (тоді Чкалові). А влітку 1944 р. В. Міхалевська була викликана Спілкою польських патріотів до Москви і направлена на роботу до представництва

ПКНВ, а згодом — до посольства нової, народної Польщі.

З 1953 р. автор працювала у Варшаві заступником генерального секретаря Комітету культурного співробітництва з закордоном при Раді Міністрів ПНР. З 1957 р. протягом восьми років вона була консулом ПНР у Києві. В. Міхалевська відзначає, що в Радянській Україні вона «на кожному кроці знаходила сліди давніх і нинішніх глибоких і всебічних уз дружби, що єднають польський народ з народами Країни Рад» (с. 374).

У книзі розповідається про численні зустрічі з українськими вченими, митцями, керівними працівниками, трудівниками цехів, ферм і ланів. Багато уваги приділяється у книзі контактам з Українським відділенням Товариства радянсько-польської дружби, яке тоді очолював М. Т. Рильський. Чимало сторінок спогадів присвячено цьому видатному українському поету, якого автор називає великим, ширим другом Польщі (с. 486).

Згадує В. Міхалевська й українських радянських істориків, які працювали чи працюють на ниві радянсько-польського співробітництва. Цікаво розповідається у книзі про організацію Днів польської культури на Україні, про драматичні вистави і художні виставки тощо.

З глибокою вдячністю пише автор про підготовку кадрів польських спеціалістів і науковців на Україні, зокрема в Київському університеті та Київському політехнічному інституті. При цьому переличується цілий ряд імен польських вчених, державних діячів й інженерів, які здобули освіту і фахову підготовку у Києві.

Кілька розділів присвячено Львову як одному з центрів науки і культури Радянської України і львів'янам. Автор розповідає про школи з польською мовою навчання, які функціонують у цьому місті, про польський народний театр при обласному Будинку вчителя.

Висвітлюється у книзі й економічне співробітництво Польщі з Радянською Україною. З гордістю автор пише, що першими комплексними поставками ПНР як рівноправного партнера до нашої країни було обладнання для цукрових заводів (с. 494). Вона особливо підкреслює: «Завдяки величезним творчим зусиллям всього народу під керівництвом нашої партії (ПОРП. — авт.) і братерській допомозі Країни Рад Польща, піднята за воєнних руйн, за короткий час перетворилася у країну з високорозвинутим промисловим потенціалом» (с. 502).

Оскільки мемуари — праця не дослідницька, важко вимагати від них точності фактів і оцінок. Однак є такі помилки, на які

слід вказати. Так, Проскурів було перейменовано не у Переяслав-Хмельницький (с. 423), а у Хмельницький. У Львові функціонує завод автонавантажувачів, а не вантажних автомобілів, як це стверджується на с. 438. У КДУ немає кафедри польської мови і літератури (с. 400), а є кафедра слов'янських мов.

На закінчення слід сказати, що польські читачі одержали дуже цікаву, захоплюючу книгу. Особливо корисною вона

буде для молоді. На нашу думку, рецензована праця є своєрідним підручником життя для комуніста — борця за кращу долю народів, за побудову соціалістичного суспільства, за зміцнення дружби й братерських відносин з нашою країною.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (Київ),

Ю. І. МАКАР (Чернівці),

О. Ю. МАКАР (Чернівці)

• • •

НАУКОВА БІБЛІОГРАФІЯ ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР (1972—1982 рр.) *

УКРАЇНА У СПІВРОБІТНИЦТВІ З ІНШИМИ РЕСПУБЛІКАМИ СРСР

Белый П. Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925 гг.). — Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1976. — 171 с.

Бицадзе Л. В., Занудько Н. А. Созвездие городов-побратимов: / Орджоникидзе и Марганец (УССР) и Чнатура (ГССР). — Днепропетровск: Промінь, 1980. — 158 с.

Білик Б. І. Ленінське братерство народів: Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР 1946—1961 рр. — К.: Вища школа. Вид-во Київ. ун-ту, 1980. — 119 с.

Братерство наше непорушне: Збірник (Про соц. змагання Миколаїв. обл. і Ставропол. краю РРФСР). — Одеса: Маяк, 1979. — 67 с.

Братова міцна рука: (Про друж. зв'язки трудящих Буковини і Рязанщини. Збірник). — Ужгород: Карпати; Москва: Моск. рабочий, 1979. — 71 с.

В єдиній сім'ї трудовій: (Про друж. зв'язки Одес. та Волгогр. обл. 36. статей). — Одеса: Маяк, 1979. — 79 с.

В семье единой: Из опыта работы парт. организаций соревнующихся областей Украины, России, Белоруссии и Молдавии по интерн. воспитанию трудящихся. (Сборник статей). — Киев: Политиздат Украины, 1977. — 143 с.

Випробувано часом: (Про друж. зв'язки між трудящими Волині і Брест. обл. Збірник). — Львів: Каменяр, 1980. — 48 с.

Вічне джерело єднання: Збірник. (Про зв'язки трудівників Вінниць. і Липец. обл.). — Одеса: Маяк, 1979. — 67 с.

Грані братерства: (Дружба Хмельниц. та Тамб. обл.). — Львів: Каменяр, 1979. — 32 с.

Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования науки

в период построения социализма. — Киев: Наук. думка, 1981. — 190 с.

Доля єдина і воля єдина: (Про друж. зв'язки Черкас. і Ярослав. обл. 36. статей). — Дніпропетровськ: Промінь, 1979. — 70 с.

Донской Д. Д. В братском единстве: Украина — Молдавия. — К.: Будівельник, 1972. — 107 с.

Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. — Киев: Наук. думка, 1982. — Т. 2. 471 с.

Дружба серця поріднила: (Про брат. зв'язки трудівників Ровен. обл. УРСР і Могильов. обл. БРСР: 36. нарисів). — Львів: Каменяр, 1980. — 70 с.

Дружби ударний крок: (Про змагання Івано-Франк. та Новгород. обл. Збірник). — Ужгород: Карпати; Ленінград: Лениздат, 1979. — 62 с.

Живе джерело дружби: Збірник. (Про соц. змагання Кіровоград. обл. і Башкир. АРСР). — Дніпропетровськ: Промінь, 1979. — 68 с.

Золотий скарб: (Про друж. зв'язки Закарпат. обл. та Півн. — Осет. АРСР. 36. статей). — Ужгород: Карпати; Орджонікідзе: ИР, 1979. — 57 с.

І криця, і колос, і пісня братерства: (Про друж. зв'язки Запоріж. та Воронеж. обл. 36. статей). — Дніпропетровськ: Промінь; Воронеж: Центр. — Чорнозем. кн. вид-во, 1979. — 47 с.

Калита В. Т. Сгненний сплав: Украина — Казахстан. — Киев: Будівельник, 1972. — 127 с.

Коваль М. В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма: (Ратное и трудовое сотрудничество украинского народа с братскими народами СССР). — К.: О-во «Знание» УССР, 1980. — 48 с.

Коваль М. В. У горнилі війни: (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.). — К.: Наук. думка, 1972. — 155 с.

Коли мета спільна: (Дружба Терноп. та Пенз. обл. Збірник). — Львів: Каменяр, 1979. — 51 с.

Комуністична партія — організатор здій-

* Закінчення. Початок див.: УІЖ, 1982, № 12; 1983, № 1.

снення ленінської національної політики на Україні. — К.: Політвидав України, 1972. — 323 с.

Конотоп В. І., Цибулько В. М. Змагаються побратими: (Дружба Моск. та Київ. обл.). — М.: Моск. рабочий; К.: Політвидав України, 1979. — 69 с.

Крізь роки і відстані: Статті, нариси, поезії. (Про соц. змагання Куйбишев. і Полтав. обл.). — Х.: Прапор; Куйбишев: Кн. вид-во, 1979. — 79 с.

Крим — Кубань: Дієвість і ефективність змагання. Збірник. — Сімферополь: Таврія, 1979. — 54 с.

Крым — Кубань: Соревнование продолжается. Сборник. — Симферополь: Таврия; Краснодар: Кн. изд-во, 1976. — 143 с.

Леликов Н. И. Нурек — Днепротэс: Украина — Средняя Азия. — Киев: Будівельник, 1972. — 95 с.

Летопись братства: (О крепких узах, связывающих Донецкий бассейн со всей страной). — Донецк: Донбасс, 1972. — 263 с.

Міцніша сталі: (Про друж. зв'язки Львів. та Ульян. обл. 36. статей). — Львів: Каменяр; Ульяновськ: Ульян. відділення Приволз. кн. вид-ва, 1979. — 64 с.

Мосты дружбы: Дни литературы и искусства Аз. ССР в УССР, 27 сент. — 5 окт. 1978 г. Фотоальбом. — Киев: Мистецтво, 1979. — 4 с., 50 л. ил.

На путях дружбы и сотрудничества: Сб. науч. трудов. — К.: Наук. думка, 1981. — 244 с.

Научные труды по истории КПСС: Республ. межвед. науч. сборник. Вып. 116. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики в СССР (На материалах Компартии Украины). — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982. — 134 с.

Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. — Киев: Наук. думка, 1978. — 271 с.

Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. — Киев: Наук. думка, 1980. — 426 с.

Нечай П. Неосяжне поле дружби: Розповідь про змагання трудівників Київщини і Підмосков'я. — К.: Політвидав України, 1974. — 105 с.

Овчаренко П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик: (1959—1975 гг.). — К.: Наук. думка, 1982. — 182 с.

От Тихого Дона до высоких Карпат: (О дружеств. связях трудящихся городов-побратимов Львова и Ростова-на-Дону). — Львов: Каменяр, 1978. — 80 с.

Плече до плеча: (Про друж. зв'язки Херсон. обл. і Чеч.-Инг. АРСР. Збірник.) — Сімферополь: Таврія; Грозний: Чеч.-Инг. кн. вид-во, 1979. — 49 с.

Плечо друга: (О дружбе и взаимопомощи сов. людей). — Днепропетровск: Промінь, 1974. — 136 с.

Плечо друга: Статьи о парт. руководстве соц. соревнованием трудящихся Донецк. и Кемеров. областей. — Донецк: Донбасс; Кемерово: Кн. изд-во, 1980. — 92 с.

По традициям рабочей дружбы. Харьков. Рубцовск. — Х.: Прапор, 1976. — 96 с.

Побратались Волга, Дніпро та Урал. — Днепропетровськ: Промінь, 1979. — 102 с.

Прочнее стали: (О дружбе Ульянов. и Львов. обл.). — Львов: Каменяр; Ульяновськ: Приволз. кн. изд-во. Ульянов. отделение, 1979. — 64 с.

Прощаков В. О. Глибини океану дружби: (Нариси про дружбу і братерство радянських людей). — К.: Політвидав України, 1982. — 135 с.

Рабочее рукопожатие: О соц. соревновании, дружбе и взаимопомощи трудящихся Донецк. и Караганд. обл. (Сб. статей). — Донецк: Донбасс, 1978. — 88 с.

Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. — К.: Наук. думка, 1972. — 275 с.

Робітнича співдружність: Розповіді про соц. змагання, дружбу і взаємодопомогу трудівників Донец. й Рост. обл. — Донецьк: Донбас; Ростов н/Д: Рост. кн. вид-во, 1979. — 40 с.

Сарбей В. Г., Коваленко О. М. Взаємозв'язки і братерське єднання російського та українського народів у пам'ятках історії. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1979. — 26 с.

Сила братской дружбы: (О братстве и сотрудничестве трудящихся трех соседних областей — Брянской, Гомельской и Черниговской). — Брянск, 1972. — 56 с.

Симаков И. В. Союз нерушимый: Украина — Россия. — Киев: Будівельник, 1972. — 195 с.

Смирнов В. А., Половец В. М. Дружба наши силы множит: (Про дружбу труд. колективів Чернігівщини та Брянщини). — К.: Політвидав України, 1979. — 63 с.

Сульженко В. К. Интернационализм на этапе развитого социализма: Осуществление ленинской нац. политики КПСС на Украине. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981. — 191 с.

Телепнев В. П., Герасименко А. И. Этапы счастья: Украина — Узбекистан. — Киев: Будівельник, 1972. — 175 с.

Тихомиров Я. А. Радянська Україна. — К.: Політвидав України, 1979. — 143 с.

Тихонов Н. С. Украина — Россия сестра: Статьи, выступления, очерки. — Киев: Рад. письменник, 1978. — 214 с.

Українська РСР — невід'ємна складова частина Союзу РСР. — К.: Вища школа, 1974. — 215 с.

Фиников В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана. — Киев: Политиздат Украины, 1975. — 152 с.

Югов В. Т. Трасса дружбы: Рустави — Запорожье. Украина — Закавказье. — Киев: Будівельник, 1972. — 111 с.

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В СРСР

Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. — К.: Наук. думка, 1979. — 310 с.

Варварцев М. М. Буржуазне українознавство — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. — К.: Наук. думка, 1976. — 185 с.

Барварцев М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму. — К.: Наук. думка, 1974. — 190 с.

Грошев И. И., Чеченкина О. И. Критика буржуазной фальсификации национальной политики КПСС. — М.: Мысль, 1974. — 238 с.

Добрецова В. В. Буржуазный национализм — орудие реакции. — Киев: Политиздат Украины, 1978. — 192 с.

Калтахчян Н. М., Калтахчян С. Т. Ленинская теория наций и ее фальсификаторы. — М.: Политиздат, 1973. — 128 с.

Критика буржуазных теорий национализма и расизма. — М.: Мысль, 1976. — 287 с.

Критика национализма — реакционной идеологии современной буржуазии. — Киев: Наук. думка, 1981. — 319 с.

Нагорна Л. П. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. — К.: Політвидав України, 1974. — 198 с.

Полевой Л. П. Национально-государственное строительство в СССР: Факты и домыслы. Критика западногерм. буржуаз. историографии образования и развития многонац. Сов. государства. (1917—1940 гг.). — Киев: Вища школа, 1977. — 167 с.

Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. — К.: Наук. думка, 1974. — 239 с.

Римаренко Ю. И. Антикоммунистический альянс: Критика идеол. и соц.-полит. доктрин международного сионизма и украинского бурж. национализма. — Киев: Наук. думка, 1981. — 132 с.

Римаренко Ю. И. Буржуазный национализм та його «теорія» нації. — К.: Наук. думка, 1974. — 381 с.

Симоненко Р. Г. На содержании реакции: (Укр. буржуаз. национализм — враг мира и обществ. прогресса). — Киев: Политиздат Украины, 1977. — 142 с.

Чередніченко В. П. Анатомія зради: Укр. буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму. — К.: Політвидав України, 1978. — 334 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бабич Є. К., Патока В., Шафорост В. Велика сила дружби народів: (Рекоменд. показчик літератури). — К.: Політвидав України, 1972. — 103 с.

Братня сім'я народів СРСР: Бібліогр. показчик. — Львів: Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1974. — 89 с. Складачі: Л. І. Ільницька і С. П. Костюк.

Брутян Л. А. Ленинские принципы развития национальных отношений в СССР: Науч.-аналит. обзор. сов. лит. — М.: Знание, 1980. — 48 с.

Гавриленко Н. В. Национальные отношения в СССР на современном этапе: Библиогр. указ. — М.: ГБЛ, 1977. — 80 с.

Добровольская Н. А. и др. Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей: Библиогр. указ. — К.: Наук. думка, 1978. — 98 с.

Кононенко В. О., Патока В. В., Рогова П. І. Батьківщина наша рідна: До 60-річчя утворення СРСР. Рек. бібліогр. показч. — К.: Політвидав України, 1982. — 63 с.

60 лет образования СССР: Рекомендованный библиографический указатель. — М.: Книга, 1982. — 111 с.

Малолетова Н. П., Филонова Л. Г. Союз нерушимый республик свободных. К 60-летию образования СССР. Рек. библиогр. указ. — М.: Книга, 1981. — 111 с.

Українська РСР в братній сім'ї радянських народів: Поточний бібліогр. показч. (АН УРСР. Центр. наук. б-ка). — К.: 1973—1982. — Вип. I (1) — 4 (36).

Відзначення 60-річчя утворення СРСР

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І УТВОРЕННЯ СРСР В СУЧАСНІЙ ІДЕОЛОГІЧНІЙ БОРОТБІ (МІЖНАРОДНА ЗУСТРІЧ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ)

22—26 листопада 1982 р. у Фрунзе працювала школа-симпозіум молодих спеціалістів соціалістичних країн на тему: «Великий Жовтень і утворення СРСР у сучасній ідеологічній боротьбі». Її організували Комісія багатостороннього співробітництва Академії наук соціалістичних країн «Історія Великого Жовтня і майбутніх соціалістичних революцій», Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», Інститут історії СРСР АН СРСР та Інститут історії АН Киргизької РСР.

В її роботі взяли участь вчені з НРБ, В'єтнаму, Куби, МНР, НДР, ПНР, а також науковці з Москви, Києва, Мінська, Ташкента, Кишинєва, Душанбе, Владивостока, Ростова-на-Дону та інших міст Радянського Союзу.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент АН Киргизької РСР, чл.-кор. АН Кирг. РСР С. Т. Табашалієв.

Заст. голови Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» д-р істор. наук, проф. Ю. І. Коробльов у своїй доповіді відзначив, що проведення школи-симпозіуму з такої актуальної і важливої у науково-теоретичному відношенні теми нині, після всенародного святкування 65-ї річниці Великого Жовтня й напередодні 60-річчя утворення СРСР, надає їй особливої ваги та значущості.

Учасники зустрічі з інтересом прослухали доповіді й виступи відомих учених нашої країни, в тому числі й Киргизької РСР. Ряд актуальних питань ідеологічної боротьби на сучасному етапі були висвітлені в доповідях д-ра істор. наук, проф. Ю. М. Афанасьєва (Вища комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ), д-ра істор. наук М. В. Романовського (Академія суспільних наук при ЦК КПРС) та канд. істор. наук В. П. Булдакова (Інститут історії АН СРСР).

Про всесвітньо-історичне значення досвіду СРСР у вирішенні національного питання розповів д-р істор. наук, проф. В. П. Шерстобітов (Інститут історії СРСР АН СРСР). Доповідач зробив огляд радянської історіографії з розглядуваної теми, аргументовано викрив абсо-

лютну неспроможність спроб буржуазних фальсифікаторів, які свідомо намагаються перевернути справжній хід подій.

Інтерес викликали доповіді акад. АН Білоруської РСР І. М. Ігнатенка, зав. відділом Інституту історії АН Узбецької РСР, д-ра істор. наук, проф. Х. Ш. Іноятова, зав. відділом Інституту історії АН Киргизької РСР, чл.-кор. АН СРСР К. К. Каракєєва та ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР д-ра істор. наук Ю. М. Гамренського.

В роботі школи-симпозіуму взяли участь чл.-кор. АН Киргизької РСР С. Ж. Табашалієв, директор Інституту історії АН Киргизької РСР, проф. А. К. Каніметов, д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Одеського університету Н. М. Якупов та ст. наук. співроб. Інституту історії АН СРСР, канд. істор. наук В. П. Дмитренко.

Слухачі школи під час обговорення доповідей обмінялися думками з актуальних питань історії та історіографії Великого Жовтня, підкреслили необхідність посилення ідеологічної боротьби з буржуазними фальсифікаторами історії. Вчені — Анхель Гарсія і Петро Мирончук (Куба), Чан Квінг Ки (В'єтнам), Адольф Добішевський і Станіслав Лопатюк (ПНР) та інші зарубіжні історики у своїх виступах підкреслювали, що соціалістичні держави активно використовують досвід вирішення національного питання, побудови розвинутого соціалізму в СРСР.

З науковими повідомленнями виступили й молоді вчені з ряду вузів і наукових установ країни, зокрема, мол. наук. співроб. О. Д. Бойко, канд. істор. наук О. П. Реєнт (Інститут історії АН УРСР).

Учасники зустрічі побували на промислових підприємствах та у господарствах Киргизької РСР, ознайомилися з величезними досягненнями трудящих республіки в братній сім'ї радянських народів.

У роботі школи-симпозіуму взяв участь зав. відділом науки і навчальних закладів ЦК Компартії Киргизії д-р філософ. наук А. Карипкулов.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У КИШИНЕВІ

17 грудня 1982 р. у м. Кишиневі відбулася республіканська наукова конференція з проблеми «Утворення і розвиток СРСР — торжество ленінської національної політики», присвячена 60-річчю ювілею створення єдиної союзної держави. У ній взяли участь викладачі вузів та працівники наукових установ Молдавської РСР, а також Української РСР.

Пленарне засідання відкрив заст. міністра вищої і середньої освіти МРСР, канд. істор. наук І. П. Санду. На ньому він виступив з доповіддю «Утворення Союзу РСР і його значення для розвитку вищої і середньої освіти в Радянській Молдавії». На пленарному засіданні також виступили: зав. кафедрою історії СРСР Кишинівського держуніверситету ім. В. І. Леніна, д-р істор. наук, проф. А. М. Лисецький («Утворення СРСР — триумф ленінської національної політики. Її дальший розвиток XXVI з'їздом КПРС»), проф. тієї ж кафедри, д-р істор. наук М. К. Ситник («Утворення і розвиток СРСР в історичних долях молдавського народу»), зав. кафедрою політекономії Кишинівського держуніверситету, д-р екон. наук, проф. Н. М. Шишкін («Поєднання національного й інтернаціонального в розвитку економіки республіки у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та XV з'їзду Компартії Молдавії»), зав. кафедрою нової та новітньої історії Кишинівського держуніверситету, д-р істор. наук А. К. Мошану («Всесвітньо-історичне значення утворення СРСР»).

На конференції працювали 3 секції: з іс-

торії КПРС, наукового комунізму та історії СРСР. В роботі останньої взяли участь науковці з Української РСР. Зокрема, зав. кафедрою історії СРСР Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова, д-р істор. наук, проф. М. Ю. Раковський виступив з доповіддю «Воєнно-політичний союз народів радянських республік у період громадянської війни — важливий етап на шляху утворення СРСР», доц. тієї ж кафедри, канд. істор. наук О. В. Гонтар — «Радн України та їх роль в утворенні СРСР», доц. кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства Одеського держуніверситету, канд. істор. наук А. Д. Бачинський — «Братерська допомога народів СРСР трудящим придунайських земель у будівництві соціалізму». Асистент кафедри історії КПРС Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна В. І. Маловичко зробила повідомлення на тему «Діяльність комсомолу України по розвитку інтернаціональних зв'язків молоді в 1945—1961 рр.».

Всього було заслухано понад 50 доповідей і повідомлень. Учасники конференції прийняли рекомендації, спрямовані на подальше посилення пропаганди досягнень Радянського Союзу за 60 років його існування, успіхів розвинутого соціалізму, роз'яснення рішень XXVI з'їзду партії та листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС.

О. В. ГОНТАР (Одеса)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

7—8 грудня 1982 р. в Ужгородському державному університеті проходила науково-теоретична конференція, присвячена 60-річчю утворення Союзу РСР. У її роботі взяли участь і науковці з братньої Чехословаччини.

Пленарне засідання відкрив ректор університету, проф. В. І. Лендлел. З доповіддю «Утворення і розквіт Союзу РСР — торжество ленінської національної політики» виступив зав. кафедрою історії УРСР, джерелознавства та історіографії університету, д-р істор. наук, проф. М. В. Троян. Доц. кафедри політекономії М. С. Коваленко зробив доповідь на тему «Продовольча програма СРСР — всенародна справа».

На пленарному засіданні з великим інтересом були заслухані виступи істориків ЧССР. Заст. директора Інституту марксизму-ленізму Кошицького університету ім. Шафарика проф. В. Скрип зробив доповідь на тему «Значення досвіду КПРС у колективізації сільського господарства і його творче застосування в умовах

ЧССР». Він розкрив економічні та політичні передумови соціалістичної перебудови сільського господарства, яку було здійснено на основі використання історичного досвіду КПРС у справі колективізації, відзначивши при цьому неоціненну допомогу Радянського Союзу. «Історичний досвід культурної революції в СРСР та його творче застосування в умовах Чехословаччини в період будівництва основ соціалізму» — тема виступу зав. відділом наукового комунізму Інституту марксизму-ленізму Кошицького університету, проф. П. Урама. Доповідач наголосив на великій допомозі СРСР у підготовці нової, соціалістичної інтелігенції в ЧССР, зокрема через вищі навчальні заклади, які закінчили 4000 громадян з братньої Чехословаччини, ставши висококваліфікованими спеціалістами народного господарства.

На конференції працювало 13 секцій. На засіданні секції історичних наук, зокрема, були заслухані доповіді «Міжнародне значення утворення Союзу РСР» (проф. І. М. Гранчак, доц. І. Г. Повхан), «Зближення народів СРСР в умовах зрілого

соціалізму» (доц. О. Д. Довганич), «Розвиток Української РСР в братній сім'ї народів СРСР» (доц. В. П. Мельник, ст. викл. Г. І. Ігольникова), «Розквіт Закарпаття у великій сім'ї народів СРСР»

(доц. Г. В. Божук, доц. В. Є. Задорожний), «Радянська історіографія про об'єднавчий рух на Україні за утворення Союзу РСР» (доц. В. В. Пальок) та інші.

Г. В. БОЖУК (Ужгород)

* * *

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ НА ТЕМУ «АНТИКОМУНІСТИЧНА СУТЬ УНІАТСЬКО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

29 листопада 1982 р. в столиці Радянської України відбувся симпозиум, організований Міжреспубліканським філіалом Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС у м. Києві. В його роботі взяли участь партійні працівники та науковці.

З доповіддю «Східна» політика Ватикану і спроби активізації клерикально-націоналістичної еміграції» виступив член-кор. АН СРСР, заслужений діяч науки РРФСР П. Р. Григулевич. Він відзначив, що в умовах загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені імперіалізм використовує різні форми й методи дискредитації теорії та практики наукового соціалізму, посилює активність своїх пропагандистських засобів. При цьому особлива роль відводиться клерикально-націоналістичній еміграції, яка намагається насамперед оживити націоналізм і релігію, протиставити народи нашої країни за расовою, національною та релігійною ознаками і загальмувати процес дальшого зближення соціалістичних націй.

Заст. директора Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС у м. Києві д-р філос. наук В. П. Зоц виступив на симпозиумі з доповіддю «Неспроможність уніатсько-націоналістичного трактування запровадження і ролі християнства на Русі». Клерикали і українські буржуазні націоналісти, готуючись до 1000-річчя запровадження християнства в Київській Русі, розгорнули чергову антирадянську кампанію. Вони використовують при цьому антинаукові положення так званих «теорій» месіанства і «богообраності» українського народу, протиставлення його іншим слов'янським народам. Автори клерикально-націоналістичних «досліджень» штучно перебільшують місце релігії і церкви як в історії Київської Русі, так і України, у становленні й розвитку держави, культури її народу.

У доповіді канд. істор. наук О. І. Уткіна «Основні напрями уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу» підкреслювалося, що намагання буржуазно-націоналістичних істориків та уніатських клерикалів переглянути історію українського народу є ідеологічною диверсією проти соціалізму.

На симпозиумі також виступили інструктор ЦК Компартії України В. В. Климов («Критика уніатсько-націоналістичної фальсифікації становлення і розвитку соціалістичної культури на Україні»), д-р істор. наук М. М. Варварцев («Зарубіжна історіографія «християнської України»: антинаукові схеми і реакційні цілі»), зав. відділом редакції журналу «Людина і світ» Д. М. Корецький («Слов'янські просвітителі Костянтин (Кирило) і Мефодій. Фальсифікація їх діяльності в католицьких і уніатських «дослідженнях»), канд. істор. наук П. А. Петляков («Критика уніатсько-націоналістичної історії греко-католицької церкви на Україні»), канд. істор. наук В. В. Добрецова («Спроби створення громад уніатської церкви в Петрограді й Москві в 1917—1922 рр. як один з етапів «східної» політики Ватикану»), канд. філос. наук С. М. Возняк («Антикомуністичний альянс уніатства з націоналізмом і фашизмом») та ін.

У доповідях і повідомленнях учасників симпозиуму було висвітлено суттєві питання ідеологічної боротьби, розкрито основні напрями фальсифікацій історії українського народу, накреслено чергові завдання по розвінчання зарубіжної антикомуністичної пропаганди, удосконаленню форм, методів і змісту комуністичного виховання трудящих.

О. І. УТКІН (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ПІДСУМКАМ IX ВСЕСОЮЗНОГО КОНКУРСУ СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ ІЗ СУСПІЛЬНИХ НАУК

18—19 листопада 1982 р. в Одесі відбулася республіканська науково-теоретична конференція, присвячена підсумкам IX Всесоюзного конкурсу студентських праць із суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху. В її роботі взяли участь другий секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Мироненко, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенко, відповідальні працівники Одеського обкому Компартії України і ЦК ЛКСМУ, вчені-суспільствознавці, студенти вузів республіки.

Пленарне засідання відкрив другий секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Мироненко. Із словами привітання до учасників конференції звернувся секретар Одеського обкому Компартії України Г. Д. Максименко. З доповіддю на пленарному засіданні «Про підсумки проведення в республіці IX Всесоюзного конкурсу студентських праць із суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху» виступив голова республіканського оргкомітету конкурсу, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенко. Він підкреслив, що однією з важливих форм залучення студентів до глибокого, творчого вивчення марксистсько-ленінської теорії, історії і політики КПРС, їх ідейно-політичного виховання стали всесоюзні конкурси студентських праць. Доповідач відзначив, що ідейно-теоретичний рівень конкурсних праць значно зріс, поліпшилась їх якість. На заключний всесоюзний тур республіканський оргкомітет рекомендував 190 праць, з них 138 відзначено дипломами і почесними грамотами.

З повідомленнями про свої конкурсні праці виступили дипломанти М. В. Кошеварова (Одеський інститут холодної промисловості), І. М. Кондратьєв (Київський університет), В. В. Єфремова (Запорізький педінститут), Т. Ю. Мельник (Чернівецький університет), Орбан Янош (Українська сільгоспакадемія), В. М. Козупця (Київське вище військове інженерне танкове училище), Ю. Д. Носко (Донецький університет).

На конференції працювали секції історії КПРС, наукового комунізму, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху.

Відкриваючи засідання секції історії КПРС, її керівник — д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгуни констатував великий потяг молоді до глибокого вивчення героїчної історії Комуністичної партії. У студентських працях знайшли висвітлення актуальні питання соціально-політичного розвитку країни у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, широко відображені досягнення ленінської національної політики партії. З 309 праць, що надійшли до журі республіканського туру конкурсу, дипломами I ступеня відзначено 39 праць, II ступеня — 50 і III ступеня — 109 праць. Серед дипломантів конкурсу є й іноземні студенти, які навчаються у вузах республіки. На всесоюзному турі дипломом I ступеня відзначено працю А. П. Новикова «Монументальна Ленініана за кордоном» (Запорізький машинобудівний інститут).

Поздоровивши присутніх й побажавши їм дальших успіхів, другий секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Мироненко вручив дипломи і почесні знаки лауреатів переможцям конкурсу.

Були заслухані й обговорені повідомлення, з якими виступили дипломанти конкурсу Я. Г. Сургай, І. П. Шутіна, Н. І. Єна, А. К. Муругов, І. О. Мінгазутдінов, О. А. Смоляренко, А. П. Новиков, Б. Є. Тополянський, Бандузі Поль, Д. Б. Шнайдерман, М. Л. Філатова, Г. М. Немира.

На заключному пленарному засіданні, підбиваючи підсумки роботи конференції, керівники секцій, голова республіканського оргкомітету IX Всесоюзного конкурсу Л. О. Каніщенко відзначили досить високий науковий рівень заслуханих повідомлень, побажали студентам дальших творчих успіхів, активної участі у наступному, X Всесоюзному конкурсі.

В. Ю. ПИЛИПЕНКО (Одеса)

ВШАНУВАННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР Й. З. ШТОКАЛА З НАГОДИ ЙОГО 85-РІЧЧЯ

23 листопада 1982 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування академіка АН УРСР заслуженого діяча науки УРСР, почесного академіка Міжнародної академії історії наук у Парижі Йосипа Захаровича Штокала з нагоди 85-річчя від дня його на-

родження та 65-річчя наукової, педагогічної та громадсько-політичної діяльності.

З словами привітання до ювіляра звернувся заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань. Про життєвий і творчий шлях Й. З. Штокала розповів зав. відді-

лом історії техніки, д-р істор. наук Ю. О. Анісімов.

П. З. Штокало народився 16 листопада 1897 р. в с. Скоморохи (тепер Львівської обл.). Після закінчення в 1931 р. Дніпропетровського ун-ту викладав математику в ун-ті та інших вузах Харкова. В 1941 р. вступив до лав Комуністичної партії. У 1942—1949 рр. працював в Ін-ті математики АН УРСР (з 1946 р. — заст. директора). Одночасно в 1944—1951 рр., а також у 1956—1972 рр. очолював кафедру Київського ун-ту. У 1949—1956 рр. П. З. Штокало обирався членом Президії АН УРСР та головою Президії Львівського філіалу АН УРСР. У 1956—1963 рр. працював зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР. З 1963 р. Йосип Захарович очолює Сектор (нині Відділення) історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР.

П. З. Штокало вніс великий вклад у розробку теоретичних та прикладних проблем математики. Дослідження вченого були спрямовані на розв'язання найважливіших питань математичної науки, зокрема, таких, як теорія функцій комплексного змінного, диференціальні рівняння, операційне числення. Пому належить пріоритет у розробці складної проблеми — одержання ефективних критеріїв стійкості та нестійкості лінійних диференціальних рівнянь з квазіперіодичними і майже періодичними коефіцієнтами. Він багато зробив у справі узагальнення операційного методу на випадок диференціальних рівнянь із змінними коефіцієнтами. Йосип Захарович — автор багатьох монографій, підручників та статей.

З ім'ям П. З. Штокала пов'язане становлення і розвиток досліджень у галузі історії науки та техніки в АН УРСР. Він є редактором та одним з авторів багатотомного видання «Історія вітчизняної математики», «Історія математичної освіти в СРСР».

Під керівництвом та за участю П. З. Штокала вийшло з друку та підготовлено до видання багато фундаментальних праць з історії механіки, хімії, біології, астрономії та ін. галузей. За його редакцією і при безпосередній участі як автора оглядових статей були видані повні збірки творів М. В. Остроградського та Г. В. Вороного (кожна — у 3-х т.).

Йосип Захарович багато сил та зміння віддає підготовці наукових кадрів та пропаганді математичних знань.

П. З. Штокало обирався делегатом XVII, XVIII та XIX з'їздів Комуністичної партії України, входив до складу Ревізійної комісії Компартії України, був депутатом Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Як член урядової делегації УРСР брав участь у роботі чотирьох сесій Генеральної Асамблеї ООН.

Вченого нагороджено орденами Леніна, Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями та Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Після оголошення поздоровлення, яке надіслав президент АН УРСР, акад. Б. Є. Патон, ювіляра вітали перший секретар Печерського райкому Компартії України А. Г. Пилипенко, секретар парторганізації Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков. З теплим і щирим привітанням також виступили: чл.-кор. АН УРСР О. М. Боголюбов, канд. фіз.-мат. наук І. Д. Зосимович, д-р фіз.-мат. наук В. О. Добровольський, канд. фіз.-мат. наук Е. А. Кушнір (Чернівці).

На адресу П. З. Штокала надійшли вітальні телеграми, листи від акад. АН СРСР М. М. Красовського, акад. АН Груз. РСР Г. С. Чогошвілі та інших науковців, ряду установ і організацій.

Л. Л. КОХАНОВА (Київ),
Л. М. ТРЕФІЛОВА (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

16 грудня 1982 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІРС і партійного будівництва розглянула й схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Зенкова Л. М. (Полтава) — Діяльність Комуністичної партії по створенню радянської споживчої кооперації (1919—березень 1921 рр.). (На матеріалах України).

Каніболоцький О. П. (Дніпропетровськ) — Комсомольська преса в боротьбі за мобілізацію робітничої молоді

на здійснення соціалістичної індустріалізації СРСР (1928—1937 рр.). (На матеріалах України).

Савченко Л. М. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі партійно-радянської преси у зміцненні і розвитку міжнародних зв'язків робітничого класу з трудящими зарубіжних країн (1926—1932 рр.). (На матеріалах України).

Савченко Г. П. (Київ) — Партійне керівництво оборонно-масовою роботою серед населення визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Котик Л. Г. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі техніч-

ної інтелігенції у відбудові промислової республіки (1943—1945 рр.).

Архипенко Л. М. (Київ) — Парти́йне керівництво підготовкою і вихованням учительських кадрів у роки десятиї п'ятирічки. (На матеріалах партійних організацій України).

Бондаренко О. В. (Кіровоград) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку сільськогосподарського машинобудування (1976—1980 рр.). (Досвід партійних організацій України).

Блажко Ю. П. (Запоріжжя) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому удосконаленню підготовки кадрів у середній технічній школі (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Василенко С. Д. (Одеса) — Парти́йне керівництво наставництвом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Грицак І. Ю. (Київ) — Діяльність КПРС по зміцненню інтернаціональних зв'язків між трудящими СРСР і ЧССР (1971—1980 рр.).

Дзюбак В. С. (Київ) — Роль місцевої преси в боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики КПРС (1975—1982 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Коробчук В. М. (Ровно) — Діяльність КПРС по розвитку меліорації сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму (1971—1980 рр.). (З досвіду роботи Компартії України).

Литвин О. О. (Запоріжжя) — Діяльність Компартії України по скороченню частки ручної праці в промисловості республіки (1976—1980 рр.).

Мельник В. Я. (Київ) — Діяльність партійних організацій наукових установ України по прискоренню науково-технічного прогресу (1971—1975 рр.).

Морар М. В. (Київ) — КПРС — організатор зміцнення зв'язку науки з сільськогосподарським виробництвом (1971—1980 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Нечипоренко Є. Г. (Вінниця) — Парти́йне керівництво ідейно-виховною роботою серед студентської молоді (1971—1980 рр.). (На матеріалах партійних організацій вузів України).

Портний І. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по інтернаціональному і патріотичному вихованню учнів загальноосвітніх шкіл (1966—1970 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Розовик Д. Ф. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва (1976—1980 рр.).

Румянцев С. Д. (Ворошиловград) — Парти́йне керівництво рухом за комуністичне ставлення до праці в сільському господарстві (1971—1980 рр.). (На матеріалах партійних організацій України).

Сторожев В. А. (Ворошиловград) — Парти́йне керівництво ідейно-політичним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл (1971—1981 рр.). (На матеріалах України).

Тарашенко М. О. (Київ) — Діяльність

КПРС по підвищенню ролі лекційної пропаганди у формуванні політичної культури трудівників села (1970—1980 рр.). (На матеріалах України).

Чудний В. П. (Київ) — КПРС — організатор братерського співробітництва радянських республік у будівництві Банкало-Амурської магістралі.

Швець А. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по мобілізації робітничої молоді на підвищення ефективності виробництва (1971—1975 рр.). (На матеріалах підприємств важкої промисловості України).

Белявська О. С. (Київ) — Діяльність комсомольських організацій агропромислових комплексів по підвищенню трудової активності молоді. (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Бровко В. Г. (Запоріжжя) — Ленінський комсомол — активний помічник партії по підготовці кадрів робітничого класу (1933—1941 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Гудь Б. В. (Львів) — Комсомол України — активний помічник партії в мобілізації молоді на виконання Продовольчої програми СРСР в роки одинадцятої п'ятирічки.

Ємець М. Ф. (Київ) — Парти́йне керівництво діяльністю комсомольських організацій республіки по розвитку і зміцненню інтернаціональних зв'язків між молоддю України і НДР (1961—1980 рр.).

Скловська О. І. (Кривий Ріг) — Діяльність комсомолу України по трудовому вихованню робітничої молоді (1971—1980 рр.).

Федунова Н. А. (Київ) — Комсомол України — помічник Комуністичної партії в інтернаціональному вихованні молоді (1971—1981 рр.).

Яремчук В. Д. (Львів) — Діяльність Компартії України по створенню і керівництву Комуністичним Союзом Молоді України (1918—1920 рр.).

Берднік О. М. (Харків) — Парти́йне керівництво діяльністю сільських профспілкових організацій по розвитку трудової активності колгоспного селянства (1976—1980 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Бірко А. О. (Київ) — Підвищення ролі партійних комітетів у керівництві промисловим будівництвом (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Гришук М. В. (Тернопіль) — Удосконалення партійного керівництва діяльністю сільських профспілкових організацій по здійсненню аграрної політики партії (1971—1981 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій України).

Денсюк В. Т. (Луцьк) — Удосконалення масово-політичної роботи сільських партійних організацій (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Дягілев В. Є. (Харків) — Діяльність Компартії України по дальшому поліпшенню добору, розстановки і виховання партійних кадрів (1976—1980 рр.).

Красовський В. М. (Одеса) — Діяльність первинних партійних організацій України по впровадженню комплексного під-

ходу до ідейно-виховної роботи (1966—1970 рр.).

Лисенко Р. В. (Харків) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ролі політичної агітації у виконанні народно-господарських планів розвитку промисловості (1976—1981 рр.). (На матеріалах України).

Каліберда Л. П. (Київ) — Підвищення ролі бібліотек партійних комітетів у марксистсько-ленінській освіті кадрів (1917—1981 рр.).

Буряк Л. І. (Київ) — Партійно-радянська преса як джерело вивчення діяльності Комуністичної партії по патріотичному вихованню радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах центральних газет).

Нікильова С. П. (Дніпропетровськ) — Висвітлення діяльності більшовицьких організацій України дожовтневого періоду в науковій періодичній пресі 60—70-х років.

Піскорська Г. А. (Київ) — Роль наукових і суспільно-політичних журналів УРСР у розробці історії боротьби більшовицьких організацій України за перемогу соціалістичної революції (20-і — друга половина 30-х років).

Рябухіна О. В. (Дніпропетровськ) — Політико-виховна робота Компартії України в умовах розвинутого соціалізму. Історіографія проблеми.

Соболева З. П. (Харків) — Військова робота більшовиків у 1905—1907 рр. Історіографія проблеми.

Соболевська Н. В. (Донецьк) — Комуністична партія — організатор економічного співробітництва народів України і Росії в період побудови соціалізму в СРСР (1921—1937 рр.). Історіографія проблеми.

Ярмиш А. Н. (Донецьк) — Матеріали з'їздів і конференцій ВКП(б) як джерело

вивчення історії боротьби партії за соціалістичну індустріалізацію країни (1925—1939 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Ваколюк В. С. (Київ) — Більшовицька військова преса у боротьбі за солдатські маси в трьох російських революціях.

Кічигіна Н. Р. (Миколаїв) — Комуністична партія — організатор шефства міста над селом (1921—1937 рр.). (З досвіду партійних організацій України).

Глогусь Я. С. (Тернопіль) — КПРС у боротьбі за підвищення продуктивності праці в промисловості (1946—1961 рр.). (Досвід Компартії України).

Меженін М. М. (Ворошиловград) — Партійне керівництво розвитком соціальної активності робітничого класу республіки (1952—1961 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Нагорних Я. С. (Одеса) — Історичний досвід КПРС по розвитку активності робітників в управлінні виробництвом (1971—1981 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Пацурківський П. С. (Чернівці) — Діяльність Компартії України по переводу промисловості на інтенсивний шлях розвитку (1971—1982 рр.).

Шибко В. Я. (Дніпропетровськ) — КПРС — організатор раціонального природокористування.

Саржан А. О. (Донецьк) — Зростання ролі місцевих партійних комітетів як органів політичного керівництва в умовах розвинутого соціалізму. (З досвіду роботи міських партійних організацій України).

Колективна монографія (Київ) — Керівництво КПРС розвитком харчової промисловості (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

НОВІ КНИГИ

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.—8-е изд., доп. Т. 14. 1980—1981.—М.: Политиздат, 1982.—542 с.

Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 12 ноября 1982 года.—М.: Политиздат, 1982.—14 с.

ЩЕРБИЦКИЙ В. В. Советская Украина.—М.: Политиздат, 1982.—176 с.

Борьба ленинской партии против национализма, за интернационализм.—М.: Политиздат, 1982.—256 с.

БУРМИСТРОВА Т. Ю. Интернациональное единство советского народа.—Л.: Лениздат, 1982.—143 с.

ВАРЛАМОВ В. С. Единый народнохозяйственный комплекс — основа развития союзных республик.—М.: Знание, 1982.—64 с. Великое содружество народов-братьев: К 60-летию образования СССР.—К.: Наук. думка, 1982.—327 с.

Героев подвиги бессмертны: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Черниговской области.—К.: Политиздат Украины, 1982.—423 с.

XIX съезд Всесоюзного Коммунистического Союза Молодежи, 18—21 мая 1982 года: Стенографический отчет.—М.: Мол. гвардия, 1982.—Т. 2.—415 с.

ДЕМЬЯНОВ Г. С. Рабочий класс общества развитого социализма: Из опыта деятельности КПСС по повышению роли рабочего класса в ком. строительстве.—К.: Вища школа. Головное изд-во, 1982.—215 с.

ДЕНИСКО Г. І. Сестри твої, Хатинь: Докум. нарис.—Х.: Препор, 1982.—92 с.

История второй мировой войны, 1939—1945: В 12-ти т. Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны.—М.: Воениздат, 1982.—495 с.

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6-ти т. Т. 5. Кн. 2.—К.: Політвидав України, 1982.—648 с.

КАРАКЕЕВ К. К., КОПЫЛОВ И. Я., САЛИКОВ Р. А. Проблемы управления строительством Советского многонационального государства.—М.: Наука, 1982.—366 с.

КОЛЧИНА О. П. Сила интернационального братства.—М.: Сов. Россия, 1982.—72 с.

КРИВОНОС В. М. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР [1926—1937].—К.: Наук. думка, 1982.—170 с.

КУМАНЕВ Г. А. Дружба народов СССР — источник силы и могущества нашей Родины.—М.: Знание, 1982.—64 с.

Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.—К.: Политиздат Украины, 1982.—335 с.

ЛЮБАРСКИЙ А. Рождение великого союза: Докум. повествование.—М.: Политиздат, 1982.—288 с.

МАТЮШКИН Н. И. Армия дружбы народов и пролетарского интернационализма.—М.: Воениздат, 1982.—167 с.

МАЦУЛЕНКО В. А. Советский Союз — главный творец победы: Против буржуазных фальсификаторов истории второй мировой войны.—М.: Знание, 1982.—64 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1981: Справочник.—М.: Политиздат, 1982.—143 с.

МЧЕДЛОВ М. П. Религия и современность.—М.: Политиздат, 1982.—272 с.

Народне господарство Української РСР: Стат. щорічник.—К.: Техніка, 1982.—382 с.

Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбилейный статист. ежегодник.—М.: Финансы и статистика, 1982.—623 с.

ОВЧАРЕНКО П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик [1959—1975].—К.: Наук. думка, 1982.—183 с.

Ордени і медалі Союзу РСР.—К.: Вища школа. Голов. вид-во, 1982.—304 с.

САЛИКОВ Р., КАЛЯДИН Л. Ленинская национальная политика КПСС и ее фальсификаторы.—М.: Моск. рабочий, 1982.—193 с.

СМИРНОВ А. Ф. Несокрушимое единство: Советский народ в годы Великой Отечественной войны.—М.: Мол. гвардия, 1982.—175 с.

Союз нерушимый, 1922—1982: Справочник.—М.: Политиздат, 1982.—343 с.

СССР — НРБ: сотрудничество и сближение.—Москва: Международные отношения; София: Партиздат, 1982.—182 с.

ТАРАСЕНКО Н. И. Коммунистическая партия — организатор союза равноправных республик.—М.: Знание, 1982.—64 с.

ШИТИКОВ А. П. Историческое значение образования Союза Советских Социалистических Республик: Стенограмма лекции.—М.: Знание, 1982.—31 с.

ШУТОВ А. Д. XXVI съезд КПСС и мировой революционный процесс.—М.: Политиздат, 1982.—192 с.